

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

Сборник

3

2019

Докторантски четения 2019

**Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет**

ДОКТОРАНТСКИ ЧЕТЕНИЯ

2019

София • 2020
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Съставител: проф. д.ф.н. Оля Харизанова

Рецензенти:

Проф. д.пс.н. Йоана Янкулова

Проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

Проф. д.ф.н. Иванка Мавродиева

Проф. д.пс.н. Теодора Стоева

Доц. д.п.н. Калоян Симеонов

Доц. д-р Милена Миланова

Доц. д-р Петя Славова

Доц. д-р Нели Стефанова

Доц. д-р Борис Попиванов

Доц. д-р Светла Маринова

Доц. д-р Герасим Петрински

Доц. д-р Елена Калфова

Гл. ас. д-р Димитър Божков

Гл. ас. д-р Боряна Бунджулова

Гл. ас. д-р Милен Миланов

Гл. ас. д-р Николета Николова

Гл. ас. д-р Силвия Станчева

Ас. Георги Валериев Кирилов

Технически секретар: Ирена Черешарова

Сборник с доклади от „Докторантски четения 2019“
(19–20 септември 2019 г., София)

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет, 2019

ISSN 2603–3453

Философският факултет на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ е водач по брой обучавани докторанти в сферите на хуманитарните науки у нас и в Югоизточна Европа. Ежегодно предлага десетки предложения в множество професионални направления и програми. За свободен обмен на идеи и интердисциплинарност в подготовката на докторанти всяка година през месец септември се провеждат „Докторантски четения“. Основната цел на форума е да се осигури възможност за споделяне на идеи и постижения с колеги и изтъкнати учени, да се защити позиция. Всеки, присъстващ в залата, може да се включи в дискусия или да провокира такава, да задава въпроси, да дава препоръки, да обмена опит по темата на изнесен доклад.

Съдържание

Предговор / 9

Секция „Философия“ / 15

Gestell и Ereignis в мисленето на късния Хайдегер // Gestell and Ereignis in Heidegger's later thought / 17

Николай Тодоров Павлов // Nikolay Todorov Pavlov

Доналд Тръмп: реторическата аргументация на тезите за имиграционната политика (21 юли – 8 ноември 2016 г.) // Donald Trump: rhetorical argumentation on immigration policy thesis (21th July – 8th November 2016) / 29

Васил Теохаров Теохаров // Vasil Teoharov Teoharov

Реторичен подход за анализ на конфликтните зони между пешеходци, велосипедисти и автомобилисти в София // A rhetorical approach for analysis of the conflict zones between pedestrians, cyclists and motorists in Sofia / 45

Георги Петров Мерджанов // Georgi Petrov Merdzhanov

Планиране на ефективни бизнес преговори // Negotiations Mechanisms. Negotiate Anythng / 65

Евгени Иванов // Evgeni Ivanov

(Де)Митологизация на изпълнителния директор // (De)Mythologizing the Role of the CEO / 79

Мариян Васев Васев // Mariyan Vasev Vasev

Политически дневен ред на „Реформаторския блок“ в Програмната му декларация за формиране на стабилно мнозинство в 43-ото народно събрание // The Reformist Bloc's Political Agenda in its Program Declaration to Form a Stable Majority in the 43rd National Council / 91

Пенка Василева-Георгиева // Penka Vasileva-Georgieva

Секция „Психология“ / 107

Теоретичен обзор: среща между фундаментални психиатрични (нозологични) открития и психодинамични концепции в сферата на детско-юношеската психоза // theoretical Review: Meeting Of Fundamental Psychiatric (Nosological) Breakthroughs And Psychodynamic Concepts In The Field Of Psychotic Disorders In Children And Adolescents / 109

Веселин Янков Веселинов // Veselin Yankov Veselinov

Отношение към ученето в горна училищна възраст: факторна структура и влияние на независими променливи // Course Perceptions Among Bulgarian Secondary Students: Factor Structure And Influence Of Independent Variables / 131

Десислава Пламенова Петрова // Desislava Plamenova Petrova

Роля на самооценката при стигматизация // The Role of Self-Esteem on Coping With Stigmatization / 145

Живка Диянова Дянкoвa // Zhivka Diyanova Dyankova

Репродуктивни проблеми и депресия // Fertility problems and depression / 157

Мина Ивова Неделчева-Дацова // Mina Ivova Nedelcheva-Datsova

Сепарация-индивидуация и отношения с връстниците в юношеска възраст // Separation-individuation and peer relationships in adolescence / 175

Цветелина Николаева Макавеева // Tsvetelina Nikolaeva Makaveeva

Секция „Социология, антропология и науки за културата“ / 191

Националната идентификация като фактор за преживяването на социалната позиция // The Role Of National Identification In Subjective Social Positioning / 193

Борис Юрий Щерк // Boris Sterk

Децата и тяхното бъдеще, възпитавани в училища без бъдеще // Children and their future educated in schools without future / 217

Здравко Сталев Ангелов // Zdravko Stalev Angelov

Секция „Политически науки“ / 241

Вътрешноинституционална съгласуваност на радикалната преориентация на българската външна политика към евроинтеграция (1989–1999) // Interinstitutional coherence of the radical reorientation of the Bulgarian foreign policy towards European integration (1989–1999) / 243

Гергана Антонова Тошева // Gergana Antonova Tosheva

Психометричните тестове в процеса на подбор на държавни служители // Psychometric tests in the process of recruitment of civil servants / 257

Диана Ангелова Дончева // Diana Angelova Doncheva

Динамика на американската политика спрямо арабско-израелския конфликт. Ролята на шистовата революция // Dynamics of the U.S. policy towards the Arab-Israeli conflict. The role of the Shale Revolution / 275

Димитър Николаев Иванов // Dimitar Nikolaev Ivanov

Девиантната природа на дезинформацията в интернет // The Deviant Nature Of Internet Disinformation / 295

Димитър Костадинов Стоянов // Dimitar Kostadinov Stoyanov

Секция „Информационни науки и културно наследство“ / 313

Бележки върху специалните книжовно-документални колекции в Регионален исторически музей София (Музей за история на София) // Notes on the special collections of books and documentary in the Regional Museum of History in the town of Sofia (Museum of history of Sofia) / 315

Валерия Димитрова // Valerija Dimitrova

ПРЕДГОВОР

Настоящото издание е трети брой на поредица, в която се предлагат разработки на докторанти от Философския факултет, огласени и обсъдени по време на „Докторантски четения“. Сборникът съдържа осемнадесет разработки, представени пред жури и публика по време на докторантските четения¹ като доклади в периода 19–20 септември 2019 г. При селекцията са взети предвид оценката на журито за съдържанието и представянето на доклада, както и оценката на двама рецензенти за качеството на самия текст.

Материалите са структурирани в пет секции:

- секция „Философия“, съдържаща шест текста;
- секция „Психология“, съдържаща пет текст;
- секция „Социология, антропология и науки за културата“, съдържаща два текста;
- секция „Политически науки“, съдържаща четири текста;
- секция „Библиотечно-информационни науки“, съдържаща един текст.

Секция „Философия“ започва с разработка на тема „Gestell и Ereignis в мисленето на късния Хайдегер“. Авторът *Николай Павлов* е докторант в редовна форма на обучение в специалност „Философия“. В статията си той изхожда от разбирането, че творчеството на Мартин Хайдегер се дели на два ясно обособени периода и че във втория период се фокусира около две основни понятия, а именно Ereignis (Съ-битие) и Gestell (По-становка). Целта на докторанта е да проучи появата и употребата на тези две понятия, както и концептуалната им връзка, приемайки ги като ключ към късната Хайдегеров мисъл. В хода на изследването си авторът достига до заключението, че ние живеем в епохата на По-становката, която не позволява връзката човек–битие да се осъществи в нейната най-собствена взаимнопроникваща форма и точно това затруднява разбирането на идеята за Съ-битие.

Следващият текст на тема „Доналд Тръмп: реторическата аргументация на тезите за имиграционната политика (21 юли – 8 ноември 2016 г.)“ е на *Васил Теохаров*, докторант в редовна форма на обучение към катедра „Реторика“. Авторът разглежда периода в края на кандидатпрезидентската кампания през 2016 г. и анализира тезите на Доналд Тръмп относно миграционната политика в предизборните речи, дебати и постове в Туитър. Направил е заключението, че застъпените от Тръмп тези са популистки, но аргументацията му се основава на ярки образи, категоричен изказ и многократни повторения.

¹ Пълната програма на „Докторантски четения 2019“ е публикувана на адрес http://phls.uni-sofia.bg/documents/articles/2229/Program_var3-19-20-09-2019.pdf

Разработката „Реторичен подход за анализ на конфликтните зони между пешеходци, велосипедисти и автомобилисти в София“ е на *Георги Мерджанов*, докторант в редовна форма на обучение към катедра „Реторика“. Авторът е приложил реторически анализ за нетрадиционен обект и както сам заявява в заключението, по-скоро експериментира използването на методите и възможностите му относно проектирането и дизайн на градски транспортни системи. На основата на избрания изследователски подход докторантът достига до извода, че пешеходната и автомобилната инфраструктура са относително добре развити, за разлика от велосипедната, при която очевидно има затруднения. По същество, изводът е и своеобразно доказателство, че изследователският инструментариум е удачно избран.

Евгени Иванов е авторът на текста „Планиране на ефективни бизнес преговори“. Той е докторант в редовна форма на обучение към катедра „Реторика“. В разработката си се основава на разбирането, че факторите, оказващи влияние върху процеса на преговори, са многобройни, но емоционалното състояние е от ключово значение. В статията са разгледани значението на подготовката за преговори, себеконтрола по време на провеждането им, емоционалната интелигентност, изграждането на доверие и поведението по време на т.нар. затваряне на сделка. Изводът е, че преговорите са свързани с убеждаване, а не с използване сила и за да подобрят перспективите си, преговарящите следва да бъдат максимално активни и подготвени например чрез предварително обмислена стратегия, ясно формулирана теза, контрол върху невербалните знаци и сигнали.

Следващият текст е на тема „(Де)Митологизация на изпълнителния директор“. Авторът *Мариян Васев* е докторант в редовна форма на обучение към катедра „Реторика“. Отправна точка в разработката е възприемането на лидера като възплаващ организационната култура и водач чрез примерите, които дава. Като твърди, че успехът на дадена компания се припокрива с възприетия успех на изпълнителния ѝ директор, авторът на текста си поставя за цел да разгледа обяснителните механизми, чрез които действията на изпълнителния директор в една компания се осмислят и припознават като пример за подражание. Акцент е поставен върху наративите и митологизирането на т.нар. лидерска марка и целенасочено формираня съвкупен образ от вярвания, схващания и представи за успешна лидерска роля.

Последният текст в секция „Философия“ е на *Пенка Василева-Георгиева*, докторантка в редовна форма на обучение към катедра „Реторика“. Разработката е със заглавие „Политически дневен ред на Реформаторския блок в Програмната му декларация за формиране на стабилно мнозинство в 43-ото народно събрание“. Авторката прави обзор на спецификите на политическия, обществен и формалния дневен ред у нас. Задълбочено разглежда и анализира Програмната декларация на Реформаторския блок, като откроява поли-

тическият дневен ред на тази политическа формация. Прави и кратък обзор на спецификите и функциите на политическия език в цитирания документ.

Секция „Психология“ започва с текст със заглавие „Теоретичен обзор: среща между фундаментални психиатрични (нозологични) открития и психодинамични концепции в сферата на детско-юношеската психоза“. Авторът *Веселин Веселинов* е докторант в задочна форма на обучение в специалност „Психология“. В разработката си разглежда психотичното състояние в детска и юношеска възраст, приемайки го като един от най-значимите проблеми на съвременната психиатрия и дълбинна психология. Акцент е поставен върху откриването на конвергенции между постулати и доктрини по проблематиката, защото всяка от гледните точки има значение за прилагането на двете основни направления в практиката относно шизофренията в младенческа възраст – невробиологично и психоаналитично.

Следващият текст на тема „Отношение към ученето в горна училищна възраст: факторна структура и влияние на независими променливи“ е на *Десислава Петрова*, докторантка в редовна форма на обучение в специалност „Психология“. В него тя представя резултати от проведено емпирично психологическо изследване. То е във връзка с изучаване на факторите, определящи качеството на учебния процес и постигнатите учебни резултати. Авторката изхожда от разбирането, че младите хора трябва да бъдат добре подготвени за прехода към зрелостта и реализация на трудовия пазар, което от своя страна изисква развитието на специфичен тип умения.

Живка Дянкова е докторантка в редовна форма на обучение в специалност „Психология“ и участва с текст на тема „Роля на самооценката при стигматизация“. В своите проучвания тя се основава на твърдението, че големи групи от хора са подложени на стигматизиране и се възприемат от околните като различни и непълноценни. Според авторката в справянето с проблема съществена роля има самооценката като основен компонент на идентификационните процеси, изграждането и поддържането на социалната идентичност. В крайна сметка тя достига до заключението, че ако съществува възможност за замяна на стигматизиращите митове с факти за оспорване на стигмата, индивидите могат да се почувстват по-обнадеждени и да повишат самооценката си.

Текстът със заглавие „Репродуктивни проблеми и депресия“ е предложен от *Мина Неделчева-Дацова*, докторантката в редовна форма на обучение в специалност „Психология“. Авторката представя резултати от проведено изследване с извадка от 193 души (от които 188 жени) чрез два психологически инструмента за самооценка – Въпросник за качеството на живот при репродуктивни проблеми (FertiQoL) и Скала за депресия на Бек (BDI). В края тя прави заключението, че сред хората с репродуктивни проблеми депресията е много по-често срещана, отколкото сред общата популация и препоръчва специалистите по репродуктивно здраве да полагат сериозни грижи и относно психологическите нужди на страдащите.

Последната разработка на тема „Сепарация-индивидуация и отношения с връстниците в юношеска възраст“ е на *Цветелина Макавеева*, докторантка в редовна форма на обучение в специалност „Психология“. Авторката представя изследване с извадка от 439 юноши във възрастова група 14–18 години (9–11 клас). За реализирането му тя е използвала Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA) и скалите: Приемане от връстниците, Проблеми в отношенията с връстниците и Доверително общуване от Въпросника за субективно благополучие и взаимоотношения (ССБВО). Резултатите са получени на база факторен, корелационен и регресионен анализ, а така също е проверена надеждността на субскалите от SITA. Достигнато е до извода, че се очертават значими връзки между скалите от SITA и отношенията с връстниците.

Следващата секция „Социология, антропология и науки за културата“ започва с текст на тема „Националната идентификация като фактор за преживяването на социалната позиция“. Авторът *Борис Щерк* е докторант редовна форма на обучение в специалност „Социология“. Той си поставя за цел да провери и евентуално да достигне до обяснение на възможните връзки между преживянатата социална позиция и националната идентификация въз основа на емпирични данни. За събирането на данни е използвал неструктурирани интервюта по модела на Пиер Бурдийо и няколко лични разказа на жители на гр. Босилеград и околните села. В крайна сметка достига до идентифициране на три възможни мотивации за промени в националната идентификация.

Вторият текст в секцията е на *Здравко Ангелов* и е на тема „Деца и тяхното бъдеще, възпитавани в училища без бъдеще“. Авторът е докторант редовна форма на обучение в катедра „Социология“. В разработката си той анализира функционирането на възпитателните училища и социално-педагогически интернати, а така също нормативната уредба в сферата. Резултатите от анализа му дават основание да направи извода, че трансформацията на трудово-възпитателните училища след прехода на страната ни към нов тип общество води до намаляване и на броя на подобни училища, и на броя на интернатите, и на броя на децата, настанени в тях. Но обучаваните в тези заведения деца са с неясно бъдеще, защото трансформацията не засяга начина на функциониране на тези места, а държавата вече се е ангажирала с тяхното затваряне.

В секция „Политически науки“ са включени общо четири разработки, като първата от тях е на тема „Вътрешноинституционална съгласуваност на радикалната преориентация на българската външна политика към евроинтеграция (1989–1999)“. Авторката *Гергана Тошева* е докторантка в редовна форма на обучение в специалност „Европеистика“. Нейното изследване обхваща въпросите и решенията относно евроинтеграцията на страната ни при пет парламента и седем правителства за десет годишен период. Достига се до заключението, че само в два от случаите се отчита вътрешноинституционална съгласуваност.

Следващият текст е на *Диана Дончева*, докторантка в задочна форма на обучение в специалност „Публична администрация“. Тя представя разработка на тема „Психометричните тестове в процеса на подбор на държавни служители“, като се основава на нормативната уредба (най-вече променения Закон за държавния служител) и на три добри практики от България и Европейския съюз. В края достига до заключението, че въвеждането на обективни и стандартизирани тестове при подбор може да подобри конкурсните процедури за служители, защото подпомагат идентифицирането на най-подходящите кандидати за конкретната длъжност.

Димитър Иванов участва с разработка на тема „Динамика на американската политика спрямо арабско-израелския конфликт. Ролята на „шистовата революция“. Той е докторант в задочна форма на обучение в специалност „Политология“. В изследването си авторът разглежда взаимовръзката между осигуряването на безпрепятствен достъп на петрол до глобалните пазари, гарантирането на сигурност на Израел и борбата с тероризма. Интерпретира ги като три външнополитически интереса на САЩ и ги съпоставя с нефтената криза от 1973 г. и с „шистовата революция“.

„Девиантната природа на дезинформацията в интернет“ е разработка на *Димитър Стоянов*, като докторант в редовна форма на обучение в специалност „Политология“. Според автора промяната на средата, в която се разпространява дезинформацията, включително и като инструмент на хибридна война, променя научната парадигма при изучаването ѝ. В текста си той представя примери от практиката, обосноваващи хипотезата, че умишленото разпространение на дезинформация онлайн е информационна и комуникационна девиация. Докторантът защитава схващането, че именно терминът „информационна девиация“ описва най-комплексно дезинформацията и фалшивите новини в конкретна ситуация.

В секция „**Информационни науки и културно наследство**“ е представен текст на *Валерия Димитрова*, докторантка в редовна форма на обучение в специалност „Библиотечно-информационни науки“. Темата на разработката е „Бележки върху специалните книжовно-документални колекции в Регионален исторически музей София (Музей за история на София)“. Авторката споделя резултати от свое изследване по проблематиката, като откроява нейното значение за българската история и духовност. По време на проучването тя е установила, че фонд „Ръкописи, старопечатни и редки издания“ съдържа няколко стотици богослужебни и светски книги, малко изследвани до момента. За постигане на поставената цел е описала четири примера на движими културни ценности от специалните колекции, съхранявани в богатите фондове на музея на история на София.

Секция
„Философия“

GESTELL И EREIGNIS В МИСЛЕНЕТО НА КЪСНИЯ ХАЙДЕГЕР

Николай Тодоров Павлов

Анотация. Творческата биография на Мартин Хайдегер се дели на два ясно обособени периода – преди и след т.нар. поврат от 30-те години на XX век. Първият период се свързва най-вече с проекта „Битие и време“ и със стремежа през аналитиката на човешката екзистенция да бъде отговорено на въпроса за смисъла на битието. Невъзможността този път да бъде извървян докрай налага, преследвайки все същата цел, мисълта да поеме в друга посока. Късният Хайдегер измества фокуса от начина, по който се разкриват структурите на битието в ежедневието, към начина, по който априорната „откритост“ на битието конституира човешкото съществуване. Две от централните понятия за този период са Ereignis (съ-битие) и Gestell (по-становка). Настоящият текст се стреми да изследва историята на тяхната поява и употреба, както и концептуалната им връзка като ключ към късната Хайдегеров мисъл.

Ключови думи: съ-битие, по-становка, инвентар, битие.

GESTELL AND EREIGNIS IN HEIDEGGER'S LATER THOUGHT

Nikolay Todorov Pavlov

Abstract. Martin Heidegger's path of thinking is divided into two distinct periods – before and after the so-called “Turn“ in the 1930s. The first period is mainly related to the project "Being and Time" and the aim to answer the question of the meaning of being, through the analytics of human existence. The impossibility of this path to be completed successfully, necessitate pursuing the same goal through a different direction. The late Heidegger shifts the focus from the way in which the structures of being are revealed in everyday life to the way in which the a priori "openness" of being constitutes human existence. Two of the central concepts for this period are Ereignis (Enowning) and Gestell (Enframing). The following text seeks to examine the history of their appearance and use, as well as their conceptual connection, as a key to Heidegger's later thought.

Keywords: Enowning, Enframing, standing reserve, being.

Въпросът за смисъла на битието, поставен от Хайдегер в центъра на философските му търсения още с „Битие и време“, остава такъв и в неговия по-късен период. Макар да не приключва с успех от гледна точка на поставените

задачи, с „Битие и време“ завършва един етап от пътя по дирите на битието. Оказва се, че с инструментариума на метафизиката е невъзможно да бъде открит път от прозренията за смисъла на битието на Dasein към проблема за смисъла на битието изобщо. В писмото „За хуманизма“ изводите от този етап на размишления върху „въпроса на въпросите“ е обобщен по следния начин:

При публикуването на „Битие и време“ беше задържан третият раздел на първата част „Време и битие“. Тук всичко се преобръща. Въпросният раздел беше задържан, защото мисленето отказа при опита да изрече в достатъчна степен този обрат и не се справи с помощта на езика на метафизиката. Докладът за същността на истината, който е мислен и изнесен през 1930 г., но беше отпечатан едва през 1943 г., дава известен поглед върху мисленето на обрат от „Битие и време“ към „Време и битие“. Този обрат не е промяна на позицията от „Битие и време“. А едва в него опитваното мислене достига поселището на измерението, из което е постигнато „Битие и време“, постигнато именно из фундаменталния опит на забравата на битието (Същности: 142).

Воден от убеждението, че онтологията не може и не трябва да се опитва да бъде наука, след „Битие и време“ мисълта на Хайдегер окончателно напуска руслото на философската традиция. Науката и научните методи са ограничени в своя обхват до сферата на съществуващото, а същностно качество на битието е да прави възможна откритостта на съществуващото, но същевременно да скрива самото себе си. В късната му парадигма не разбирането откъм Dasein прави битието възможно, а то само допуска да бъде разбрано чрез способността си да отваря времеви хоризонт за извън-стоенето (екзистенцията) на Dasein в разкритостта на света. То е онтологическата предпоставка за възможността на човека да съществува, познавайки съществуващото.

Тъй като ни се разкрива по различен начин в различните епохи, битието е исторично. Това насочва и усилията на Хайдегер към разчитане на дълбинния код и смисъла на историята, подчертавайки тенденцията за синхрон между засилващата се забравата на битието и възхода на науката и техниката. „Забравата на битието се проявява косвено в това, че човекът винаги наблюдава и обработва само съществуващото“ (Същности: 151). Колкото по-дълбоко човек забравя битието, единствено във връзка с което той е същностен, толкова по-интензивно се опитва да стане господар на съществуващото. Макар да очертава една по същество песимистична за битието картина, по същия повод Хайдегер цитира любимия си Хьолдерлин: „... където е опасността, там никне и спасението“. В същността на техниката е заложено не само да превръща съществуващото в инвентар (Bestand), но и възможността да проблесне истината на битието, в която и чрез която да настъпи обратът в неговата история. Въпросната същност на техниката Хайдегер нарича Gestell (по-становка), а истината за битието е Ereignis (съ-битие) или самото битие като присвояващо-отдаващо се на човека.

Gestell (По-становка)

Въпросът за Gestell има своите корени в текстовете на Хайдегер далече преди Втората световна война. Ханс Руин ги открива още в критическите му интерпретации на Аристотеловата философия. Ключов текст в този контекст (към него Хайдегер ще се завръща многократно) е шеста книга на „Никомахова етика“. Тя е добра изходна точка, тъй като се явява най-подробният опит на гръцки автор да определи смисъла на τέχνη в съпоставка с останалите човешки способности. Аристотел определя τέχνη като едно от петте основни умствени способности или добродетели. Това е способност, свързана с „правенето“ и „създаването“ (ποίησις) на нещо ново в съответствие с рефлексивния рационален капацитет. Като такава тя трябва да е свързана с истината и лъжата. Същност в самото начало на шестата книга на „Никомахова етика“, Аристотел пише, че има „пет неща, чрез които душата говори истината: изкуство (τέχνη), наука, разсъдливост, мъдрост и ум“ (6 кн., 3 гл.: 132) Сред множеството гръцки философски текстове, които Хайдегер изследва, формирайки критичната си оценка на западната метафизика, тази линия има изключително значение. Тя съдържа ядрото не само на това, което по-късно ще претендира за „гръцкото понятие за техника“, но и на истинското онтологично значение на явлението „техника“ като такова, както и на феномена „истина“. Най-интензивната интерпретативна конфронтация с текстовете на Аристотел, Хайдегер осъществява в началото на 20-те години. От този период имаме известния текст, предаден на Паул Наторп през 1922 г., така наречения „Natorp-Bericht“ („Доклад на Наторп“). Този текст съдържа не само очерчанията на неговата основна философска ориентация, тъй както тя е систематизирана в „Битие и време“ няколко години по-късно, но също и първите формулировки, важни за разбирането на неговото мислене за техниката и антиципацията на концепцията за Gestell.

В „Доклада“ е поставен въпросът за това как гърците схващат битието, като за целта е подчертана необходимостта да се вникне в генеалогията на основните термини на ранната гръцка метафизика. Например, изковавайки понятието за същност (οὐσία), Аристотел е ръководен, твърди Хайдегер, от разбиране за битието като за нещо произведено (в ποίησις) и следователно като нещо налично, като нещо, което е било „произдуцирано“ (Hergestelltsein). В гръцката метафизика битието се мисли като нещо, което се произвежда и схваща в езика чрез своя εἶδος, неговата видима форма. Чрез това разбиране за „правене“ на битието се появява, изпъква и по този начин добива своята истина пътят на техническото. Метафизиката концептуално конструира битието в съответствие с модела на производството, а техническото разбиране на битието се оказва основата, спрямо която гръцката метафизика изгражда своите фундаментални концептуални структури. Поставяйки под съмнение

фундамента, пред нас се отваря пространство за критично размишление върху цялостното наследство на метафизиката.

Макар да се приема, че интересът на Хайдегер към проблема за техниката възниква след края на Втората световна война, първите податки за такъв са доста по-ранни. През 1932 г. Ернст Юнгер публикува есето си „Der Arbeiter“ („Работникът“), което предизвиква огромен интерес и дискусии. В този текст Юнгер се опитва да мисли модерността през Ницшевия анализ на nihilизма, като загуба на трансцендентен смисъл. Юнгер вижда появата на нова конфигурация (Gestalt) на човешкото същество – „Работникът“. Книгата е опит да се формулира дистанциран и обективен анализ на трансформацията в отношението на човека към природата, опосредено от техниката. Юнгер разглежда като същност на модерността, технологично опосредената воля за мощ (Wille zur Macht), която се стреми да оформи света според собствената си визия и за собствените си цели.

Хайдегер е силно заинтригуван от този текст на Юнгер, но записките от заниманията му с него остават дълго недостъпни за изследователите. Поради тази причина и значимостта им за развитието на собствената му мисъл за техниката не е оценена в пълнота. И все пак, в съответния том от сборните издания (Gesamtausgabe) четем, че „в конфигурацията „Работник“, субективността на човека достига своята пълнота като господство или надмощие на земята“ (GA 90: 40). В понятието за конфигурация (Gestalt) Хайдегер открива наследство от Платоновата *idéa*. Онова, което въ-образява битието във фиксирана фигура или същност. Именно в тези едновременно одобрителни и критически размисли върху Юнгеровия „Arbeiter“ възниква и понятието за Gestell. В текст, озаглавен „Über Die Linie“ („Над линията“), преиздаден през 1955 г. като „Zur Seinsfrage“ („Относно въпроса за битието“), Хайдегер се връща към анализа си на „Работника“, изрично заявявайки, че същността на Gestalt трябва да се разбира като произтичаща от това, което той междуременно е нарекъл Gestell.

Най-важният текст от предвоенния период за развитието на мисълта за Gestell обаче е „Die Zeit des Weltbildes“ („Епохата на световната картина“), лекция, представена през 1938 г. в контекста на конференция за съвременния образ на света (Weltbild). Тя започва с излагането на позицията, около която Хайдегер ще кръжи до края на живота си: онова, което днес се нуждае от обмисляне (Besinnung), са науката и техниката. След което развива и основния си аргумент, че не техниката е следствие от науката, а и науката, и техниката имат своите корени в техническото, което той приравнява с модерната метафизика. В тази метафизическа констелация битието се разглежда като нещо представено (vorgestellt) и визуализирано, така щото да бъде достъпно за манипулация и доминация от субективната воля. Развитието и трансформациите на начина, по който битието ни се явява, е проследено до началото

на съвременната философия – картезианската концепция за несъмненото, – където човешкото същество проектира и обяснява света от и през себе си. Така самият въпрос за появата на „съвременната картина на света“ се оказва сам по себе си симптом за това как светът се появява в модерността – тъкмо като картина или образ. В тази нова констелация хората губят контакт с това, което не може да се изчисли, то се оттегля в сенките и светът изглежда като сцена на загуба на смисъл и трансценденция (Ханс Руин). Критичното осъзнаване на това състояние може лесно да доведе до романтично бягство в миналото или традицията. Но лекарството на Хайдегер за тази ситуация не е да избяга, а да ѝ се противопостави, да развие опит с техническата модерност като „Участ“ (Schicksal, Schickung) на битието, в което се намираме. С тази „Участ“ се сблъскваме чрез един нов начин на запитване, а също и на слушане чрез „поетично запитване“ и „обмисляне“ (Besinnung).

В края на публикуваната версия на „Епохата на световната картина“ Хайдегер добавя поредица от бележки, една от които обяснява: „Vorstellen meint hier: von sich her etwas vor sich stellen und das Gestellte als ein solches sicherstellen“ – „Да пред-ставим тук означава: да поставим нещо пред себе си и да го обезпечим като по-ставено“ (GA 5: 108).

По този начин съществуващото вече не е това което Е, а придобива значението на нещо, поставено пред субекта като обект (Gegenstand). С този анализ основата за по-късната му мисъл за същността на техниката като Gestell е по същество на място си, макар действителна концепция, или философема, все още да не е изведена като такава. Това се случва 10 г. по-късно, през 1949 г. в „Das Gestell“, първата версия на текста, който по-късно прераства във „Въпросът за техниката“. В този текст анализът от „Епохата на световната картина“ е надграден, като е развита семантиката на stellen в изобразяването на природата и хората като подвластни на експлоатационни стремежи.

Всекидневното значение на думата „gestell“ в немския език е „етажерка“ или „лавица“. В настоящата техническа епоха всичко е пред-ставено (vorgestellt) и/или продуцирано (her-gestellt) по изчислим начин, принудително поставено (gestellt) и подлежащо на подредба (be-stellbar) като еднообразно, възпроизводимо парче от инвентар (Bestand). Инвентарът е самозатворена верига на разпореждане. Нищо не остава извън и всичко налично е налице само по силата на неговото положение в инвентара. Начинът, по който нещата ни засягат в зависимост от тяхната близост или отдалеченост, заглъхва, защото те стават обекти на нашите изчисления и репрезентации. Тази „инвентаризация“ отваря пътя към по-становката, където всичко е еднакво близо и далеч, където нещата вече не са от значение за нас и където всичко е подчинено на все същата безразлична отчетност, „... в инвентара вече не съществуват дори и обекти“ (BFL: 44). Самата природа е вече доставена като основен инвентарен състав, който предварително може да бъде изчислен. Следователно

природата е за физиката „инвентар“ от енергия и материя. В Gestell природата се явява предимно като източник на суровини и енергия, за да бъде интегрирана в по-голямата система на полезност. Ролята на човека също придобива ново значение. Той е този, който трябва да издаде това „разпореждане“, този Bestellen, но същевременно е и негов обект на нареждане. Gestell обозначава техническото, същността на техниката, която излиза „наяве“ с възхода на съвременните естествени науки в края на XVI век. Не обаче техниката е приложение на природните науки, а тъкмо обратното – съвременните природни науки са плод на техническото.

Ereignis (Съ-битие)

Ereignis обикновено се превежда от немски като „събитие“, но както и в много други случаи, Хайдегер обича да играе с по-широко семантично поле, което се отваря, когато се вслушаме в думата по-буквално, разчупвайки я на двете и съставни части *er* и *eignis*. Префиксът *er-* ни дава чувството за започващо движение или за осъществяване, докато „*eignis*“ се отнася до думата „*eigen*“, която на немски обикновено означава „собствен“, но която също е в игра с друга дума позната ни от „Битие и време“, а именно „*eigentlich*“ (собствен/автентичен). Смисълът на „*eigen*“ (собствен) е употребен, за да прочете глагола „*ereignen*“ като „правя го собствено/усвоявам“. В англоезичната литература Ereignis присъства по различни начини. Понякога се превежда с неологизма „*enowning*“ (присвояване), друг път с „*appropriation*“ (апроприация/придобиване) или с описателното „*the event of appropriation*“ (събитието по присвояване).

Ereignis се появява като основна концепция (макар и не в точния смисъл, който ще има след 1936 г.) за първи път в лекционен курс от самия край на Първата световна война, т.нар. *Kriegsnotsemester* от началото на 1919 г. По онова време Хайдегер вече започва да разработва разликата между научнотеоретичния и един по-автентичен, „предтеоретичен“ подход към съществуващото. Той посочва, че в научнотеоретичния подход се губи особеното участие на онзи, който запитва и „посяга“ към нещата. Тъкмо тази въвличеност на човека в обкръжаващото го като контрапункт на обективно описаните явления (*Vorgang*) се назовава с Ereignis. Хайдегер „деконструира“ думата и насочва внимание към значението на корена „собствен“ у нея.

Er-leben („преживеният опит“) не минава край мен като нещо, което бих посочил като обект, а аз го „при-своявам“ [*er-eigne*] и той се случва-отдава [*er-eignet sich*] по силата на своята същност. И ако гледайки го, разбирам преживения опит по този начин, аз го разбирам не като процес [*Vor-gang*], като вещ, като обект, а като нещо напълно ново, като събитие [*Ereignis*] (TDF: 63).

Сред най-ранните текстове с „терминологична“ употреба на Ereignis са и Хайдегеровите лекции върху Ницше, където четем за Ницшеовото „събитие

на нихилизма“ (Ereignis des Nihilismus). Към подобен извод ни насочва и една бележка от „протокола“ към семинара върху „Битие и време“ в Тотнауберг: „Взаимоотношенията и контекста, които съставляват същностната структура на Ereignis, бяха разработени между 1936 и 1938 г.“. Този период съвпада точно с първите два лекционни курса върху Ницше. По същото време Хайдегер работи и над текста, в който идеята за Ereignis е представена и разработена цялостно – Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis), или „Приноси към философията“ (на съ-битието), което маркира и т.нар. поврат (die Kehre) в мисленето на философа. Въпреки централното място на концепцията за Ereignis, текстовете, в които Хайдегер я развива, не са предназначени за публикуване. Това са текстове, написани без дидактически съображения, в един опит за „органичен“ (поетически) език, който би могъл да бъде наречен дори „експериментален“ или „езотеричен“. Съгласно желанието на Хайдегер тези текстове започват да се публикуват посмъртно като томове от пълното издание на работите му (Gesamtausgabe), като „Приноси към философията“ излиза едва през 1989 г.

За да схванем фундаменталното значение на концепцията за Ereignis, трябва да обърнем внимание към един от аспектите в обрата на Хайдегер от началото на 30-те. В „Битие и време“ за битието се пита откъм Dasein, трансцендентността на битието на запитващия. Dasein е нашето битие или екзистенция, начинът, по който човешките същества биваме в света, винаги вече трансцендирали (из-стъпили) от самото конкретно битие към битие-в-света, разкривайки ни по този начин и самото битие като такова. След публикацията на първите два раздела от първа част на „Битие и време“, Хайдегер осъзнава, че този подход все още подканя читателите да мислят по изобразителен начин. Изкушени сме да мислим, че съществува субект (Dasein), който трансцендира към отворения хоризонт на битие (и свят). Хоризонт, който също сме склонни да си представяме като квазиобект. Това е причината трансцендентално-хоризонтния подход да бъде изоставен за сметка на стремежа към един опит/преживяване с битието. Това е възможно само ако мисленето остане настроено към един автентичен модус на битието, чрез който размишляващият ще се намери над самата му отвореност, отстранен както от ежедневните, така и от теоретичните модуси на битие. Тази отвореност е онова, което Хайдегер нарича истина на битието (в „Битие и време“ това се мисли като времевия хоризонт, в който Dasein е винаги вече трансцендирал). За да се яви като такива, истината на битието трябва да бъде удържана, което пък налага мисленето да бъде (-sein) там (-da) в тази отвореност. Тогава мисленето може да се намери „присвоено“ (ereignet) от битието и битието в неговата истина може да бъде преживяно и мислено като съ-битие. С други думи, понятието за Ereignis произлиза от преживяването на битието, в което Dasein намира себе си захвърлен в отвореността на битието и присвоен в него. За да го изясним допълнително:

от преживяването на биването захвърлени в бездната откритост на битието, ние преживяваме събитие, в което първо откриваме нашето собствено битие, преживяваме нашето битие като при-своено (*er-eignet*) в това съ-битие. Това „при-свояване“ не се случва пасивно, а изисква отговор от този, който чрез отговора си ще се намери доведен при себе си в съ-битието. Ето защо Хайдегер казва, че откритостта (истината) на битието се нуждае от *Dasein* като място за своето явяване и *Dasein* е „присвоен“ от тази откритост. Истината на битието се явява само чрез *Dasein*, което пък реципрочно ни се явява само през истината на битието. Отзивът на намерения се захвърлен и присвоен в откритостта на битието е онова, което определя „битието“ на „ето-на“-то (откритостта на истината), и тогава можем да прочетем *Dasein* и като биване в истината. (Валега-Ной).

В „Приносител“ съ-битието е изведено като онази особеност на битието да бъде схванато от съзнанието както в способността си да чезне, така и да се разкрива (Денекер). По този начин битието се свързва с истината си, както чрез способността си да се прикрива, така и чрез своята разкритост. Съ-битието следователно изтъква произхода на разнообразието от проявления на битието и на историята като сцена за разгръщането на това разкриване-прикриване. За да обрисова двойното даряване-отказване на битието, както и начина, по който то приканва мисълта да навлезе в тази реципрочна връзка, Хайдегер се обръща към битийно-историческото мислене. Съ-битието следователно бележи източника и динамиката на „повика“, доведен до мисленето, и предизвиква отзивчивостта му, когато то се вслушва в битието и става негов пастир. В този смисъл, съ-битието издава „адреса“ на битието не само поканвайки мисълта, но също и изисквайки пропорционалния отговор, като по този начин самата мисъл добива „владение над“ (*übereignet*) битието. Този начин на „усвояване“ и извличане на „най-свойственото“ от мисълта лежи в сърцевината на онова, което Хайдегер разбира като опазване на битието (Денекер). Така съ-битието прониква връзката битие–мислене, възлагайки на последното да служи на първото. Тогава мисленето може да се превърне в задача и мисия тъкмо защото е „упълномощено“ по този начин. Доставянето на тази задача до мисленето е ключовата директива на съ-битието. За да изтъкне още повече уникалният характер на тази директива като възникнала и „издадена“ исторически, Хайдегер говори за „*Die Kehre im Ereignis*“ („Поврата в съ-битие“). Това означава, че уникалната реципрочност, която се случва между мисленето и битието, е исторически приета като „обръщане“, което учредява взаимността на принадлежността като ключ към всяко „идване в своето“ – за разлика от поляризирането на двата термина в противопоставянето субект–обект.

В основата на трудността да бъде схваната идеята за съ-битие е фактът, че ние живеем в епохата на по-становката, която не позволява връзката човек–битие да се осъществи в нейната най-собствена взаимнопроникваща форма.

Въпреки това Хайдегер вярва, че опит със съ-битието е възможен през определени екзистенциални настройки. В „Битие и време“ безпокойството (Angst) е онова, което ни изважда от баналността на всекидневното към автентичното екзистирание с крайността (битието-накъм-смъртта). В „Приносите“ основното разположение, което ни отправя към съ-битието, е свързано с характера на епохата, а не с индивидуалното човешко същество. Забравата на битието и свеждането на съществуващото до изчисляеми променливи в по-становката, предизвиква „екзистенциален шок“ (Erschrecken). Настроена от шока, мисълта си дава сметка, че в нашата епоха е невъзможно битието като Ereignis, а то ни се явява като отказ (Verweigerung или Versagung). Следователно битието първоначално се преживява като от-тегляне (Ent-eignis). По този начин истината за битието, разкрила ни се в шока, се явява като липса на опора, имайки характера на отваряща се под краката ни бездна. От-теглянето в смисъла, посочен по-горе, има следователно „негативна“ конотация, то подсказва, че в нашата епоха съ-битието все още не се е състояло и истината за битието остава скрита. Това предполага и онова, което в „Битие и време“ е наречено „пропадане“ (Verfallen) на Dasein. Също така се отнася и до онова, което в есето си „За същността на истината“ Хайдегер нарича „Не-истина като заблуда“. Но за Ent-eignis се говори също и с „позитивна“ конотация по отношение на първоначалното укриване, принадлежащо на истината на битието дори когато тя не господства като съ-битие. Тази интерпретация откриваме във „Време и битие“ (1962):

От-теглянето [Ent-eignis] принадлежи на съ-битието. В това от-тегляне съ-битието не напуска себе си, а запазва онова, което му принадлежи [sein Eigentum]“ (ТВ: 22–3).

По отношение на нашата историческа епоха, съ-битието остава явление, за което можем да има само предчувствие (Ahnung). Това предчувствие възниква след шока от разкриването на битието като оттегляне, както и чрез размишление над онова, което Хайдегер нарича първи начала на западната мисъл. В първите начала истината за битието е преживяна (разкрита в почуда) като идване наяве (Anwesenheit) така, че скритото измерение на битието се от-тегля зад онова, което идва наяве в явяването. Съществуват някои, изпреварили времето си поети и мислители – „die Zukünftigen“ (предстоящите), които са намерили себе в истината за битието, макар Ereignis да не се е утвърдил и осъществил епохалното разкриване на битието.

В крайна сметка, когато самото дохождане в присъствие (явяване) вече не се преживява и битието е мислено само във връзка с биващите, тогава то се превръща в най-общата и празна концепция. Вместо да бъде преживяно като времево събитие, чрез което биващите идват в присъствие, битието се оттегля и е забравено, а биващите се намират изоставени от него. Предчувствието на истината на битието като събитие (явило се чрез мисълта, настроена от прежи-

вяването на екзистенциалния шок) не просто поставя Ereignis в далечното бъдеще, но и самото то трябва да бъде разглеждано като възникващо от Ereignis:

Човек има предчувствието за битието... , защото битието го при-своява“ [das Seyn er-eignet ihn sich]“ (GA 65: 245).

Даниела Валега-Ной разграничава три основни начина на говорене за Ereignis в текстовете на Хайдегер:

1. Като историческо събитие, това е Augenblick (мигът), който маркира другото начало на историята. От този момент биващите вече не са изоставени от битието и неговата истина тържествува като съ-битие. Към Ereignis в това му тълкуване принадлежи и die Enteignis като първоначалното оттегляне и укриване, из което съ-битието се явява.

2. В смисъла на „възможност“, която вече е призовала отделни поети и мислители. Собственият опит на Хайдегер да артикулира Ereignis, заслушвайки се в думите на Хьолдерлин, е опит да се заговори за една такава предварителна и преходна интуиция за него. Онези, които откликват на изконния му призив, вече не пребивават в забвението на битието, което тържествува в епохата на по-становката, а преживяват самото му оттегляне.

3. Като тържество на от-теглянето (Ent-eignis), което е оттеглянето на битието и изоставянето на биващите от битието в настоящата епоха на Gestell. Ent-eignis е негативна форма на Ereignis. Когато Ereignis е аналогично на автентичността (Eigentlichkeit) на решителната конфронтация със собствената смъртност, Ent-eignis е аналогично на неавтентичност (Uneigentlichkeit) на бягство от възможността за собствената смърт. От решаващо значение е да се разбере, че отчуждаването е форма на присвояване, за да разберем как епохата Gestell носи в себе си възможността за обръщане към Ereignis в по-изконен смисъл.

След „Приносите“, Хайдегер отива и по-напред в развитието на мисленето си, разглеждайки начина, по който битието се явява в епохата на Gestell като предварителна форма на съ-битие. В лекцията си „Принципът на идентичността“ (1957) Хайдегер обяснява, че трябва да обърнем внимание на онава, което ни говори същността на техниката:

Dasein навсякъде се оказва предизвикано да се посвети на планирането и изчисляването на всичко... Общото название за това предизвикателство, което поставя човек и битие един срещу друг [einander zu-stellt] по такъв начин, че те взаимно да противостоят е по-становката [das Gestell] (ID: 22–23).

Взаимната принадлежност на човек и битие към това предизвикателство разкрива „как е присвоен [vereignet] човекът към битието и битието е присвоено от човешкото същество“ (ID: 24). Следователно, осъзнавайки предизвикателството, което всеобщото планиране и изчисление ни доставя, разкриваме

начина, по който се случва нашата връзка с битието като съ-битие. Ето защо Хайдегер говори за по-становката като „предварителна форма на съ-битието“ и в семинара „Време и битие“ (ТВ: 53).

Преживяването на истината на битието като съ-битие налага първо да признаем и преживеем оттеглянето на битието в нашата епоха под опеката на по-становката. Това изисква размишление върху същността на техниката и начина, по който тя определя връзката ни със съществуващото. Изправяйки се срещу по-становката, ние можем да преживеем и да мислим истината на битието като съ-битие.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел. Никомахова етика. София, 1993.
- Кънев, А. Хайдегер и философката традиция. София, 2011.
- Кънев, А. Западната философия. Част втора. Стара Загора, 2005.
- Хайдегер, М. За хуманизма. – В: Мартин Хайдегер. Същности. София, 1993.
- Dahlstrom, D. Gestel. – In: The Heidegger Dictionary (Bloomsbury Philosophy Dictionaries). London, 2013.
- Denker, A. Enowning (Ereignis). – In: Denker, A. Historical Dictionary of Heidegger's Philosophy. New Orleans, 2010.
- Junger, E. The Worker. Dominion ad form. Evanston, 2017.
- Heidegger, M. Bremen and Freiburg Lectures: Insight Into That Which Is and Basic Principles of Thinking. Bloomington, 2012 (BFL).
- Heidegger, M. Contributions to Philosophy (Of the Event). Bloomington, 2012 (CPOE).
- Heidegger, M. Gesamtausgabe 65: Beiträge zur Philosophie: (Vom Ereignis) (1936–1938). Frankfurt am Main, 2003 (GA65).
- Heidegger, M. Gesamtausgabe 90: Zu Ernst Jünger. Frankfurt am Main, 2004 (GA90).
- Heidegger, M. Phenomenological Interpretations of Aristotle. Bloomington, 2001.
- Heidegger, M. The Age of the World Picture. – In: The question concerning technology, and other essays. New York, 1977.
- Heidegger, M. The Principle of Identity. – In: Heidegger, M. Identity and Difference, Chicago, 2002 (ID).
- Heidegger, M. Time and Being. – In: Heidegger, M. On Time and Being, New York, 1977 (TB).
- Heidegger, M. Towards the Definition of Philosophy. London, 2002.
- Ruin, H. Ge-stell: enframing as the essence of technology“. – In: Martin Heidegger: Key Concepts. Durham, 2010.
- Vallega-Neu, D. Ereignis: the event of appropriation. Heidegger, M. Gesamtausgabe 65: Beiträge zur Philosophie: (Vom Ereignis) (1936–1938). Frankfurt am Main, 2003 (GA65).

ДОНАЛД ТРЪМП: РЕТОРИЧЕСКАТА АРГУМЕНТАЦИЯ НА ТЕЗИТЕ ЗА ИМИГРАЦИОННАТА ПОЛИТИКА (21 ЮЛИ – 8 НОЕМВРИ 2016 Г.)

Васил Теохаров Теохаров

Анотация. В разработката се разглежда реторическата аргументация, използвана от Доналд Тръмп за прокарване на тезите му за миграционната политика в края на кандидатпрезидентската кампания през 2016 г. Извеждат се основните тези, които той поддържа относно имиграцията, анализират се и се прави съпоставка на аргументацията на тезите за публикуваните постове в Туитър, президентските дебати и произнесената ключова реч за имиграцията. С намаляване на времето за излагане на аргументите от речта към дебата Доналд Тръмп подбира най-важните тези и ги изказва категорично без подробна аргументация, като още по-засилена е тази тенденция при туитовете му.

Ключови думи: Тръмп, реторическа аргументация, миграция, Туитър, митинг, дебат.

DONALD TRUMP: RHETORICAL ARGUMENTATION ON IMMIGRATION POLICY THESIS (21TH JULY – 8TH NOVEMBER 2016)

Vasil Teoharov Teoharov

Abstract. The report views rhetorical argumentation used by Donald Trump to support his thesis on immigration policy, at the end of the 2016 presidential election campaign. For the purpose of our analysis, are selected speeches that had been delivered in front of direct audience, three presidential debates between Donald Trump and Hillary Clinton and Twitter posts from the same period. We analyze argumentation for the main thesis on immigration and check whether the structure of the rhetorical expression (speech, debate, tweet) influences the argumentation used.

Keywords: Trump, rhetorical argumentation, immigration, Twitter, rally, debate.

Доналд Тръмп определя имиграционната политика за една от най-важните теми на своята програма¹. С възгледите си по тази тема той набира популярност още в самото началото на кандидатпрезидентската кампания за изборите през 2016 г. Една от първите речи, в които развива тезите си за ими-

¹ Trump, D. Crippled America. How to make America great again, 2015, p. 15.

грационната политика, е произнесена на митинг, скоро след обявяването на номинацията му за участие в изборите на 11 юли 2015 г. във Финикс, щата Аризона. Счита се, че тя му дава значителен тласък в надпреварата още от самото начало, като привлича вниманието на обществото с негативните си коментари за мексиканските имигранти².

Предложенията на Тръмп по темата са широко дискутирани и в края на кандидатпрезидентската кампания през 2016 г., когато номинациите на републиканците и демократите са съответно Доналд Тръмп и Хилари Клинтън. Ще разгледаме именно този период от 21 юли, когато вече е известно, че кандидатът на републиканците е Доналд Тръмп, до президентските избори на 8 ноември 2016 г.

Обект на изследването е корпус, съставен от ключовата реч за имиграцията, произнесена във Финикс, щата Аризона, на 31 август 2016 г. Мястото не е случайно, щатът Аризона се намира на границата с Мексико и е считан за крепост на републиканците, а самата реч представя детайлно възгледите на Доналд Тръмп за имиграцията. Ще разгледаме дебатите, които той води с Хилари Клинтън поради голямата им популярност, а също и публикациите му в Туитър, които са свързани с имиграцията. Използвани са видеозаписи на речта и дебатите и архивът с туйтове на Тръмп за постове в Туитър.

Предмет на изследването е реторическата аргументация използвана при аргументиране на тезите за имиграционната политика на Тръмп.

Настоящото изследване има за цел, от една страна, да намери основните тези, които Тръмп поддържа относно имиграцията, а от друга страна, да се анализира и направи съпоставка на аргументацията на тезите между публикуваните постове в Туитър, президентските дебати и произнесената ключова реч за имиграцията.

Разработеност на проблема

Въпреки че изказванията на Тръмп за имиграцията са широко дискутирани и коментирани по време на кандидатпрезидентската кампания и след нея, има липса на научни статии, изследващи реторическата му аргументация за тази тема и периода от кандидатпрезидентската кампания. Ще се спрем на някои по-важни изследвания, които могат да допринесат за нашето изследване.

След анализа на множество телевизионни изяви и речи на участниците в кандидатпрезидентската кампания в САЩ през 2016 г. Дж. Савой³ установя-

² Trump returns to Phoenix, the place his campaign truly began. <https://www.washingtonpost.com/news/politics/wp/2017/08/22/trump-returns-to-phoenix-the-place-his-campaign-truly-began> (посетено на 1.09.2019).

³ Savoy, J. Analysis of the style and the rhetoric of the 2016 US presidential primaries. *Digital Scholarship in the Humanities*, Volume 33, Issue 1, April 2018, Pages 143–159. <https://doi.org/10.1093/lc/fqx007>

ва, че Д. Тръмп има прост и директен стил на комуникация, използва кратки изречения, избягва сложните формулировки и предпочита по-простите думи. Специфична черта на стила му е негативността. Той изглежда искрен, автентичен, мислещ това, което казва, пренебрегвайки политическата коректност. Използва повторението на просто съобщение, дори и то да не е вярно, за да убеди аудиторията⁴.

Изследването открива, че кандидатите, употребяващи повече местоимението „ние“, отколкото „аз“, отпадат по-бързо. При местоимението „ние“ не е ясно кой стои зад него, аз и хората, аз и конгресът, или друго. Тръмп води сред кандидатите по употреба на местоимението „аз“. Предпочита да използва отново същите думи и изрази, повтаряйки основните си идеи и убеждения. Сред кандидатите той употребява най-често глаголни фрази, а също е с най-голям процент използвани глаголи и наречия и най-малка честота на съществителни и предлози⁵. Предпочита да използва термина „имиграция“, който е по-абстрактен, докато Хилари Клинтън предпочита по-често термина „имигранти“, който показва човешката страна на проблема⁶. Стилът и реториката, използвани от Доналд Тръмп, го правят да изглежда като силна мъжествена фигура, говорещ като всеки американец, с енергия, лесно за разбиране и с националистически оттенък⁷.

Анализът на реторическата аргументация в Туитър е ново изследователско поле. Б. От⁸ определя като характеристики на Туитър простота, промотирането на импулсивността и насърчаването на грубостта. Изследване, проведено върху 2500 туйта в периода от октомври 2015 до май 2016 показва, че речникът на Тръмп е прост и има чести повторения на думи. Често употребявани са едносрични думи като „bad“, „sad“ и „good“. Туитовете му са преобладаващо с негативна конотация. Използва често удивителни знаци и главни букви, което усилва негативните изказвания и им придава по-голям емоционален заряд, с употребата на прости импулсивни и агресивни туйтове създава емоционално заразяване след неговите последователи⁹.

Откриват се разлики между постовете на Тръмп в Туитър, направени от iPhone и Android. Като се счита за много вероятно той да е автор на тези от Android, а членове на неговия екип да публикуват тези от iPhone¹⁰. Изслед-

⁴ Пак там, с. 143.

⁵ Пак там, с. 148–149.

⁶ Пак там, с. 156.

⁷ Savoy, Trump's and Clinton's Style and Rhetoric during the 2016 Presidential Election. *Journal of Quantitative Linguistics*. DOI: 10.1080/09296174.2017.1349358, 2017, p. 19.

⁸ Ott, B. The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement. *Critical Studies in Media Communication*, 34:1, 2017, p. 59–68.

⁹ Пак там, с. 64.

¹⁰ Robinson, D. Text analysis of Trump's tweets confirms he writes only the (angrier) Android half. <http://varianceexplained.org/r/trump-tweets/> (посетено на 01.09.2019).

ването открива разлики в стила на туитовете и тяхното съдържание. Тези от iPhone обикновено са писани през деня, следобед, имат информативен характер и се отнасят за събития, които предстоят, често те изказват и благодарност, докато тези от Android са преобладаващо рано сутринта или през нощта. Повечето хаштагове идват от iPhone. Много от емоционално заредените думи „badly“, „crazy“, „weak“ и „dumb“ се срещат с много по-голяма вероятност при Android. При туитовете от iPhone има 36 пъти по-голяма вероятност да имат изображение или линк.

Изследване на вирусно разпространяващите се туитове в края на кампанията, свързани с Д. Тръмп и Х. Клинтън, е направено от К. Даруиш, У. Магди и Т. Заноуда¹¹. Някои от постовете на Тръмп добиват голяма популярност и са детайлно коментирани както в мрежата, така и в традиционните медии. Резултатите от изследването показват, че повечето от вирусно разпространяващите се туитове, а именно 61.9% и 58.6% за ретуитове, са в полза на Доналд Тръмп, докато при Хилари Клинтън в нейна полза са 32.7% от туитовете и 34.3% от ретуитовете, което е в разрез с тенденциите на традиционните медии, в които преобладават негативните за Тръмп публикации¹². В 85% от дните в последните два месеца на кампанията Тръмп има повече туитове в своя полза, отколкото Клинтън¹³.

Мексиканците са най-разпространената група имигранти в САЩ и Кр. Шуберт счита, че Д. Тръмп се отличава от останалите, като изгражда профила си, използвайки стереотипи за маргинализираните мексикански групи. Той разделя идеите на Д. Тръмп на два основни пласта мексиканските имигранти и мексиканските власти. Темите му се концентрират върху внасянето на престъпност в страната, търговския дефицит между САЩ и Мексико и смятаното за непочтено мексиканско правителство. Във всички тях бандитският стереотип е ясно забележим в допълнение на образа на трафиканта на наркотици. Мексико е представено като крадец, който отнема работни места от САЩ и източник на социално слаби лица, които идват в страната. То е рамкирано като място на престъпления и дефицит на етичност¹⁴.

К. Уимбърли¹⁵ смята, че политическите идеи на Д. Тръмп са като пропаганда, произлизаща от идеите на Густав Льо Бон и Едуард Бернайз.

¹¹ Darwish, K. Magdy, W. Zanouda, T. Trump vs. Hillary: What Went Viral During the 2016 US Presidential Election. – In: International Conference on Social Informatics. Springer, 2017, p. 143–161.

¹² Пак там, с. 148–149.

¹³ Пак там, с. 156.

¹⁴ Schubert, Chr. Constructing Mexican Stereotypes: Telecinematic Discourse and Donald Trump's Campaign Rhetoric, Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines. 2016, Vol. 8 Issue 2, p. 37–57, 54.

¹⁵ Wimberly, C. Trump. Propaganda, and the Politics of Ressentiment. The Journal of Speculative Philosophy, Vol. 32, No. 1 (2018), p. 179–199.

Работните хипотези в настоящата статия са три.

1. Доналд Тръмп използва аргументацията по отношение на имиграционната тема, за да легитимира себе си и да делегитимира Хилари Клинтън.
2. Използва популистка реторика.
3. Аргументите, които са въздействащи върху психологически тълпи, са по-ефективни не само по време на митингите, но и в Туитър.

Методология на изследването

Прави се анализ на съдържанието на туитовете, речта и дебатите, като се отделя релеванното за изследването. Определят се основните тези, анализира се аргументацията, с която са подкрепени, и се сравнява между отделните канали. Проверява се дали структурата на реторическата изява (реч, дебат, туит) влияе на използваната аргументация. Разглежда се как се изгражда аргументацията и дали тя е предимно рационално-логическа, емоционално-образна или амбивалентна. Стил на оратора – енергичен, епатажен, агресивен. Проверява се дали изказвания са по същество, или изместват темата.

Теоретични аспекти

Аргументът се разглежда от различни учени в три категории – процес, процедура и продукт. Джоузеф Уензел¹⁶ представя тези категории, за да разграничи ключовите норми, произлизащи от реториката, диалектиката и логиката.

Идеята за процедура разграничава дебатите и дискусиите от другите форми на безсмислен разговор (като караницата), подчертавайки, че аргументацията се ръководи от правила чрез имплицитни разговорни норми, експлицитен код на поведение, професионални и дисциплинарни норми и от ограничените, уговорени при специфичен контекст. Аргументацията като процедура така поражда термини като дебат, диалог, диалектика и дискусия.

Идеята за аргументацията като продукт предполага историческа връзка с логиката. Аргументите като продукт са текстови обекти, дискурсивни единици на доказване, съставени от твърденията на нечие внимание и вяра, свързани явно или неявно с обосноваване на гаранциите. Аргументите в този смисъл са разпознаваеми компоненти на дискурса, твърдения, подкрепени от разума.

Аргументацията като процес е спор, полемика, диспут заключаване и критика. Аргументацията като процес се изследва от учени, интересувани се от организацията и кохерентността на дискурса като цяло. Взаимодействието получава статут на аргументация, когато има явна опозиция. Аргументът се разглежда като феномен, който възниква и се развива в социалното взаимодействие. Противопоставянето може да се манифестира по различни начини и да даде начало на масив от изказвания и действия.

¹⁶ Encyclopedia of Rhetoric and Composition, Garland Reference Library of the Humanities (Vol. 1389). Garland Publishing, Inc. New York & London, 1996, p. 16–25.

Под реторическа аргументация приемаме „всички логически и нелогически, вербални и невербални ненасилствени способности за въздействие, използвани при произнасянето на ораторската реч, насочени към преодоляване на съпротивата на аудиторията. Под съпротива на аудиторията ще се разбира всяко осъзнаване или не, основателно или не, мотивирано или не, явно или скрито противодействие на аудиторията спрямо оратора и изходящото от него вербално и/или невербално съобщение“¹⁷.

Според Аристотел аргументацията се извършва с етос, патос или логос. Като етосът представлява авторитета на оратора, патосът е убеждения чрез чувствата, възникнали у аудиторията, или чрез логически средства. Извънлогическите средства могат да намалят необходимостта от пространно изложение на аргументацията и да спестят значително време.

Във връзка с една от хипотезите ни ще разгледаме и популизма като „обществено-политическо течение, което показва тенденции за идеализирано представителство на народа и за възвеличаването му като мит и като безусловен носител на позитивни ценности, контрастиращи на пороците на компрометирания политически елит“¹⁸.

Според Е. Шилс двата принципа, на които се базира популизмът, са господство на народната воля и директна връзка между народа и лидера¹⁹.

Популизмът се появява в периоди на нарастваща политическа несигурност и драматичен спад в гражданското доверие към политическата власт и държавните институции. Поява на харизматични лидери, противопоставящи се на традиционната политическа класа и държавните институции, които мобилизират масите, като установяват директна връзка с народа и подсилват националистическия уклон. Основна роля в популистката реторика играе опозицията народ–елит, която е ключова за изграждане връзката между оратора и аудиторията²⁰.

Нели Стефанова систематизира реторически особености на популизма, базирайки се на неговите европейски проявления. Характерни за популизма са антиелитизъм, идеологическо разположение по оста ляво–дясно; развитие на масови подражателни култове, което води до формиране на нови политически субкултури; опростяване на обществено-политическите проблеми; поставяне в привилегирована позиция на земеделския и трудовия въпрос; от гледна точка на политическата аудитория популизмът се явява най-лесният избор²¹.

¹⁷ Руменчев, В. Невербалната комуникация в публичната реч и деловото общуване. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006, с. 122.

¹⁸ Стефанова, Н. Политическа реторика: съвременни тенденции. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 372.

¹⁹ Пак там, с. 372–373.

²⁰ Пак там, с. 355–391.

²¹ Пак там.

От трите вида стил агресивният използва езика на омразата, епатажният борави избирателно с езиковите ресурси на полемичната или дидактичната политическа реч, а енергетичният може да е успешен проводник на бонистки и популистки послания²².

Тръмп често говори пред тълпи, а ситуацията, подходяща за проява на популизма, е подходяща за формирането на тълпа. Условия за образуване на тълпи са несигурността и тревогата, които карат отделните индивиди да търсят някаква вяра или идеал, за да възстановят загубената си цялост²³. Льо Бон извежда някои основни характеристики на тълпите. Като главна характеристика определя ирационалността. Останалите основни характеристики на тълпата са: отчуждение от социалния контекст, в който е тълпата; подчиняване на грубата сила; безразсъдност в поведението и следване на илюзорни цели. Льо Бон стига до извода, че най-удачни за въздействие на тълпата са категоричните твърдения, изказани без никакво колебание, кратки и ясни, със запомнящи се лозунги. Много въздействащи за тълпата са многократното повторение, обаянието на лидера и изразителността²⁴.

През 2007 г. възниква и понятието „онлайн тълпа“, негов автор е Кристиан Рус²⁵, доразвито е от Карстън Стейдж²⁶ и Марчин Виечажъцки²⁷, последният пише за тях под името е-тълпи. Членовете на е-тълпата са обединени от споделянето на един и същ обект на внимание и взаимодействие в един и същ момент, това създава **илюзия за пространственост**, която ги прави подобни на традиционните тълпи.

Имиграционната реч на Доналд Тръмп

Имиграционната реч е произнесена на 31 август 2016 г. във Финикс, щата Аризона, който се счита за крепост на републиканците, където те печелят всички избори в последните две десетилетия²⁸. Речта е произнесена няколко часа след среща между мексиканския президент Енрике Пена Нието и Доналд Тръмп. Мексиканският президент кани и Х. Клинтън, но тя отказва поканата.

²² Пак там, с. 369.

²³ Московичи, С. Ерата на тълпите. София: Дамян Янков, 2007, с. 13–14.

²⁴ Льо Бон, Г. Психология на тълпите. София: Жарава, 2002, с. 88.

²⁵ Russ, Chr. Online crowds- Extraordinary Mass Behavior on the Internet. – In: Proceedings of I-MEDIA '07 and I-SEMANTICS '07, Graz, September 5–7, 2007.

²⁶ Stage, C. The online crowd: a contradiction in terms? On the potentials of Gustave Le Bon's crowd psychology in an analysis of affective blogging. – In: Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory, 14: 2, p. 211–226.

²⁷ Wiczerzycki, M. The Wisdom of e-crowds: Can Masses Create Value? – In: International Journal of Management and Economics No. 51, July–September 2016, p. 47–62.

²⁸ How does the US election work and what is a swing state? <https://www.telegraph.co.uk/news/0/how-does-the-us-election-work-and-which-swing-states-will-determ/> (посетено на 01.09.2019).

В началото на речта Тръмп използва бонистки стил, когато се обръща към присъстващите, и споменава за скоро проведената си среща с президента на Мексико. След това в увода на речта прави явно разграничение между себе си и политиците, които само говорят за реформа при имиграционната политика, но не правят нищо по въпроса, предлагат само амнистия, отворени граници и по-ниски заплати. Показва връзката си с народа „Срещнах се с много хора“.

Стилът му е агресивен, когато говори за опонентите си, и енергичен, често бонистки, когато говори за американските граждани или хвали добрите си приятели.

Явно е противопоставянето на управляващите елити: „Безброй американци, които загинаха в близките години, щяха да бъдат живи днес, ако не бяха политиките на това правителство за отворена граница“. Дава примери с 5 жертви на нелегални имигранти като причина за тяхната смърт, прехвърляйки вината на управляващия елит, когото намира за отдалечен от народа: „Всеки, който ви, казва, че основният въпрос са нуждите на тези, живеещи тук нелегално, просто е прекарал твърде много време във Вашингтон“.

Напада основния си опонент Х. Клинтън, като на аргумента и към мило-сърдието противопоставя аргумент към ползата: „Ние трябва да бъдем честни, справедливи и съчувстващи към всички. Но нашето най-голямо съчувствие трябва да бъде за американските граждани“. Подчертава своята компетентност по въпроса и дискредитира главния си опонент Х. Клинтън, представяйки я като отделена от народа: тя среща се с донори и лобита, докато той – със специалисти в областта и хора, директно повлияни от тези политики.

Като цяло в увода залага главно на емоцията и собствения си авторитет на човек, който назовава нещата с истинските им имена. Създава патос, описвайки като катастрофа сегашната политика. Прави генерализации от няколко частни случая на убийства, извършени от нелегални имигранти, като се остава с впечатление, че повечето нелегални имигранти са опасни.

Използвайки енумерация прегледно, отделя 10 теми, които включва детайлния му план. Темите са:

1. „Ще построим стената по южната граница.“

Стената по южната граница е просто решение на проблема. Без да се аргументира защо точно тя е най-правилното решение. В две изречения стената се описва като ярък образ в съзнанието на тълпата. Има акумулация, постигната с изреждане на нейни характеристики.

2. „Прекратяване на залавянето и освобождаването.“

Тук с едно изречение категорично се утвърждава, че всеки пресякъл нелегално границата ще бъде „премахван“ от страната.

3. „Нулева толерантност към криминалните чужденци.“

Началото на темата е подкрепено със статистически данни и е подчертана голямата значимост на проблема. Обвиненията са насочени към администра-

цията на президента Обама и тяхната вина за големите размери на проблема („опасна и заплашваща бъркотия“). За Тръмп те са некомпетентни да го решат. Прави своите предложения, включващи наемане на повече агенти за граничен патрул и създаване на нова „специална“ работна група за депортиране. В края подкрепя тезата си с авторитета на офицери от граничния патрул, чиято подкрепа има.

4. „Спиране на финансирането градовете убежища.“

Изказването е кратко, просто и категорично. То е принуда за градовете, които отказват да сътрудничат, обоснована със заплахата от „толкова много ненужни смъртни случаи“.

5. „Отмяна на специалните разпоредби на Барак Обама за имиграцията.“

Това предложение също се явява като противопоставяне на елита. Отново се изказва категорично твърдението „незабавно ще прекратим“. Обект на критика са Б. Обама и Х. Клинтън, от които категорично се разграничава.

6. „Суспендиране на издаването на визи до всяко място, до което не можем да имаме адекватно наблюдение.“

Започва със статистика, която припомня болезнения спомен за 11 септември, след това споменава „радикален ислям“ и опасни места като „Сирия“, „Ирак“ и „Афганистан“. Припомня за войните, водени от САЩ в Афганистан и Ирак. Предлага сигурни зони, вместо да се приемат бежанци, което е 12 пъти по-евтино, а също и тест, който да определя дали искащите убежище „споделят нашите ценности и обичат нашия народ“.

7. „Държавите трябва да приемат обратно имигрантите, които САЩ депортира.“

Използва статистики и чертае мрачна картина, като споменава за бездействието на Х. Клинтън по въпроса.

8. „Завършване на биометричната входно-изходна система, проследяваща визите.“

Отново подчертава неспособността на досегашната администрация да приключи с темата и я критикува като „политиката Обама–Клинтън“.

9. „Изключване на магнита за работа и ползи.“

Изтъква вредите от нелегалните имигранти върху бюджета и определя злоупотребяващите със социалната система като приоритет за премахване.

10. „Ще реформираме легалната миграция, така че да служи най-добре на Америка и на нейните работници.“

В САЩ да влизат квалифицирани и полезни за страната легални имигранти. Америка да е на първо място и свободните работни места да се предлагат първо на американските работници.

Накрая обобщава, като заявява, че с тези стъпки само за месеци ще се постигне повече, отколкото е било постигнато през последните 50 години. Като подкрепя на това твърдение дава своя авторитет, това че не е политик

и е независим от донори и други интереси. Прави повторение на това, което ще бъде направено, критикува Х. Клинтън и припомня за лошото настоящо положение на нещата. Следва много емоционално представяне на роднини на убити от нелегални имигранти, хора, които носят тениски с техните имена, представят накратко себе си и случая, а след това отдават подкрепата си за Д. Тръмп. Речта приключва с много повторения на призови аудиторията да се присъедини към мисията на Тръмп: „Да направим Америка велика отново“.

Тезите, застъпени в речта са популистки и подходящи като съобщение за психологическата тълпа, която видно се е формирала на митинга.

Дебатите на Доналд Тръмп с Хилари Клинтън

По време на президентската кампания в САЩ през 2016 г. се провеждат три дебата между основните претенденти и един дебат между техните заместници М. Пенс и Т. Кейн. Ще се спрем на трите дебата между Хилари Клинтън и Доналд Тръмп.

Първият дебат се провежда на 26 септември в Ню Йорк и има рекордна гледаемост от 84 милиона души в 13-те канал, които го излъчват на живо. Това го прави най-гледаният дебат в историята на президентските дебати, задминавайки по гледаемост дебата между Джими Картър и Роналд Рейгън от 1980 г., който събира 80.6 милиона зрители²⁹. Дебатът е гледан онлайн в различни платформи от още милиони души. Темата за имиграцията в него се споменава съвсем бегло на 2 пъти и за това няма да го разглеждаме при нашия анализ.

Вторият президентски дебат³⁰ се провежда на 1 октомври във Вашингтонския университет в Сейнт Луис. Приблизително 66.5 милиона души гледат дебата по телевизията и още милиони онлайн. Дебатът е модерирани от двама водещи – един от ABC News и един от CNN. Форматът е таунхол среща. Аудиторията е съставена от непредубедени избиратели, които все още не са решили, за кого да гласуват.

Комисията по президентските дебати първоначално определя половината въпроси да са от аудиторията, докато другата половина от модераторите, „базирани на теми с широк обществен интерес, като отразените в социалните медии и други източници“, но впоследствие кани членове на публиката да изпратят и гласуват за въпроси на сайта на „Open Debate Coalition's“. Модераторите избират от 30-те най-популярни въпроса. Кандидатите имат две минути да отговоря и допълнителна минута за модератора да подпомогне следващата дискусия. Членовете на публиката задават осем въпроса. Изказванията, свързани с темата за имиграцията, са разпръснати във втория президентски дебат.

²⁹ 2016 United States presidential debates. https://en.wikipedia.org/wiki/2016_United_States_presidential_debates (посетено на 01.09.2019).

³⁰ Пак там.

Тръмп избягва да даде пряк отговор на първия въпрос: „Смятате ли, че давате модел за подходящо и позитивно поведение на младото поколение?“. Измества тезата: „Аз започнах тази кампания, защото се изморих да гледам толкова глупави неща да се случват в нашата страна“, и набляга на ползата: „Ще правим страхотни сделки, ще имаме стабилна граница, ще върнем законността и реда“.

На въпрос за изтеклия запис, в който признава за обидно отношение към жени, отрича да е правил нещата, за които говори на записа и намесва въпроса за имиграцията. В отговора има много повторения и с тях набляга на важните за аудиторията неща: „Не, не съм! И ще ви кажа ще направя тази страна безопасна отново и ще имаме граница, каквато нямаме сега. Хората идват в нашата страна и те идват от Близкия изток и други места. Ще направим Америка безопасна отново, ще направим Америка велика отново, но ще направим Америка безопасна отново и ще направим Америка богата отново. Защото, ако не направим това, просто звучи грубо да се каже, но ние трябва да изградим благосъстоянието на нашата нация. Другите нации взимат нашите работни места и те взимат нашето богатство“. Друг аргумент към ползата е въведен с „просто звучи грубо да се каже, но“, което внушава и искреност.

Съдържанието на някои от тезите на Д. Тръмп за имигрантската политика дават материал на Х. Клинтън да отправя атаки *ad hominem* към него. Той отвръща със същото, като изказва мнение, че тя е неспособна да върне работните места. Категорично отрича обвиненията и твърди, че уважава всички: имигрантите, афроамериканците и др. Докато тя ги използва и иска гласовете им, без след това да направи нещо за тях.

Темата за имигрантите се появява отново и в третия въпрос, зададен от публиката на дебата. Той е поставен от мюсюлманка и гласи: „С нарастването на ислямophobia как ще помогнете на хора като мен да се справят с последиците от това да бъдат етикирани като заплаха за страната, след като изборите приключат?“. Тръмп иска мюсюлманите да помагат, като докладват за опасност, но същината на отговора му е промотиране на същите тези за миграционната политика, като залага отново на опасностите. Въпросът е употребен, за да покаже, че назовава нещата с истинските им имена, и така се разграничава от сегашния политически елит, като два пъти един след друг демонстративно повтаря „радикален ислямски тероризъм“.

Повтаря отново тезите, които се срещат в имиграционната реч и чрез тях създава напрежение и безпокойство: повторения за притока на хора към страната; критика към Обама и Клинтън, която иска увеличение на приема с 550%; бежанците са „непознати“, „нямаме идея какви са“, „не знаем дали обичат нашата страна“, „троянски кон“, „създаване на безопасни зони“ за сирийските бежанци, вместо да бъдат приемани в САЩ.

Тръмп легитимира собствения си етос и делегитимира този на Клинтън. „Аз разбирам границата. Тя не... Тя има лоша преценка.“

На обвинението на Х. Клинтън, че никога не се е извинил на мюсюлманското семейство Кхан, чийто син е загинал, изпълнявайки дълга си в Ирак за това, че ги е атакувал заради тяхната религия. Д. Тръмп измества темата към изтеклите имейли на Х. Клинтън.

Клинтън използва аргумент към състраданието, като припомня снимката на 4-годишното дете с кръв на челото, ранено от бомбадировките. Д. Тръмп отговаря с изреждане на страховете, свързани с имигрантите.

Третият дебат се провежда на 19 октомври в Лас Вегас. Дебатът е гледан от 71.6 милиона души по телевизията и от милиони други онлайн. Форматът на дебата дублира този на първия дебат: 90 минути, разделени на 6 тематични сегмента от по 15 минути всеки, с модератор, представящ тема и даващ на кандидатите по две минути за отговор, последвани от около 8 минути и 14 секунди за дискусия между тях, като получават приблизително еднакво време за участие. Въпросите са избрани по преценка на модератора и не са споделени предварително с кандидатите³¹. В третия дебат има отделен сегмент за имиграцията.

В началото на изказването си Д. Тръмп започва с обвинения към Х. Клинтън. Изрежда накратко проблемите: прилив на имигранти, някои от които са убийци, и прилив на наркотици през границата. Говори основно за стената и за контакта си с хората: „Онзи ден бях в Ню Хемпшир. Най-големите оплаквания, които имат...“.

При размяната на реплики с Клинтън в частта за дискусията изказванията на Тръмп са в агресивен стил. Използва аргумент към човека за оборване на тезите на Клинтън: „Хилари Клинтън искаше стената. Хилари Клинтън се бореше за стената през 2006 г. или приблизително тогава. Тя никога не направи нищо, така че стената сега не е построена, но Хилъри Клинтън искаше стената“. Тя отрича да е искала стената, а само сигурност на границата, при което той проявява грубост и я прекъсва добавяйки „И стената“.

Използва аргумент към народа: „Хората искат стената“. Описва нелегалната имиграция като нечестна спрямо хората, които кандидатстват по процедурата.

Многократно повтаря ключовото си твърдение „Тя иска отворени граници“, прави го 6 пъти за кратък период от време³², с което се стреми да наложи тезите си и да дискредитира Клинтън. Не признава нейните аргументи и категорично изказва своите.

³¹ Пак там.

³² Х. Клинтън е произнесла реч пред бразилската банка, за която ѝ е платено \$ 225 000, в нея е казала: Моята мечта е световен общ пазар с отворена търговия и **отворени граници**“.

Като цяло тезите на Д. Тръмп тук, както и в предходните му изяви, създават впечатление за отчаяние и хаос в страната и непрекъснато подсилват преубежденията и стереотипите с многократна употреба на определени думи. В сравнение с предходния дебат в последния Тръмп е по-агресивен в изказванията си. Подобен стил на говорене е подходящ за пред тълпа и той не допуска да бъде опроверган или да изглежда, че е. Разчита основно на етоса и патоса за убеждаване. При дебатите наблюдаваме опростяване на посланията, което е още по забележимо от това в имиграционната реч. Наблягане на противопоставянето на политическия елит и връзката му с хората. Можем да направим извод, че тезите, застъпени в тази дебата отново са популистки.

Анализ на постове в Туитър

Ще разгледаме постове в Туитър, свързани с темата за имиграцията в изследвания период от 21 юли до 8 ноември 2016 г., без да ги делим спрямо вероятността им да са на Тръмп или някой негов служител, понеже аудиторията ги възприема като идващи от един източник. За целта ще използваме архива с туитове на Тръмп³³. Характерно за Тръмп е, че не прави коментар на коментарите към постове си в Туитър, което ограничава изследвания материал само до постове му без коментарите към тях

В дадения период има ограничение дължината на туитове от 140 символа, което предполага с малко думи да се изказва максимално значение. Прави впечатление, че Тръмп често не използва добре 140-символния лимит, понякога оставя излишни празни символи, друг път допуска грешки при писането. Това обаче, изглежда, го прави по-близък на обикновените хора³⁴.

В периода, който разглеждаме, Тръмп има 70 поста с ключови думи: „immigrant/ion“, „illegal“, „border“, „wall“, „drugs“, „refugee“, „Mexico“, „Syria“. Първият пост по темата е от 26 юли. От тях изключваме 23 като нерелевантни за изследването, например „Wall Street“ или „New Mexico“.

Туитове са свързани с контекста, в които са били написани. Забелязваме, че няколко дни преди имиграционната реч на 31 август, Тръмп поства за нея. Като туит е публикуван и видеозаписът на самата реч, но той не е включен в извадката, понеже не съдържа ключовите думи. Целта на такива видеа е да се популяризират речите на митингите му. Той публикува и цитат на модератора на третия дебат, насочващ към думи на Клинтън, съдържащи се в реч пред бразилската банка, в които изразява желанието си за „отворени граници“.

Туитове на Д. Тръмп повтарят тезите му за имиграционната политика, които по-подробно излага в речи на митинги. Основните му тези са припом-

³³ Trump Twitter archive. <http://www.trumptwitterarchive.com/archive>

³⁴ Stolee, G. Caton, S. Twitter, Trump, and the base: a shift to a new form of presidential talk? *Signs Soc* 6(1): 147–165, 2018.

нени с написани с главни букви думи като: WALL, ILLEGAL IMMIGRATION, SOUTHERN BORDER, MAKE AMERICA GREAT AGAIN. Главните букви подсилват патоса на туита.

Утвърждава етоса си, като споделя мнения за хора, които са положителни за него: „@AnnCoulter: I hear Churchill had a nice turn of phrase, but Trump's immigration speech is the most magnificent speech ever given“.

Споделя и други постове, които потвърждават тезите му или опровергават тези на Клинтън: „Trump right: Illegal families crossing border set to double, 51.152 so far“, „CLINTON REFUGEE PLAN COULD BRING IN 620.000 REFUGEES IN FIRST TERM AT LIFETIME COST OF OVER \$400 BILLION“, „Five people killed in Washington State by a Middle Eastern immigrant. Many people died this weekend in Ohio from drug overdoses. N.C. riots!“.

Поставя снимки с главни точки от неговата програма за имиграцията, които са сравнени с програмата на Клинтън такава, каквато я вижда той. Използва и аргументи *ad hominem* като атакува личността на Клинтън, наричайки я „нечестната Хилари“.

Може би най-яркият символ е този на „стената“, с него започва речта си през деня, използван е също късно вечерта, още същия ден в туит, в който абсолютно убедено твърди, че „Мексико ще плати за стената – 100%!“. Същото категорично твърдение е повторено в друг туит на другия ден, рано сутринта: „Мексико ще плати за стената!“.

Критикува опонент на неговите тези като губернатора на щата Аризона, който е изразил публично негативното си мнение.

Туитовете на Д. Тръмп, свързани с имиграцията са предимно негативни. Краткостта го принуждава да използва ярки образи и да изказва категорични твърдения без особена подкрепа в още по-голяма степен, отколкото при другите формати. Използва стереотипи за имигрантите, както и в останалите изследвани реторически изяви по-нагоре. В реторическите си изяви в Туитър се разграничава от управляващия елит, който описва като неспособен да се справи с имиграцията. Използва многократно повторение на едни и същи кратки и прости послания, звучащи понякога като лозунги. Аргументацията е предимно емоционално-образна и разчита на авторитета на Тръмп, подкрепен от цитати или новини. Има основание да се намира прилика между аргументацията в туитовете му и тази, подходяща за тълпите, като може да допуснем, че последователите му биха могли да формират онлайн тълпа.

Заклучение

Анализирахме реторическата аргументация на тезите за миграционната политика на Доналд Тръмп в реч, дебати и постове в Туитър. С намаляване на времето за излагане на аргументите от речта към дебата Тръмп подбира най-важните тези и ги изказва категорично без подробна аргументация, още по-засилена е тази тенденция при туитовете му. Тезите, застъпени в рето-

рическите му изяви, са популистки и аргументацията му със своите ярки образи, категоричен изказ и многократно повторение е подходяща за психологическа тъпла.

ЛИТЕРАТУРА

- Льо Бон, Г. Психология на тълпите. София: Жарава, 2002.
- Московичи, С. Ерата на тълпите. София: Дамян Яков, 2007.
- Руменчев, В. Невербалната комуникация в публичната реч и деловото общуване. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Стефанова, Н. Политическа реторика: съвременни тенденции. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017.
- 2016 United States presidential debates. https://en.wikipedia.org/wiki/2016_United_States_presidential_debates (посетено на 01.09.2019).
- Darwish, K. Magdy, W. Zanoua, T. Trump vs. Hillary: What Went Viral During the 2016 US Presidential Election. – In: International Conference on Social Informatics. Springer, 2017, p. 143–161.
- Donald J. Trump. <https://twitter.com/realDonaldTrump> (посетено на 03.09.2019).
- Donald Trump Rally Immigration Speech in Phoenix. <https://www.youtube.com/watch?v=HCxLjhmZMJ4I> (посетено на 01.09.2019).
- Encyclopedia of Rhetoric and Composition, Garland Reference Library of the Humanities (Vol. 1389). New York & London: Garland Publishing, Inc., 1996.
- How does the US election work and what is a swing state? <https://www.telegraph.co.uk/news/0/how-does-the-us-election-work-and-which-swing-states-will-determ/> (посетено на 01.09.2019).
- Ott, B. The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement, *Critical Studies in Media Communication*, 34: 1, 2017,
- Robinson, D. Text analysis of Trump’s tweets confirms he writes only the (angrier) Android half. varianceexplained.org/r/trump-tweets/ (посетено на 01.09.2019).
- Russ, Chr., Online crowds- Extraordinary Mass Behavior on the Internet. – In *Proceedings of I-MEDIA ’07 and I-SEMANTICS ’07*, Graz, September 5–7, 2007.
- Savoy, J. Analysis of the style and the rhetoric of the 2016 US presidential primaries, *Digital Scholarship in the Humanities*, Volume 33, Issue 1, April 2018, p. 143–159. <https://doi.org/10.1093/llc/fqx007>
- Savoy, Trump’s and Clinton’s Style and Rhetoric during the 2016 Presidential Election, *Journal of Quantitative Linguistics*, DOI: 10.1080/09296174.2017.1349358, 2017
- Schubert, Chr. Constructing Mexican Stereotypes: Telecinematic Discourse and Donald Trump’s Campaign Rhetoric, *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines*. 2016, Vol. 8 Issue 2, p. 37–57, 54.
- Sclafani, J. *Talking Donald Trump A Sociolinguistic Study of Style, Metadiscourse, and Political Identity* (2017, Routledge).

- Stage, C. The online crowd: a contradiction in terms? On the potentials of Gustave Le Bon's crowd psychology in an analysis of affective blogging. – In *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 14: 2, p. 211–226.
- Stolee G, Caton S (2018) Twitter, Trump, and the base: a shift to a new form of presidential talk? *Signs Soc* 6(1): 147–165.
- The First Presidential Debate: Hillary Clinton And Donald Trump (Full Debate) | NBC News. <https://www.youtube.com/watch?v=855Am6ovK7s> (посетено на 01.09.2019).
- The Second Presidential Debate: Hillary Clinton And Donald Trump (Full Debate) | NBC News (посетено на 01.09.2019).
- The Third Presidential Debate: Hillary Clinton And Donald Trump (Full Debate) | NBC News. <https://www.youtube.com/watch?v=smkyorC5qwc> (посетено на 01.09.2019).
- Trump returns to Phoenix, the place his campaign truly began. <https://www.washingtonpost.com/news/politics/wp/2017/08/22/trump-returns-to-phoenix-the-place-his-campaign-truly-began/> (посетено на 01.09.2019).
- Wieczerzycki, M., The Wisdom of e-crowds: Can Masses Create Value? – In *International Journal of Management and Economics* No. 51, July–September 2016, p. 47–62.
- Wimberly, C. Trump, Propaganda, and the Politics of Ressentiment, *The Journal of Speculative Philosophy*, Vol. 32, No. 1 (2018), p. 179–199.

РЕТОРИЧЕН ПОДХОД ЗА АНАЛИЗ НА КОНФЛИКТНИТЕ ЗОНИ МЕЖДУ ПЕШЕХОДЦИ, ВЕЛОСИПЕДИСТИ И АВТОМОБИЛИСТИ В СОФИЯ

Георги Петров Мерджанов

Анотация. В статията се изследват и дефинират конфликтните зони между пешеходци, велосипедисти и автомобилисти, възникващи в процеса на експлоатация на градската транспортна инфраструктура в София. Чрез реторически анализ на тези зони се търси метод за отстраняване на конфликта между участниците в движението. Методът може да се използва за анализ както на вече изградена градска транспортна инфраструктура, така и за избягване и отстраняване на конфликтни зони още в процеса на предпроектни проучвания и проектиране.

Ключови думи: реторика, проксемика, дизайн, проектиране, транспорт, транспортна система, велосипед, пешеходец, автомобил, конфликт.

A RHETORICAL APPROACH FOR ANALYSIS OF THE CONFLICT ZONES BETWEEN PEDESTRIANS, CYCLISTS AND MOTORISTS IN SOFIA

Georgi Petrov Merdzhanov

Abstract. The article study the conflict zones between pedestrians, cyclists and motorists which arise in the process of exploitation of the urban transport infrastructure in Sofia. The rhetorical analysis of these areas seeks to find a way to resolve the conflict between urban infrastructure's users. The method can be used to analyze urban transport infrastructure already in use and also to avoid conflict areas during the research and design process.

Keywords: rhetoric, proxemics, design, transportation, transportation system, bicycle, pedestrian, automobile, conflict.

Увод

Пътната инфраструктура борави с много метаезици – освен изображени-ята на пътните знаци, метаезик е и пътната маркировка (прекъснатата линия за разрешено преминаване, непрекъснатата – забранено преминаването и изпреварването, пешеходна пътека и т.н.), и светлинната сигнализация (премини, не преминавай, ремонт и т.н.). Между шофьорите има установени както официални кодове, като например подаването на мигач за смяна на посоката, така

и неофициални сигнали, като например превключване между дълги и къси светлини, за да се уведоми насрещният водач, че по пътя има патрул на КАТ. Правилникът за движение по пътищата е пример за процедурна реторика. Реторика се използва непрекъснато от политици и администратори, за да бъде убедено обществото, че си заслужава публичните финанси да бъдат изразходвани за строежа на пътна инфраструктура поради една или друга причина. Но освен това реториката е част и от самата инфраструктура – тя трябва да задоволява до такава степен нуждите на гражданите, че те да предпочетат да я използват.

Когато един автомобилен път е единствената алтернатива за предвижване от точка А до точка Б, то самото му наличие изглежда достатъчно убедително. Но както се случва в момента в София, потребителите на градската инфраструктура могат да избират между няколко варианта за транспорт до желаната от тях дестинация. Една от най-често срещаните комбинации от възможности в София по едно трасе е автомобилен, велосипеден и пешеходен транспорт. Всеки един от тези видове транспорт изисква специфична инфраструктура, която трябва да убеди потребителя, че е достатъчно добра, за да бъде използвана от него по предназначение.

Целта на настоящата статия е да анализира наличната инфраструктура и да изведе елементите, които водят до неудовлетворение и отказ от услугата, както и конфликт между различните участници в движението. Впоследствие да се направят предписания към проектантите, които още на ниво проектиране да използват полученото знание за създаването на качествена услуга, която да е убедителна за потребителите. Целта на проектанта е да убеди гражданите да използват построената по негов проект услуга, защото задоволява специфичните им нужди.

Така че за оратор може да се приеме проектантът/общината, а за аудитория – гражданите. Медията е самата транспортна инфраструктура.

Терминологичен обзор

Онлайн речника Merriam-webster дава някои от следните значения на думата design:

– сред глаголите е: „1. да създавам, моделирам, изпълнявам или конструирам според план: създавам, измислям // design a system for tracking inventory“, „4b. рисуване на планове за // design a building“;

– сред съществителните е: „4. предварителна скица или очертания, показващи основните характеристики на нещо, което трябва да се изпълни // дизайнът на новия стадион“, „6. подреждането на елементи или детайли в продукт или произведение на изкуството,“;

– сред синонимите на глагола е: „планиране“;

– сред синонимите на съществителното са: „устройствен план“, „генерален план“, „план“, „проект“, „пътна карта“, „схема“, „система“;

– сред примерите за използване като глагол е: „A team of engineers *designed* the new engine.“ (Merriam-webster.com, 2019).

Употребата на думата „design“ на английски показва, че тя се различава от употребата на думата „дизайн“ на български, като българската чуждица е много по-фокусирана върху артистични дейности. Думата на английски обаче покрива и значенията от техническата сфера, като някои от адекватните ѝ български преводи са „проектиране“ и „планиране“. Също така се вижда, че думата „дизайн“ има и смисъл на подредба на отделни елементи на готова, работеща система.

В настоящата статия под термина „дизайн“ се разбират всички упоменати по-горе значения в зависимост от контекста, освен когато изрично не е указано друго или е използван синоним.

- *Реторика и дизайн*

Общите черти между реториката и дизайна изследва Бюканън: „Чрез запознаването на аудиторията от потенциални потребители с нов продукт – независимо дали е нещо просто като рало или нова хибридна форма на семената на царевицата, или комплексно като електрическа лампа или компютър – дизайнерите са директно повлияват на действията на личности и общности, променят нагласи и ценности и оформят обществото по изненадващо фундаментален начин“ (Buchanan, 1985: 6) Бюканън подчертава, че естественото название на архитектурата е дизайн и като форма на този вид дизайн са посочени транспортните системи и градското планиране (Buchanan, 1985: 21).

Йост и Шойерман разглеждат реториката като съвкупност от различни части, като „проверка на важността и формата на речта, последователността на съставните части и драматургията на речта, приложението на реторическите устройства, създаването на подходяща форма, процедурните стъпки, които ораторът трябва да следва и изкуството на запамятаването. Тези индивидуални части на реториката са приложени не само към речта, но и към други артистични форми и жанрове: картини, сгради и музикални произведения са оформени по реторически начин. И в замяна, компоненти от рисуването, архитектурата и музиката са се втели обратно в *ars rhetorica*. Реториката трябва винаги да бъде разглеждана като интердисциплинарна и стратегически ефективната комуникация, към която се стреми, може да бъде използвана и се използва в различни медии“ (Joost & Scheuermann, 2008: 3) Авторите разглеждат дизайна като реторика по същество и извеждат общите за реториката и дизайна механизми, прилагайки ги към теорията на дизайна и анализа, а именно: желание за ефективност, анализ на аудиторията и производство на продукт/реч, предаване на правила от успешен/на продукт/

реч върху нов/а, извеждане на теория и установяване на приложението ѝ в последващата практика (Joost & Scheuermann, 2008: 4–9).

Балард и Коскела правят исторически преглед на авторите, изследвали темата и заключават, че: „... реториката и дизайнът споделят критични характеристики, и реториката е вид дизайн“ (Ballard & Koskela, 2013: 8). Според тях общите характеристики са, че и двете:

са широко приложими за всички теми,
засягат конкретното и вероятното,
изискват изобретение и преценка и
включват подреждане в пространството и времето (Ballard & Koskela, 2013: 7).

Годин обобщава двата вида комуникация на дизайнерите, като твърди, че: „Дизайнерите често използват убеждаване в тяхната работа. Преговорите с клиенти, колеги или вишестоящи са част от тяхната всекидневна работа. Казано е, че дизайнерите също убеждават индиректно чрез продукта, който правят. Под прицел на убеждението са в този случай потребителите на продукта, които са били тласнати към нов начин на живот, който включва използването на продукта“ (Godin, 2016: 3). Изследвайки реториката на Бюканън, той извежда общите характеристики на реториката и дизайна, които същевременно са и характеристики на реториката на Бюканън, а именно: убедителност, универсалност, продуктивност, непостоянство, инвенция и диспозиция, баланс и позиция (Godin, 2016: 3–6). Чрез сравнение по тези характеристики с други автори, Годин достига до извода, че погледът на Бюканън към реториката има сходни черти с реториката на Горгий, Цицерон и аргументативната теория на Перелман и Олбрехт-Титека (Godin, 2016: 11). Авторът добавя още една черта, която, според него, съвпада с реториката на Бюканън и се споделя от дизайна и реторика – комплексност (Godin, 2016: 6–8). Годин се позовава на други автори, за да обясни и доразвие дефинициите им за етос, патос и логос в дизайна. Той се позовава на кратките дефиниции на Гоч, посочвайки, че етосът или „идентичност на компанията“ (as cited in Godin, 2016: 6) трябва да е „репутацията на дизайнера или компанията, че прави добър продукт“, логосът или „идентичност на продукта“ (as cited in Godin, 2016: 6) – „логиката и кохерентността на продукта“, а патосът или „потребителска идентичност“ (as cited in Godin, 2016: 6) са „социални постижения, цели и лични спомени, свързани с продуктите“ от страна на потребителите (Godin, 2016: 6). Тълкувайки термина за позиция на Бюканън „designer’s stance“ (as cited in Godin, 2016: 6), Годин го обяснява като акцентирание прекалено много върху един от трите аспекта или „излишък от стил (акцент върху етоса), или зависимост от технологията (акцент върху логоса), или маркетинг (акцент върху патоса)“ (Godin, 2016: 6).

- *Проксемика*

Едуард Хол дефинира проксемиката като част от човешката култура, свързана с начините, по които човек използва пространството (Hall, 1966 : 1). Хол дефинира четири типа дистанции, които оформят пространствата между хората, и посочва как те влияят на комуникацията им – интимно, персонално, социално и публично (Hall, 1966: 113–125). Хол разглежда пренаселените съвременни градове като сериозен културен проблем, за решението на който хората не са подготвени, но трябва да намерят решение (Hall, 1966: 165). Според Хол серия от равномерно разположени дървета или стълбове край пътя е ефективна мярка, която въздейства върху периферното зрение на автомобилистите, карайки ги да намалят скоростта (Hall, 1966: 72). Отчитайки влиянието на културата, Хол препоръчва на индийските инженери да проектират (употребената дума в оригинала е „design“) пътища, които напълно отделят пешеходците от автомобилистите, за да се прекратят проблематичната липса на внимание от страна на автомобилистите към пешеходци от по-ниска каста (Hall, 1966: 107). Той използва пътните правила, за да обясни разликата между американци и араби – движещ се американски пешеходец би отстъпил пред автомобил, защото не изпитва собственически права върху пространството, когато е в движение, но това не важи за арабите, които просто се вбесяват, ако някой наруши личното им пространство в движение и изскочи пред тях на пътя (Hall, 1966: 156–157). Хол смята, че автомобилите възпрепятстват комуникацията и предлага мерки, които да подобрят градското пространство, като например затварянето на градския център на Флоренция за автомобилен трафик (Hall, 1966: 176–177).

Приложенията на проксемиката в реториката изследва Величко Руменчев. За да обясни погрешния и самоцелен подход към фиксираните пространства, той дава пример с пътеките в градинките на междублоковите пространства, които са разположени под прав ъгъл, но пешеходците често ги скъсяват по много по-практичните диагонали директно през тревата, утъпквайки нови пътеки (Руменчев, 2006: 562).

- *Урбанизъм*

Ян Геел разглежда градовете като места за срещи и комуникация между хората (Геел, 2016: 19–29). Той се позовава и доразвива идеите на Е. Хол и ги поставя в центъра на възгледа си за градове, сведени към мащаби, подходящи за комуникация между хората (Геел, 2016: 32–59). Геел обвинява краткото време за проектантски решения, както и насочените към автомобилите и небостъргачите проекти за изграждането на градски части, които са неудобни за хората, като препоръчва насочване към човека и човешкия мащаб (Геел, 2016: 55).

Човешкият фактор заема централно място и при решението на изцяло практически задачи и анализи в областта на инфраструктурните проекти, защото изградените системи не работят, както се е очаквало, ако са проектирани така, че да не задоволяват нужди на ползвателите им (Stevens, Salmon, Walker, & Stanton, 2018: 1).

Метод

Изследвани са следните отсечки в София, които съчетават по различен начин пешеходна, автомобилна и велосипедна инфраструктура:

- отсечката по бул. „Витоша“, заключена между улица „Бяла черква“ и бул. „Пенчо Славейков“;
- отсечката по бул. „България“, заключена между бул. „Гоце Делчев“ и бул. „Витоша“;
- отсечката по бул. „Гоце Делчев“, заключена между бул. „България“ и бул. „Цар Борис III“;
- отсечката по бул. „Цар Борис III“, заключена между бул. „Гоце Делчев“ и Руски паметник;
- отсечката по бул. „Прага“, заключена между бул. „Пенчо Славейков“ и бул. „Генерал Скобелев“;
- отсечката по бул. „Пенчо Славейков“ и бул. „България“, заключена между бул. „Витоша“ и бул. „Проф. Фритьоф Нансен“;
- отсечката по протежение на Перловка река и бул. „Евлоги и Христо Георгиеви“, заключена между бул. „Проф. Фритьоф Нансен“ и бул. „Цариградско шосе“;
- отсечката по бул. „Княгиня Мария Луиза“ между Лъвов мост и надлез „Надежда“;
- отсечката по улиците „Академик Стефан Младенов“ и улица „Никола Габровски“, заключена между улица „Академик Борис Стефанов“ и бул. „Д-р Г. М. Димитров“;

В периода юли–август 2019 г. са извършени наблюдения и са направени над 200 снимки, които впоследствие са анализирани. За основно послание за убеждение от проектанта/дизайнера към потребителите/гражданите е прието „Свобода на придвижване в София“.

За да се идентифицират конфликтните елементи от транспортната система, са търсени зони от инфраструктурата, които могат да дадат информация за някои от следните категории:

- Начини, по които потребителите използват наличната инфраструктура.
- Повтарящи се модели или липса на такива.
- Отдаване на предимство на един вид транспорт пред друг.
- Елементи от инфраструктурата с конфликтно предназначение или такива, които избягват конфликтите.

Понеже тук не става дума за един продукт, а за комбинация от продукти, въздействащи заедно като система, в обясненията на Годин за етос, патос и логос на дизайна са въведени корекции.

Под **етос** се разбира **ясно изразена собствена идентичност на системата и всеки един елемент от нея,**

под **патос** – **въздействието при използването на системата върху емоциите на потребителите,**

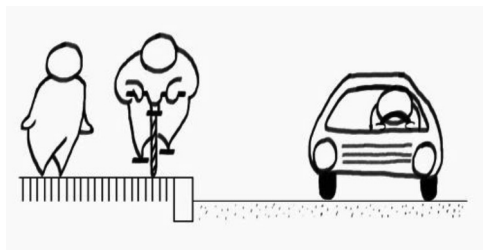
а под **логос** – **доколко функционална е системата от гледна точка на нейното предназначение.**

Анализ и резултати

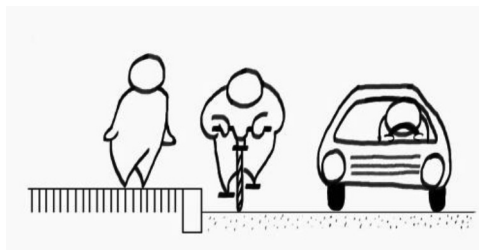
В наличната инфраструктура на изследваните отсечки са идентифицирани три основни проблема, които пречат на възприемането на посланието. Те отговарят и на трите основни средства за убеждение на реториката, а именно – логос, патос и етос.

- *Етос: липса на идентичност*

Докато посланието да се използва инфраструктурата от автомобилисти и пешеходци е конкретно насочено към специфични, ясно дефинирани пространства, то при инфраструктурата за велосипедисти ситуацията далеч не е такава. На сх. 1 и сх. 2 са демонстрирани основните случаи на разположение на велосипедната инфраструктура по изследваните трасета. Всички останали варианти, посочени в Приложение 7 към чл. 61 и чл. 65, ал. 1 от Наредбата за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии, с изключение на фиг. 10 и фиг. 14 (Наредба № РД-02-20-2, 2017, Приложение 7 към чл. 61 и чл. 65, ал. 1) реално се явяват подварианти на тези основни пространствени разположения.

Сх. 1

Сх. 2

Вижда се, че велосипедът се възприема от гледна точка на проксемиката както като равнопоставен на пешеходец, така и като равнопоставен на автомобил. На сн. от 1 до 6 могат да се видят различните цветове за маркировка, различните указатели за посоки на движение или липсата на такива, както и различния цвят и тип настилка.

Сн. 1

Сн. 2

Сн. 3

Сн. 4

Сн. 5

Сн. 6

На сн. 7 е показан случай от велоалеята по протежение на булевард „Цар Борис III“, на която при включване извън зоните на кръстовищата липсват ясно изразени визуални индикации коя част е за пешеходци и коя за велосипедисти, както и изключително объркващия визуален символ за инвалиди върху същата велоалея, показан на сн. 8.

Сн. 7

Сн. 8

В приведените примери се вижда, че на велосипедната инфраструктура в София ѝ липсва собствен, лесно разпознаваем стил. Поради тази причина тя не е и убедителна: създава се впечатлението, че в част от случаите отсеките са независими една от друга, плод на експеримент и опит за създаване на велосипедна инфраструктура. Това обаче рефлектира не само върху велосипедистите, но и върху другите участници в движението, като допълнително ги обърква за правата и поведението на велосипедистите, правейки ги непредвидими от гледна точка на тяхната стриктна идентификация – като автомобил или пешеходец. Тази аморфност на велосипедиста обаче не е породена от неговата същностна характеристика, позиционираща го между пешеходеца и автомобила, а е изцяло по вина на дизайна, който не е уеднаквен и кохерентен и съответно – неубедителен.

За да се разреши този проблем, трябва да се изведат ясни и перманентни за велосипедните трасета визуални характеристики, които да ги отличават категорично от останалата инфраструктура. Както се вижда на сн. 1–6, настилката за велосипедна инфраструктура варира в широки граници, като в нея са включени както тротоарни плочки, така и асфалтови настилки, които са характерни за другите участници в движението. Това, както и липсата на отделни цветове и унифицирани символи, силно затруднява правилното насочване и отделяне на велосипедния от автомобилния и пешеходния трафик, като от това са засегнати всички участници в движението. Трябва да се въведе задължителен отличителен цвят за настилката, вид на настилката, различна от

тази за автомобили и пешеходци и съобразена със спецификите на велосипеда, знаци и маркировка. Импровизации и промяна на тези визуални характеристики не трябва да се допускат.

Важно е да се отбележи, че в Наредбата за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии са посочени няколко вида трасета за велосипеди:

- „1. самостоятелна велосипедна алея;
2. велосипедна алея;
3. велосипедна лента;
4. споделено с пешеходното движение при определени условия – със или без указано място за движение;
5. част от пътното платно на улица, споделено с автомобилното движение, за което не се изисква маркиране и означаване на велосипедна лента;
6. споделена за всички участници в движението улица при определени условия“ (Наредба № РД-02-20-2, 2017, чл. 39, ал. 2).

Трудно е в приведените примери да се идентифицира кое трасе в коя категория попада без предварително проучване на останалите участници в движението – нещо, което между другото е непосилно за голяма част от потребителите на велосипедната инфраструктура, имайки предвид, че не са преминавали през комплексни курсове и изпити за запознаване с правилата за движение и умение за разпознаване на специфични знаци и маркировка, подобни на шофьорските курсове.

- *Патос: липса на граници между зоните*

Както беше споменато, на сх. 1 и сх. 2 са обобщени основните случаи на разположение на трите типа инфраструктура в напречен план. При една от подразновидностите на сх. 2 има преграда между автомобилите и пешеходците, както на отсечката по бул. „Витоша“ на сх. 9.

Сн. 9

Когато позиционира велосипедната алея на едно ниво с пешеходците (сх. 1), проектантът не приема велосипеда за заплаха за пешеходците. От друга страна, при позициониране на велосипедите на едно ниво с автомобилите (сх. 2) като на сн. 9, проектантът е почувствал нужда да постави преграда от колчета, като това индикира, че някой от участниците в споделеното платно е в опасност. Вероятността това да е автомобилът е минимална, но за велосипедиста един сблъсък с тонове желязо може да бъде фатално. Също така паркирането върху велоалея я прави неизползваема, което се приема за знак на агресия от автомобилистите спрямо велосипедистите поради нахлуването на автомобилата на тяхна територия.

Сн. 10

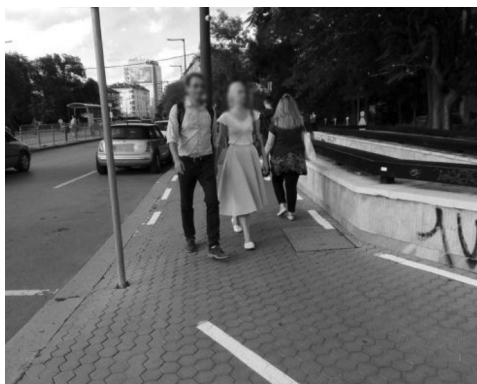

Сн. 11

На сн. 10 се вижда, че велоалеята рязко сменя местоположението си – от разположена най-вдясно на тротоара тя става разположена отляво. Ако до момента пешеходецът е възприемал пространството, отделено за него от проектанта, да е разположено в едната половина на тротоара, то тази рязка смяна няма как да не се приеме като агресия, защото велоалеята рязко и без обективна причина навлиза и превзема неговото пространство. Още по фразантен е случаят на сн. 11, при който се вижда, че пространство за пешеходци изцяло липсва, като пешеходците или се движат в тясното пространство без специфична настилка между велотрасето и пътното платно, или ходят по самото велотрасе по необходимост, особено при климатични условия, при които утъпканата почва се превръща в кал. Сходен е и случаят на сн. 13, при който на пешеходците просто не е даден избор и те трябва да преминават по велосипедното трасе. Това буди негодувание и в двете страни – при пешеходците заради липсата на инфраструктура, а във велосипедистите – поради наличието на пешеходци по тяхното трасе. Този случай изключително напомня ситуацията, в която паркираните на тротоара автомобили принуждават пешеходците да слязат на пътното платно, като по този начин те навлизат в личното пространство на автомобилистите, провокирайки конфликт с тях.

Сн. 12

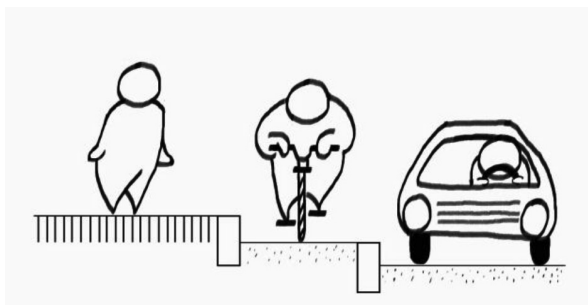

Сн. 13

Джудит Уилямсън дава пример как автомобилът се възприема без никакво съмнение като стока на лукса, като в това отношение рекламата може да бъде пренесена върху кутия цигари. (Williamson, 1978: 32). Екипът на Геел също обръща внимание, че автомобилът у нас се възприема като „символ на социално положение“ (Вамберг, Мюлер, Балабанска, Свендсен, & Шмит, 2017: 45) Тази негова характеристика изключително затруднява равнопоставеността на участниците в движението, когато са на едно ниво, особено когато става дума за превозно средство, което се приема като противоположно по редица показатели на автомобила – екологично, здравословно, пестеливо на пространство. Аргументи от рода на това, че има велосипеди, които по парична стойност надвишават голяма част от автопарка, рядко ще бъдат чути, а и освен това не са и употребявани от политици, градоначалници и медии. Един случай е показателен: на сн. 12 елементи от велосипедната инфраструктура са използвани от автомобилисти, за да получат достъп до пешеходната инфраструктура. В интервю за bTV нидерландският посланик Том ван Оорсхот казва, че в родината му автомобилът не е символ на престиж, но в София, въпреки че е прекрасен град за каране на велосипед, той рискува да бъде разбран неправилно, ако отиде на официална среща с колело (Георгиев, 2016). Затова, поставени на едно ниво на пътя с автомобилите, велосипедите се приемат като участници с по-нисък статус. Величко Руменчев също отбелязва как разположението в пространството влияе върху възприемането, защото статусът може да бъде подчертан чрез височината (Руменчев, 2006: 583).

Ян Геел казва, че „По същество колездачите реално са разновидност на пешеходния трафик...“ (Геел, 2016: 182). Това обаче не означава, че разполагането на велоалеи по тротоара е добро решение, защото реално между пешеходци и автомобили в София се води война за пространство. Това е породено от нахлуването на автомобили в пространството на пешеходците поради прогресивно нарастващия брой на автомобилите и ограничените места за парки-

ране. Величко Руменчев отбелязва, че преминаването в чуждото лично пространство се е смятало за оскърбително дори в класическия период (Вуменчев, 2006: 587) и при навлизане в личното пространство приближаваният може да се чувства заплашен и да реагира с агресия (Руменчев, 2006: 610). Поради тази причина на места, на които това нахлуване е овладяно, пешеходците отстояват правата си върху пространството. Появата на нов участник в движението, твърде много наподобяващ на автомобил в някои от своите характеристики (по-висока скорост, наличие на колела, нужда от повече пространство за един човек), съвсем основателно дразни.

Сх. 3

Изграждането тук на статус чрез инструментариума на проксемиката – чрез различни нива и степенуването по какъвто и да е начин, само ще улесни ползвателите на инфраструктурата. Ясно е, че вследствие на войната за пространство между автомобили и пешеходци велосипедистите не биха могли да вземат от пространството на пешеходците. От друга страна, установената практика автомобилите да нахлуват в пространството на пешеходците показва, че разполагането им на едно ниво с велосипедистите по никакъв начин не може да ги накара да гледат на тях като на равни участници в движението. Затова подход към решение на проблема е изграждане на стъпаловидно решение, като редица от предимствата му са описани в ръководството на американската National Association of City Transportation Officials (Social Ink, „Raised Cycle Tracks“, 2019). Решението е демонстрирано на сх. 3. То присъства сред изброените варианти в Приложение 7 към чл. 61 и чл. 65, ал. 1 на Наредбата за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии като фигура 10 (Наредба № РД-02-20-2, 2017, Приложение към чл. 61 и чл. 65, ал. 1), но не е открито приложено при нито едно от обследваните трасета. Това решение би отделило пространствено автомобилисти, велосипедисти и пешеходци, като по този начин би дало предимство, степенувано по следния начин: с най-нисък статус – автомобилите, после велосипедите и с най-висок статус – пешеходците. Това би повиши-

ло допълнително статуса както на велосипедистите, така и на пешеходците. Между автомобилите и пешеходците ще се появи още една зона, която ще е трудна за преодоляване – почти като да паркираш върху стълби. Това няма да премахне изискването, което е посочил екипът на Ян Геел в доклада си – глобите за паркиране върху тротоар да се налагат (Вамберг, Мюлер, Балабанска, Свендсен, & Шмит, 2017: 46–47). Всъщност това, което Геел посочва като фактор за увеличението на автомобилния трафик, е, че колкото повече пространство за придвижване и паркиране на автомобили се създава, толкова повече се увеличава автомобилния трафик и задръствания (Геел, 2016: 9). Следователно трябва да е ясно на проектантите, че колкото по-удобна инфраструктура за автомобили създават, толкова по-голям ще става техния брой и съответно нуждата от паркоместа постоянно ще нараства, което означава, че проблемът с неправилното паркиране върху тротоарите е породен не само от културните специфики на шофьорите, а и от поощряването на използването на личен автомобил на територията на града. Нещо повече – забраната за движение на велосипедисти по една от главните булеварди на града – бул. „Витоша“, би могла да се възприеме и като изключително показан аргумент, че велосипедистите не са добре дошли в града.

Липсата на граници между зоните засяга и широчината на трасетата, които се анализират от гледна точка на науката проксемика. По отношение на автомобилния трафик резки колебания в отделеното им пространство за придвижване не се наблюдават, което показва, че отново в очите на проектантите автомобилът е с по-висок статус от този на пешеходците и велосипедистите. Това обаче не важи за пространството за паркиране на автомобили, което в повечето от изследваните райони е лимитирано и често е източник на доход за общината. Важно е да се отбележи, че в Наредбата за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии е посочена минимална широчина от 1.50 метра за тротоарите (Наредба № РД-02–20–2, 2017, чл. 59, ал. 3) и 1.50 метра за велосипедните ленти и алеи (Наредба № РД-02–20–2, 2017, чл. 63–64), защото в някои случаи, като например на велоалеите на сн. 14, 15 и 16, е видно, че дори два велосипеда не биха могли да се разминат. Автомобилите могат лесно да превземат велотрасето и тротоара, дори и да не е нарочно (сн. 14), като същото важи и за други елементи (сн. 16), които нахлуват в личното пространство на велосипедистите.

Сн. 14

Сн. 15

Сн. 16

На сн. 17 и 18 е посочен пример, на който автомобили по вина на водачите си, паркирайки неправилно, нахлуват в личното пространство на пешеходците и велосипедистите и го блокират дори без да се качват върху тротоара или велотрасето.

Сн. 17

Сн. 18

Емпирични изследвания в областта на човешките модели на поведение биха могли да предоставят данни, които да насочат проектантите към установяване на подходящите размери на трасетата. Подобни изследвания се правят по света, като разкриват например интересни разлики в движението на пешеходците във формации по един и в групи във фиксирани градски пространства (Gorrini, Bandini & Vizzari, 2015). Използвайки подобен емпиричен модел, разстоянията могат да бъдат съобразени с настоящето и с желаното натоварване от пешеходци, велосипедисти и автомобилисти.

- *Логос: липса на кохерентност*

Тази подточка засяга изключително велосипедния и в редки случаи пешеходния транспорт. В някои случаи се налага велосипедисти да се слезат с пешеходния трафик поради липса на специално дефинирани зони, въпреки че пешеходният трафик е силно натоварен в пикови моменти. Това са например подлезите, в които няма специално дефинирана зона за велосипеди. В зависимост от темперамента на велосипедиста се предприема един от двата подхода – прекосяване като пешеходец чрез бутане на велосипеда или смесване без регулация на двата вида трафик. Бутането не може да се приеме за естествено за велосипедния транспорт – то е характеристика по-скоро на пешеходния. Това поставя велосипедистите в позиция на изключение спрямо останалите участници в движението: никой автомобилист не слиза и не бута автомобила си, за да прекоси пешеходна инфраструктура. Дори подлезът, който по естество е съоръжение, удължаващо пътя на пешеходците, се прекосява от тях с естествени за ходенето пеш движения.

На сн. 19 се вижда случай, в който велосипедистът е предпочел да запази естеството на транспорта си, прекосявайки подлез, съобразен единствено за пешеходци.

Сн. 19

Този подход в проектирането е в контраст с някои от основните принципи за планиране на системата за велосипедно движение, посочени в Наредбата за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии, а именно: „директност“, „непрекъснатост“ и „удобство“ (Наредба № РД-02-20-2, 2017, чл. 37, ал. 4).

Посочени бяха и случаи (сн. 11 и 13), при които липсва пешеходна инфраструктура и това налага използването на велосипедната от пешеходци. Липсващата инфраструктура е възможно най-категоричният аргумент срещу използването на даден вид транспорт.

На сн. 20 се вижда случай от велосипедната инфраструктура по протежение на бул. „Витоша“, при който потребителят би бил силно затруднен да не навлезе в насрещното движение.

Сн. 20

Идвайки от Южен парк, той би спазил указанието за посока за движение. Но идвайки по велосипедната инфраструктура по бул. „Пенчо Славейков“ и завивайки по бул. „Витоша“ от показаната на снимката лента, той неминуемо би навлязъл в насрещното велосипедно движение. Логиката в този случай е по някакъв начин велосипедистът, движещ се по бул. „Пенчо Славейков“ да прекоси бул. „Витоша“ и да се включи от другата страна, където обаче велосипедното трасе не е еднопосочно, а двупосочно. Не е ясно как става прекосяването на бул. „Витоша“ – чрез рампата на подлеза или чрез напускане на велосипедната инфраструктура и трансформиране на велосипедиста в ползвател на пешеходната или автомобилната инфраструктура.

Това е един от случаите, които порождават конфликтни ситуации между участници дори от един и същи вид транспорт, в случая – велосипедисти. Също така демонстрира как процедурната реторика, заложена в маркировката, не може да изпълни функцията си поради липсата на кохерентност в инфраструктурата – отделните елементи на посочената велосипедна и пешеходна инфраструктура не успяват да се свържат ефективно и логично един с друг.

Заклучение

В заключение може да се каже, че пешеходната и автомобилната инфраструктура са относително добре развити, за разлика от велосипедната, при която очевидно има затруднения. Тъй като най-малко проблеми се забелязват при автомобилната инфраструктура, може да се заключи, че реторическата позиция на проектанта е в подкрепа на изграждането на автомобилната инфраструктура като доминираща над останалите два типа.

Важно е да се отбележи, че позиционирането на велосипедисти в традиционните пространства на пешеходците и автомобилистите не е алтернатива за София. Както проксемичният анализ показва, по този начин проектантът поставя велосипедистите в ролята на агресори в една война за пространство между пешеходците и автомобилистите, причинена от прекаленото развитие на автомобилната инфраструктура за движение и която поема трафик, за който няма адекватен съответстващ обем места за паркиране. Така нито един от участниците не се явява адекватен реципиент на посланието, което се явява неефективно и не гарантира убеденост в свободата на придвижване на потребителите.

Както вече беше споменато, в нормите съществуват изисквания, които обаче, за съжаление, не са приложени върху вече изградената инфраструктура. Дори ако за напред започнат да се прилагат при изграждането върху новата инфраструктура, то липсата на кохерентност ще се запази – новата инфраструктура ще контрастира силно със старата. Решение е преработване или на инфраструктурата, или на нормативните документи. Второто обаче по никакъв начин няма да окаже влияние върху логоса, т.е. кохерентността на вече изградените трасета. Възможен е и трети подход – транспортната инфраструктура, която не задоволява изискванията на потребителите, постепенно да бъде изоставена от един или друг ползвател и така да се саморегулира, така както вече се е случило с велосипедното трасе върху тротоара по протежение на бул. „Генерал Скобелев“ между Руски паметник и бул. „Прага“ – то вече не се използва от велосипедисти, а изцяло от пешеходния трафик.

Убедителният дизайн е особено важен, като той в никакъв случай не може да се разглежда като нещо временно и изпълнено проформа. Навлизането на нови и алтернативни видове транспорт показва нуждата от добре развита транспортна инфраструктура за няколко смислово отделени вида транспорт. Ако такъв реторически подход към проектирането на транспортната инфраструктура не се прилага, се рискува всеки път да се изпада във вакуум и дилема къде трябва да попада всеки един нов вид транспорт. Редакцията на процедурите, а именно – нормативните актове като норми за проектиране и Правилникът за движение, невинаги е най-доброто решение, защото те невинаги може да се приложат по обективни или субективни причини. Действащата Наредба за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии е изключително либерална и това увели-

чава ролята на проектанта при изграждането на успешна инфраструктура, а именно – кой от множеството възможни варианти да бъде избран и приложен така, че инфраструктурата да изпълнява пълноценно функцията си за всички участници в движението. Споменатите по-рано в текста мерки, препоръчани от екипа на Геел за събиране на глобите за паркирали на тротоара автомобили, звучи до голяма степен абсурдно, защото това би трябвало да е по принцип нормалният механизъм на противодействие, а не мярка, която специално да бъде препоръчвана.

Настоящото изследване е по-скоро трасиране на методите и възможностите на един реторически анализ в сферата на проектирането и дизайна на градски транспортни системи. Тук не са анализирани по-сложните системи на взаимодействие, при които са налични и други участници в движението – наземен градски транспорт, метро, електрически скутери и т.н. За да може да се направи едно пълноценно и задълбочено изследване по темата е нужен комплексен набор от емпирични данни, засягащи не само трафика, но и културните специфики на потребителите.

ЛИТЕРАТУРА

- Вамберг, Х., Мюлер, Л., Балабанска, Е., Свендсен, Р. & Шмит, П. Ю. (2017) София: Публични пространства и обществен живот (2nd ed.), 2017. https://drive.google.com/file/d/1Kho1F6gpOno2_xqcUr6Q6uz0JGXzq4cl/view (посетено на 31.08.2019).
- Геел, Я. Градове за хората. Пловдив: Жанет 45, 2016.
- Георгиев, С. Посланикът, който остави колата и обикаля София на колело (галерия), 26.02.2016). <https://btvnovinite.bg/bulgaria/obshtestvo/poslanikat-kojto-ostavi-kolata-i-obikalja-sofija-na-kolelo-galerija.html> (посетено на 24.08.2019).
- Руменчев, В. Невербалната комуникация в публичната реч и деловото общуване. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Ballard, G. & Koskela, L. . Rhetoric and design. Paper presented at The 19th International Conference on Engineering Design, Sungkyunkwan University, Seoul, Korea, August 19–22, 2013. http://usir.salford.ac.uk/id/eprint/29473/1/Ballard_Koskela_Rhetoric_and_Design.pdf. (посетено на 24.08.2019).
- Buchanan, R. Declaration by Design: Rhetoric, Argument, and Demonstration in Design Practice. *Design Issues*, 2(1), 4–22, 1985, doi:10.2307/1511524.
- Design. (n.d.). Merriam-Webster Online. In Merriam-Webster. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/design> (посетено на 31.08.2019).
- Godin, D. Using Rhetoric in Persuasive Design: What Rhetoric? Proceedings of DRS 2016, Design Research Society 50th Anniversary Conference. Brighton, UK, June 27–30, 2016. <https://static1.squarespace.com/static/55ca3eafe4b05bb65abd54ff/t/5743607760b5e9a87ec962b7/1464033400551/394+Godin.pdf>. (посетено на 24.08.2019).

- Gorrini, A. & Bandini, Stefania & Vizzari, Giuseppe. (2015). Empirical Investigation on Pedestrian Crowd Dynamics and Grouping, 2015, 10.1007/978-3-319-10629-8_10. https://www.researchgate.net/profile/Giuseppe_Vizzari/publication/269398644_Empirical_Investigation_on_Pedestrian_Crowd_Dynamics_and_Grouping/links/549289f10cf2ac83c53dc91a/Empirical-Investigation-on-Pedestrian-Crowd-Dynamics-and-Grouping.pdf. (посетено на 31.08.2019).
- Joost, G. & Scheuermann, A. Kommentierte Bibliografie zu Design und Rhetorik, 2008. DOI: 10.1007/978-3-7643-8348-0_18. https://www.researchgate.net/profile/Arne_Scheuermann/publication/251098533_Kommentierte_Bibliografie_zu_Design_und_Rhetorik/links/571601ee08aed2dd5cfc6020/Kommentierte-Bibliografie-zu-Design-und-Rhetorik.pdf. Social Ink. (2019, August 2). Raised Cycle Tracks. Retrieved August 31, 2019 from <https://nacto.org/publication/urban-bikeway-design-guide/cycle-tracks/raised-cycle-tracks/> (посетено на 24.08.2019).
- Stevens, N. J., Salmon, P. M., Walker, G. & Stanton, N. A. Human factors in land use planning and urban design: methods, practical guidance and applications. Boca Raton, FL: CRC Press, 2018.
- Williamson, J. Decoding advertisements: ideology and meaning in advertising. London: Boyars, 1978.

Нормативни документи

- Наредба № РД-02-20-2 за планиране и проектиране на комуникационно-транспортната система на урбанизираните територии (20 декември 2017). <http://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=121406> (посетено на 31.08.2019).

ПЛАНИРАНЕ НА ЕФЕКТИВНИ БИЗНЕС ПРЕГОВОРИ

Евгени Иванов

Анотация. Многобройни са факторите, влияещи на преговарящия на преговорната маса. Емоционалното състояние може да ги тласне в една или друга посока. Емоционалната интелигентност, контролът над емоциите и структуриран и ясен план с предварителна подготовка, са някои от факторите за успешни преговори. Настоящата статия систематизира основните точки.

Ключови думи: преговори, емоции, емоционална интелигентност, контрол, стрес, подготовка.

NEGOTIATIONS MECHANISMS. NEGOTIATE ANYTHING

Evgeni Ivanov

Abstract. Numerous factors may influence the negotiator during the negotiations process. The emotional state can push them into one or another direction. Emotional intelligence, emotional control, a structured and clear preparation plan, are some of the factors for successful negotiations. This article summarizes the main points.

Keywords: Negotiations, emotions, emotional intelligence, control, stress, joy, preparation.

Въведение в темата

Преговарянето (или непреговарянето), компромисът (или отказът да се правят компромиси) и работата по съгласуване на противоречиви интереси – тези дейности са съществена част от човешкия живот. Способността да се преговаря добре може да доведе до сериозна промяна във финансовия живот, кариера, взаимоотношения и почти всичко, което човек получава или дава в ежедневието си (Грасу, 2013).

Преговарянето е умение. Като всяко друго и това може да се добие или овладее по-добре. Този, който днес е отличен преговарящ, някога е бил значително по-слаб такъв, вероятно с известен брой провалени сделки зад гърба си. Практиката, учението и направляваната мисъл позволяват сериозно развитие на преговорните способности. А това води до цялостно удовлетворение.

Емоционалният контрол позволява вземане на ясни решения. Емпатията, заедно с контрола на поведението, психическият контрол и емоционалното откъсване са нужни, за да „разчетем“ мислите на другата страна. А това не е лесно, особено да се предположи реакцията относно предложението, което те не очакват. Съзнателното състояние позволява контрол, разбиране, манипулиране и управляване на ситуацията.

Изразяването на емоции по време на преговорите е напълно допустимо, при условие че е преднамерено и служи за търсения ефект. Избухването по време на срещата със заплаха от оттегляне от сделката може да изглежда нерационално. Ако действието обаче е било планирано, то драмата може да послужи за крайния резултат. Това ниво на риск обаче трябва да бъде добре обмислено решение, за което предварителната информация и подготовка следва да спомогнат. Истинските рискове възникват, когато позволим на себе си да вземем решения, продиктувани от собствените си емоции.

Независимо от вида и броя на приложените стратегии, тактики, техники и други променливи, хората са тези, които направляват преговорния процес. Те именно са субектите, които следва да положим усилие да разберем. Механиката работи по предвидим начин. Но хората са по-малко предвидими (Gates, 2015). Преговорите предполагат сериозен подход, базиран на самодисциплина и (само)контрол над емоциите. Опитният преговарящ използва не само добре обмислени стратегии и преговорни тактики, но наблюдава и чува внимателно партньорите си относно техните знаци, сигнали, също и емоции. Разпознава скритите послания на неказаното с думи, но изречено с жестове и мимики. Преговорите са съществен елемент от почти всички наши взаимодействия – лични и професионални. Казано просто тези, които не преговарят, рискуват да станат жертва на тези, които го правят.

Преговорни фундаменти

Преговорите са повсеместен механизъм за вземане на решения на всяко ниво в социалната интеракция, както и между различни групи участници в тях. Правителствата преговарят по задгранични въпроси, семействата – за дестинацията на семейната почивка, бизнеса – за стоки и услуги и др. Терминът „преговори“ в една от своите дефиниции означава процес на взаимно убеждаване и нагаждане, което цели превръщането на неидентични предпочитания в крайни общи решения (Depledge, 2013).

Преговорите не се ограничават само със сделки за покупко-продажби. Хората преговарят, разисквайки даден въпрос или да достигнат до определено решение в ситуации на многостранни участници.

Преговорите са процес, в който хора с конфликтни цели опитват да постигнат съгласие относно начина, по който ще продължат да работят заедно в бъдеще (Brett, 2014). Преговарящите страни са взаимозависими. Това, което

едната страна желае, се отразява на това, което другата може да притежава и обратното. Тъй като преговорите съдържат конфликтни цели, изискват наличие на набор от умения, които да превърнат преговарящия в ефективен. Тези умения се подлагат на изпитание тогава, когато преговорите се извършват в различни култури, тъй като хората от различни култури използват стратегиите по различен начин.

Преговорният процес преминава през различни етапи. На първо място, участниците приемат дневния ред на разглежданите въпроси и крайни срокове. Тези начални въпроси могат да се окажат спорни. Преговорният процес е възможно да включва и период на събиране на данни за анализ от преговарящите, касаещи предмета на преговорите или самите партньори. Ключов етап на преговорите е този, в който участниците правят формалните предложения и изразяват различни предпочитания и позиции. Следва обсъждането по същество и закриване на преговорите с постигане на споразумение и сключване на сделка. „Преговорите обикновено завършват с драматичен финал, където най-сложните въпроси са преодолени след интензивно преговаряне“ (Depledge, 2013). Преговорите ще завършват тогава, когато участниците преценят, че и двете страни са нагодили позициите си спрямо приемливо ниво – често в приближаващия момент на предварително поставения краен срок.

Преговорите са процес на двустранна комуникация с цел постигане споделено съгласие относно различни нужди и идеи (Acuff, 2008). Преговарянето е свързано с убеждаване. Много повече, отколкото употребата на вид сила (например словесна). Това включва крайното чувство на удовлетвореност у другата страна. Тя трябва да остане с добро чувство от постигнатата договорка, за да се гради дълготрайно партньорство на база доверие и разбирателство. Процесът на преговори е събирателен термин, включващ общуване, продажби, маркетинг, психология, социология и разрешаване на конфликти. Преди пристъпване към процеса всяка страна дефинира ясно предмета на преговорите, преглежда своите мотиви и тези на срещнатата страна, а накрая опитва да ги убеди в това, което се иска от нея.

Малко са ценовите условия, които са твърдо фиксирани и не търпят промяна. Правило от практиката е, че дори дадена цена да е посочена някъде писмено, всичко може да се договори (Тгасу, 2013). Остава само преценката как може да се получи потенциално изгодната сделка. Хората търгуват помежду си от древни времена. Оттогава става ясно, че сделките са обект на договаряне и на определяне на стойност. Същото правило важи при корпоративните преговори днес или при гаражните разпродажби. А именно, че се посочва стартова цена (начална оферта), която е отправната точка на преговорния процес в зависимост от дадения дискурс – корпоративна среда с голям интерес или стока на базар. Тогава с преговори се постигат най-добрите взаимни условия и стойности. Днес почти като правило е залегнало, че потребителите

не коментират предложените им цени. Особено тогава, когато те са поставени като етикет. Преговорни специалисти като Трејси Брайън и Крис Крофт оспорват тези навици. Етикетът с цена сякаш е някакъв закон, издълбан върху камък (Трасу, 2013) и никой не смее да предеговори стойността или предложи друга оферта. Но цените всъщност са произволни. Писмената цена не означава нищо (Croft, 2007). Те просто са една добра прогноза, която някой анализатор някъде е преценил, че даден потребител е готов да заплати. Но всяка цена, определена от някого, може да бъде променена от това лице или от някого друго. Крофт допълва с пример, че дилърите на автомобили често предлагат кръгла цена, което е съмнително от гледна точка на ценообразуването. А практиката показва, че именно там сумите подлежат на сериозно договаряне.

Предприятията определят цените на базата на разходите, очакваната рентабилност и конкурентните условия. В резултат на това, с променящата се информация всички цени могат да бъдат преразгледани и коригирани по някакъв начин. Всеки път, когато е налице намаление или разпродажба от всякакъв вид с по-ниски цени, се наблюдава пример, че компанията е определила грешна, по-висока цена първоначално. „Трябва да развиете нагласата, че без значение каква е цената в момента, можете да подобрите тази сделка по някакъв начин в своя полза. Може да имате възможност да получите това, което искате, по-евтино, по-бързо или с по-добри условия. Направете си навик непрекъснато да търсите възможности за подобряване на цените или условията по някакъв начин“ (Peeling, 2012), съветват преговорните специалисти. Практика, която според тях трябва да се наложи и извън деловото ежедневие, без това да носи неудобства и притеснение, което се определя като постоянно мислене като преговарящ.

Договореното, заедно с постигнатото споразумение, има смисъл тогава, когато от тях произтичат действия. Това е най-важният момент от преговорния процес. Подписите, техниките, тактиките и стратегиите имат значение тогава, когато целта е постигната в действие след напускане на масата за преговори. Това са детайлите, скрити в гънките на хилядите съществуващи дефиниции.

Подготовка

Преди заемане на мястото на масата за преговори, е необходима подготовка. Тя е истинският професионален белег (Трасу, 2013). От позицията на продавач преговарящият следва да познава задълбочено своя продукт, с какви характеристики са конкурентните такива и техните офертни стойности. От позицията на купувач се очаква прилагане на подобен подход. Трябва да се познават добре детайлите на търсения продукт като функционалност, гаранционните условия, цената на този и алтернативни продукти. Разбира се, степента на проучване зависи от важността на сделката.

Необходимо е да се проучи състоянието на компанията, нейната история или косвен контакт, от когото може да се получи допълнителна информация. Също, ясно дефиниране на точния очакван резултат, има ли потенциални скрити капани, какви въпроси да се дискутират, какви са областите на конфликти или несъгласие, къде страните се различават по желания или нужди и има ли други опции пред някоя от двете страни (Nelson, 2018).

Сериозен процент от всички успешни преговори се дължат на подготовката, не на случайността. На задълбочената подготовка още преди провеждането на първите разговори. Вариантите са синоним на свободата. Колкото повече варианти са налице, толкова по-свободен би се чувствал преговарящият при вземането на решения. Вероятно това би спомогнало и за намаляване на общото усещане за стрес. Но отсъствието на алтернатива принуждава преговарящия да приеме офертното предложение на другата страна като единствена опция.

Силата в преговорите идва от знанието и проучването. Знанието идва от подготовката, от събиране на информация. Колкото по-внимателно се подготвя предварително, с толкова повече сила би разполагал преговарящият. Например ако се водят преговори за покупка на компания на висока цена заради общоизвестните факти, че акциите ѝ се търгуват скъпо, но задълбочената проверка показва, че същата компания е в затруднено финансово положение. При този пример следва да се наблегне на реалните факти, а не на приетите. Така идва силата на преговорната маса и цената на сделката би била много по-различна.

Силата също се измерва и от готовността на оттегляне от сделката. Ако едната страна е готова да се оттегли, но другата все още иска сделката, неминуемо ще последва по-добро предложение. Готовността за оттегляне е ментално състояние, което ще подсили неимоверно много позицията в преговорите (Horton, 2016).

При провеждането на бизнес преговори има ситуации, които ръководителите следва да избягват. Такива са конфликти, спорове и критика спрямо другата страна. Вместо това за продуктивна се счита нагласата на комуникация и сътрудничество. Целите, които да се застъпват са съгласуваност, креативност, консенсус, ангажираност и отстъпки (Goldwich, 2010). Целта на такива преговори е да се постигне полезно за двете страни споразумение, което да доведе до съществени резултати в дългосрочен план, включително повторен бизнес. За да се договорят взаимноизгодни споразумения, е необходимо желание за сътрудничество с другите. Следователно дискусиите трябва да се фокусират върху общите интереси на страните. Ако преговорите попаднат в безизходица по някаква причина, може да се наложи да се преориентират чрез анализ и разбиране на нуждите и проблемите на всяка страна.

Фазата на планиране е толкова важна, че се показва като напълно заобикаляща останалите фази. Има две причини за това. Първо, това е началната фаза и не бива да се влиза в никакви преговори без съответната степен на

планиране; второ, почти винаги ще се преминава през цикли на усъвършенствано планиране, докато се преминава от една фаза в друга. При очаквани прости и ясни преговори, с малки последици, корекции в планирането може да се правят в движение, последвано от бързо преминаване през останалите фази, като самата подготовка е възможно да отнеме и минути, тук се включва и прочуването на партньорите, ако е необходимо. В противоположната крайност съществуват и критични по важност преговори, при които резултатът е значителен. При тези обстоятелства може да са необходими няколко седмици или месеци във фазата на планиране, последвана от фаза на дискусия, по време на която се прави прекъсване за продължителни периоди за прецизиране на планирането. Всяка от следващите фази на предлагане и търговия може да бъде еднакво удължена във времето, ако преговорите са сложни и ако последици от неуспех на решение разрешават инвестирането на време и усилия. Може да се наложи временно прекратяване на преговорите с другата страна на всяка и всички фази, за да се провери напредъкът и да се планират корекции на приложените тактики, доколкото е необходимо съобразно целите, след което идва фазата на съгласие и потвърждение.

Планирането е първата и най-критичната фаза на преговорите за осигуряване на успешен резултат. То прониква във всеки етап от преговорите и плановете трябва да се преразгледат и усъвършенстват по всяко време и при всяка следваща фаза. Това се нарича цикъл на планиране, според Голдуич. Първият цикъл на планиране започва с въпроса дали вие и другата страна имате някаква достоверна алтернатива на преговорите. Мислейки за алтернатива, компонент в преговорите е преценката коя страна е по-застрашена от евентуалното оттегляне на партньорите. Каква е алтернативата в този случай и кой би загубил повече. При планирането е необходим анализ на потенциалните последици. Ако са достъпни данни за проверката на силата на партньорите, това ще помогне за оценка на влиянието, което другата страна може да окаже върху процеса. Познаването и анализирането на конкурентите също е важно. Техните предложения трябва да се познават, а също и спецификите на продуктите им, в сравнение с тези, които предлагаме ние. При какви условия работят, какви цени предлагат и какви отстъпки предоставят. Необходимо е конкурентите да се проучват по-внимателно дори от потенциалните партньори. В едни преговори така знаем дали другата страна прави реални и валидни сравнения, до каква степен лавира и докъде могат да се простират отстъпките, на които бихме били готови. От страната на купувача е необходима задълбочена проверка на възможните доставчици, за да защитим финансовия си интерес. Но не само. Важни са квалификацията на доставчиците, продуктовата гама, търговските пълномощия и др.

Като част от планирането трябва да се помисли кой да определи дневния ред на преговорите. Хората, които не преговарят често, могат да се почувстват

изкушени да създадат своя собствена програма бързо, преди другата страна да зареди своите проблеми в дневния си ред. Ако другата страна настоява да изготви програмата, нека поеме инициативата. Това може да се използва, за да се започне изграждане на връзка. Във всеки случай програмата, която изготвят, може да разкрие някои от техните основни интереси и ценности. При други обстоятелства може би е най-добре и двете страни да съставят дневен ред с цел обсъждане и споделяне на съгласуван окончателен вариант.

Себеконтрол

Самоконтролът е част от емоционалната интелигентност. В преговорния процес обикновено се има предвид себевладеенето без поддаване на емоции – емоционален себеконтрол. Самоконтролът включва и тези, които изпускат нервите си, правят непремислени изказвания, повлияни от емоционалното състояние по време на преговори. Включва обаче и хора, които са търпеливи и с това направляват ситуацията и останалите играчи. Напълно естествено е да възникват ситуации, които да поставят самоконтролът ни на изпитание. Важно е обаче да се изработят стратегии за управление на емоционалните състояния, особено във формална преговорна среда. Емоционалният жест информира за емоционалното състояние на оратора (Руменчев, 2006). Като клон на невербалната комуникация (НВК), кинесиката разглежда жестовете. Не само тях, но и изражение, поглед, поза. Тоест този вид НВК издава подтекст: погледът може да бъде нагъл, уверен, застрашителен; жестът – заплашителен, груб и т.н. (Руменчев, 2006). Навярно този жест не би имал такъв смисъл извън контекста на ситуацията. Характерно за тези жестове е, че трудно подлежат на контрол, поради което синхронът (или липсата на синхрон) между твърдения и намерения може да се улови.

Изследванията върху самоконтрола показват, че в стресови ситуации, съзнателно мислещият мозък се изключва, а тялото преминава в режим на „оцеляване“. Достъпът до изпълнителния център към момента не е възможен, поради което предварително изработените стратегии могат да помогнат за успокояване на емоциите и възвръщане на контрола, респективно върху ситуацията. Уместно е да се анализират проявленията в стресова ситуация, които може да варират при отделните индивиди: стегнат стомах, треперещи ръце или бясно туптящо сърце. Целта е бързо разпознаване накъде се движи ситуацията, за да може своевременно да се успокои. Примерна възможност е оттегляне за кратко от конферентната зала, дълбоко и спокойно дишане за няколко минути. Разговор с доверен човек или кратко движение също тушира стреса бързо, като вентилира мислите в друга посока. Най-важното правило в деловите отношения е да не се предприемат никакви действия, когато човек се намира в такова състояние. Извършване на немислено действие може сериозно да повлияе на крайния резултат, особено извършено под съ-

вета на емоциите. Нещо повече, в състояние на афект, действията не могат да оценят последствията, които биха донесли на организационната култура на компанията, политиките и процедурите ѝ. Кинесичната НВК е информативен компонент, който служи на партньора в общуването, да изгради оценка за казаното.

Емоциите са част от това да бъдем хора. Те са лепилото, което свързва хората и дава смисъл на живота. Независимо дали ги осъзнаваме или не, емоциите са с постоянно присъствие в живота ни, влияещи на всичко, което правим. Те ни карат да чувстваме, мислим и действаме по различен начин в различни ситуации. Но емоциите могат да бъдат сложни. Това може да ги направи трудноразбираеми (Hasson, 2014).

Телесните промени следват директно възприятието на вълнуващия факт и чувството ни за тези промени, както се случват, е емоцията (HBS, 2003). Емоцията или афектът могат да се разглеждат като чувствена склонност към обект, който се счита за подходящ, или към обект, считан за неподходящ, подсилен от специфични телесни промени (Goldwich, 2010). Емоциите се разглеждат като еволюирали чрез тяхната адаптивна стойност в справянето с основните житейски задачи. Всяка емоция има уникални характеристики: сигнали, физиология и предшестващи събития. Всяка емоция има и общи черти с други емоции: бързо начало, кратка продължителност, нежелано явление, автоматична оценка и съгласуваност между отговорите (Peeling, 2012). В литературата се срещат много дефиниции на емоциите. Посочените са някои от по-разпространените.

Емоциите имат своето място, когато се използват по внимателен и контролиран начин, когато са разгледани рисковете или целта им е да привлекат желана реакция.

През 1872 г. Чарлз Дарвин, централна фигура в съвременната биология, публикува книгата за емоциите „Изразът на емоциите при човека и животните“. По-рано в „Произход на видовете“ (1859) той описва как всички живи същества са се развили, за да са адаптирани към средата си. Дарвин започва да пише бележки за наблюденията си на емоциите през 1838 г. По онова време приетата теория е, че Бог е дал на хората специални мускули на лицето, които им позволяват да изразяват уникални човешки чувства. Централен принцип на теорията на Дарвин обаче е, че хората са произлезли от други видове: ние сме не само по-близки до животните, отколкото сме мислили, но и самите сме животни. Той събра много наблюдения, които биха имали трайно въздействие върху съвременното изследване на емоциите (Gruber, Barrett, 1974).

Дарвин търси отговор на два фундаментални въпроса, които все още занимават изследователите: как се изразяват емоциите при хората и животните и откъде идват нашите емоции.

Емоционална интелигентност

Ако има една критична компетентност за ефективните преговори, то това е емоционалната интелигентност. Тя е в основата на баланса на общуването между преговарящите (McKee, Boyatzis, Goleman, 2015).

В книгата си „Емоционална интелигентност“ (1995) Даниел Големан описва емоционалната интелигентност в две части: първо, като разберете себе си, вашите намерения, вашите отговори и собственото си поведение; второ, чрез разбиране на другите и техните чувства (McIver, Trump, 2009).

Това е от решаващо значение в преговорите, защото говорителят е отговорен за чувствата на тези, с които преговаря. Според Големан петте „области“ на емоционалната интелигентност са:

1. *Себепознание* – познаване на собствените емоции, силни и слаби страни, мотиватори и ценности.

2. *Управление* на собствените емоции – контролиране или пренасочване на собствените настроения.

3. *Мотивация* – себемотивиране, постигане на достижения заради ползата от тях.

4. *Емпатия* – разпознаване и разбиране на емоциите на другите хора.

5. *Управление на взаимоотношенията и емоциите на другите* – изграждане на разбирателство с другите, за да ги накараме да се движат в желаната посока (McKee, Boyatzis, Goleman, 2015).

Емоционалната интелигентност е способността да се разбират и управляват емоциите. Въпреки че интелигентността – способността да се разсъждава, рационализира, анализира и т.н. – е важна в живота, емоционалната интелигентност е ключът към ясното и творческо мислене, към способността стресът и предизвикателствата да се управляват уверено (Hasson, 2014).

Разбирането и управлението на емоциите на другите е от съществено значение за социалното благополучие и взаимоотношенията с другите хора. Способността за възприемане и реагиране на емоциите на другите по подходящ начин може да спомогне за по-качествената работа с останалите. Разбирането и управлението на собствените емоции е от значение за личното благополучие, психическо и физическо здраве. Това познание дава преднина като едновременно разбираме околните, но и сме способни по-ясно да заявяваме желанията и чувствата си, което ни прави по-ефективни с комуникацията. А ефективната комуникация и отстояване на желанията намаляват нивата на ежедневния стрес.

Изграждане на доверие

Общувайки със събеседниците за първи път, имаме само няколко секунди, за да ги убедим, че си заслужава да ни слушат и евентуално да ни гласуват доверие. Спечелването на доверие често се случва дори преди започване на

разговора. Публичните говорители прибъгват до средство за спечелване на аудиторията, като изтъкват части от своите постижения в автобиографията си като начално представяне. Алтернативно, такова средство може да се използва и като първоначални думи в делова среща между непознати страни. Комбинацията от първите впечатления от външен вид, НВК, демонстрация на компетентност и увереност са отлична основа за спечелване на лично доверие. Съобразеното с повода облекло е ключово. Следват НВК и в частност количеството поглед. Препоръчително е да се установи зрителен контакт с партньорите за кратко с по-голямо количество поглед. Следва усмивката, която да предразположи партньорите и да им покаже, че отсреща стои самоуверен и позитивен събеседник. Първите думи трябва да бъдат смели, ясни и силни. Компетентността е важна за спечелване на доверие.

Освен първоначалното доверие, изграждането на разбирателство с партньорите отваря врата към дългосрочно сътрудничество. Този тип разбирателство се среща в литературата и под термина „рапорт“ (англ. rapport). За рапорта може да се мисли така: правим повече за хората, на които се доверяваме, и то с голямо желание. Ако изградите по-голямо ниво на доверие и разбирателство, хората ще бъдат по-склонни да ви чуят и обмислят призива ви към действие, което е равносилно на влияние. За да се изгради това, следва рапортът проактивно да се гради. На помощ идва инструментът активно слушане, чрез който даваме на събеседниците ясен сигнал, че се интересуваме от това, което казват. Отдаваме им нужния респект и показваме, че ги разбираме. А то несъмнено е важно за тях. Следва положеното усилие да научим повече за партньорите си. Демонстрация на позитивно предразположение към другата страна е част от изграждането на разбирателство. Независимо какви са крайните цели в преговорния процес, изграждането на рапорт, дълготрайните взаимоотношения и доверието представляват влияние върху другите.

Затваряне на сделката

Добрите преговарящи са отворени и адаптирани към променящата се ситуация. Те не отстояват твърди позиции. При тях се наблюдават няколко общи характеристики и практики. Те разглеждат преговорите като продължителен процес без фиксиран край. За тях животът е процес на компромис и приспособяване към противоречиви интереси. Продължава непрекъснато, всеки ден, почти във всяка област. В идеалния случай това е печеливш процес, но този резултат понякога не е нито желан, нито необходим. Отличните преговарящи са по-скоро креативни, отколкото конкурентни. Вместо просто да се опитват да спечелят, те търсят решение, с което и двете страни да бъдат доволни. Успешните преговарящи са кооперативни, не войнствени. Те са гъвкави и бързи, за да определят взаимните цели в преговорите. Готови са да променят или да се откажат от позицията си, ако информацията им подсказва, че това е добра

идея. И накрая, и най-важното, те не са манипулативни. Не използват трикове или измама, за да маневрират другата страна в ситуация на печалба, където печелят, а другият губи (Трасу, 2013). В противовес на тези характеристики остават по-слабите, неопитни и цялостно неуспешни преговарящи.

Б. Трейси очертава четири основни стълба, върху които застават успешните преговори. Той допълва, че следването на следните ключови подходи могат да променят характеристиката на преговарящия:

1. Анализирайте фактите и се подгответе предварително. Силата винаги е на страната на човека с най-много знания, най-много опции, най-много информация. Подгответе се предварително и научете всичко, което е възможно за желанията, нуждите и положението на другата страна.

2. Попитайте това, което искате. Заявете ясно очаквания изход от преговорите. Не се страхувайте да поискате много, когато преговаряте, особено по отношение на цената и условията, защото това са винаги произволни елементи, които подлежат на обсъждане, договаряне и промяна.

3. Търсете печеливши решения (win-win). Във всяко дългосрочно действащо бизнес споразумение не се опитвайте да спечелите или манипулирате, за да получите споразумение, което е в ущърб на другата страна. Потърсете печеливши или никаква сделка.

4. Практика, практика, практика. Преговаряйте при всеки случай и при всяка възможност. Независимо дали купувате дрехи, коли, уреди или собственост, не забравяйте да практикувате уменията си за преговори. Способността ви да преговаряте, която идва само с постоянна практика, може да ви спести 20% или повече от всичко, което печелите или харчите до края на живота си. Добрите умения за водене на преговори могат да ви спестят пари, време и енергия. Те могат да ви направят много по-ефективен човек и да допринесат значително за успеха на кариерата ви в бизнеса и в живота (Трасу, 2013).

Изводи

Преговорите са комуникативен процес с цел постигане на съвместно споразумение за различни потребности или идеи. Те са свързани с убеждаване, а не с използването на сила. Нещо повече, преговорите са свързани с това, другата страна да се чувства добре по отношение на резултата. Преговорите включват елементи на маркетинг, продажби, психология, разрешаване на конфликти, успешна комуникация. Преди всичко те са свързани с ясното разбиране на нашите собствени мотиви и на тези от другата страна, когато се опитваме да ги убедим да направят това, което искаме да направят. Да си велик преговарящ означава да имаш дисциплина, креативност и смелост.

Завършването на сделката изисква и посрещане на емоционалните нужди. Често обръщаме внимание на логическите, а рядко и на емоционалните. Бизнес логиката в преговорите е важна, но емоциите са всичко. Ако другата

страна не е предразположена положително към крайния изход на преговорите или има вътрешни съмнения или породени негативни емоции, то това ще повлияе значително върху крайния резултат на сделката. А вероятно и на бъдещите отношения с контрагента. Да сравним каква подсъзнателна асоциация предизвикват термините „отвращение“ и „доверие и уважение“.

По същество емоцията, изпитвана от мнозина в преговорите, идва от несигурност, риск, желание и дори страх. При по-емоционалните преговарящи това може да доведе до вземане на неподходящи решения, поради което изучаването и разбирането на емоциите е важна част от подготовката на преговарящия. Когато последният се сблъска с конфронтация или предложение за неизгодна оферта, може да се справи със ситуацията единствено чрез високо ниво на самосъзнание и контрол, каквито и неудобства да причинява офертата на другата страна. Езикът на тялото може да издаде натиска и стреса, на които е подложен преговарящият, дори той да иска да го скрие. Актът на докосване на лицето, почесването по носа, сгъване на ръцете или потупване на крака са промени в поведението, за които партньорите вероятно следят внимателно. Ефективните преговарящи са наясно с това и контролират изтичането на невербални знаци и сигнали.

Много са тези, които влизат в преговори без ясната визия какво точно очакват да постигнат и средствата, чрез които да го направят. Желанията се формират в процеса на преговаряне. Така обаче те лесно се влияят, убеждават и манипулират, за да купуват или продават на по-високи или по-ниски цени (Goldwich, 2010). Решението на въпроса е изготвяне на детайлен предварителен план с ясна цел. Когато е възможно, предстоящите преговори да се обсъдят с някого относно подробностите за перфектния резултат. Като част от този процес следва да се определи пределната цена – т.нар. точка на напускане на преговорите, а също и компромисите, които преговарящият е склонен да направи, за да получи това, което желае от процеса. От това, разбира се, не следва, че продуктът или услугата, предмет на преговори, ще бъдат предоставени безплатно, или че ще се постигне цел, която да постави в неблагоприятно положение другата страна. Въпреки това с предварително обмислена стратегия, по-вероятно е да се достигне до удовлетворяващ за двете страни резултат.

Преговорните специалисти съветват началото на преговорите да стане, като се отворят с оферта малко над най-добрия или оптимален резултат. „Може да се наложи да направите отстъпки по пътя и да се озовете на пониско ниво, но винаги започвайте на най-доброто ниво, което бихте желали да постигнете“ (Tracy, 2013). Трудовите преговарящи са известни с използването на тази тактика. В преговорите с профсъюзите преговарящите започват с искане за 50% увеличение на заплащането за една година, плюс подобрения в медицинските грижи, пенсиите и други обезщетения. Те представят това предложение като минимално изискване за нов синдикален договор.

Накрая остава само практиката и реалните действия съгласно съветите за най-добра сделка. Честността и откритостта могат да бъдат високо оценени от партньорите и да развият по-нататъшните отношения. Не е задължително успешният преговарящ да бъде манипулатор и измамник. Това дори е тактика, криеща рискове от разкриване на манипулативността. Несъмнено, това компрометира бъдещите отношения, а дори и предметът на сделката към момента. В реалния свят работещи са и решенията, основаващи се на честност. С по-голяма вероятност е яснотата на формулираната теза (заедно с честността) да сработят за успешното затваряне на сделката.

Подготовката е ключова фаза при планирането на преговори. Запознаването с основните и често прилагани техники, тактики и стратегии, а също и поведение, прави преговарящият по-подготвен. Последният трябва да направлява своите емоции, преговорния климат и взаимодействието с другата страна, което да го отведе до търсения изход. Себепознанието, част от емоционалната интелигентност, спомага за адаптиране на подхода спрямо ситуацията в преговорната зала, тъй като всички преговори са различни и динамични. Поемането на контрол върху всяка ситуация изисква планиране, като застава с по-голяма тежест при преговорите. Преговарящите, които реагират на средата и ситуацията, са склонни да се поставят на по-слаби позиции от необходимото. Но за да подобрят перспективите си, трябва да бъдат максимално активни и подготвени.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова Д. Основи на реториката. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Радева, В. Убеждаваща комуникация и диалог. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2014.
- Руменчев, В. Невербална комуникация в публичната реч и деловото общуване. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006.
- Acuff, L. F. How to Negotiate Anything with Anyone Anywhere Around. Third Edition. Published by AMACOM, 2008.
- Blum, S. Negotiating Your Investments: Use Proven Negotiation Methods to Enrich Your Financial Life. John Wiley & Sons, 2014.
- Brett, J. Negotiating Globally: How to Negotiate Deals, Resolve Disputes, and Make Decisions across Cultural Boundaries. Third Edition. Published by Jossey-Bass, 2014.
- Brooks, A. Controlling Your Emotions during a Negotiation. Harvard Business School video lesson.
- Croft, C. Negotiation Skills training course. Available on Lynda.com. Released on 7/18/2007.

- Depledge, J. *The Organization of Global Negotiations*. Published by Routledge, 2013.
- Gallagher, R. *How to Tell Anyone Anything*. AMACOM, 2009.
- Gates, S. *The Negotiation Book*. Published by John Wiley & Sons, 2015.
- Goldwich, D. *STTS: Win-Win Negotiation*, Published by Marshall Cavendish International (Asia)
- Hasson, G. *Emotional Intelligence: Managing emotions to make a positive impact on your life and career*. Capstone, 2010.
- Gruber & Barrett. *Charles Darwin*, notebook, 1974, p. 289.
- Horton, S. *The Leader's Guide to Negotiation*. FT Publishing International, 2016.
- Information Resources Management Association, *Cross-Cultural Interaction*. IGI Global, 2014.
- Jenkins, J. & Oatley, K. & Keltner, D. *Understanding Emotions*, 3rd Edition. John Wiley & Sons, 2013.
- Jensen, K & Unt, I. *Negotiating Partnerships: Increase profits and reduce risks*. PH Professional Business, 2001.
- Negotiation*. Harvard Business School Press. Harvard Business Review Press, 2003.
- Lax, D & Sebenius, K. *3-D Negotiation: Powerful Tools to Change the Game in Your Most Important Deals*. Harvard Business Review Press, 2006.
- Lewis, R. *When Cultures Collide: Leading Across Cultures*. Published by Nicholas Brealey Publishing, 2005.
- McCarthy, A. & Hay, S. *Advanced Negotiation Techniques*. Apress, 2015.
- McIver, M & Trump, D. *It's Not Personal—It's Business; Think Like A Champion: An Informal Education In Business and Life*. Vanguard Press, 2009.
- McKee, A & Boyatzis, R & Goleman, D. *Harvard Business Review*. HBR's 10 must Reads on Emotional Intelligence. Harvard Business Review Press, 2015.
- Nancy J. Adler, N. *International Dimensions of Organizational Behavior*, 4th ed. Cincinnati: Southwestern, 2002.
- Nelson, P. *Negotiation Madness*. Business Expert Press, 2018.
- Peeling, N. *Business Express: Negotiating with confidence*. Pearson Education Limited, 2014.
- Peeling, N. *Brilliant Negotiations 2e*, 2nd Edition. Published by Prentice Hall, 2012.
- Thompson, L. *Mind and Heart of the Negotiator*, Second Edition. Publisher: Prentice Hall, Release Date: October 2000. ISBN: 0130179647.
- Tracy, B. *Negotiation*. AMACOM, 2013.
- Williams, G & Iyer, P. *Body Language Secrets to Win More Negotiations*. Published by Career Press, 2016.

(ДЕ)МИТОЛОГИЗАЦИЯ НА ИЗПЪЛНИТЕЛНИЯ ДИРЕКТОР

Мариян Васев Васев

Анотация. По дефиниция позицията на изпълнителния директор е видима и е обект на особен интерес. От една страна, за служителите лидерът въплъщава организационната култура и води чрез примера, който дава. От друга страна, лидерските действия, решения и умения се отъждествяват с компанията от външните наблюдатели. Успехът на компанията се припокрива с възприетия успех на изпълнителния ѝ директор. Цел на настоящата статия е да разгледа обяснителните механизми, чрез които действията на изпълнителния директор в една компания се осмислят, извеждат и припознават като пример за подражание. Поставя се акцент върху наративите и митологизирането на т.нар. лидерска марка и целенасочено формирания съвкупен образ от вярвания, схващания и представи за успешната лидерска роля.

Ключови думи: лидерство, главен изпълнителен директор, лидерски брандинг, мениджмънт, реторика.

(DE)MYTHOLOGIZING THE ROLE OF THE CEO

Mariyan Vasev Vasev

Abstract. The role of a Chief Executive Officer (CEO), by definition, is a very visible one and garners special attention. On one hand, to the employees, the leader embodies the organizational culture and leads by example. On the other, a leader's actions, decisions and skills are attributed to the company by any external observer. There is a perceived connection between the success of a CEO and the company's success. The aim of this article is to review the ways of justifying, rationalizing and contextualizing the actions of a CEO at a company and the way they are perceived as a role model. Special attention will be paid to the narratives and the mythologization of the so-called "leadership brand" and the purposefully built image of beliefs, conceptions and ideas about a successful leader's role.

Keywords: leadership, Chief Executive Officer, leadership branding, management, rhetoric.

Въведение в темата

Съществува силно наситен медиен образ на изпълнителния директор до степен, в която около позицията се изгражда своеобразна митологизация. Както засиленото внимание към личността на лидера, така и позицията на силна

видимост водят до своеобразен личностен култ. В по-честия случай това се случва за сметка на останалите участници в организационния контекст, като успехът на една компания се приписва предимно на усилията на изпълнителния ѝ директор. За това говори и светкавичната пазарна реакция, свързана с лични действия, събития или заявени позиции на изпълнителния директор (Bendisch, Larsen & Trueman, 2013), които водят до директна полза или вреда на компанията. Освен медийния интерес митологемите за известните успели изпълнителни директори водят и до развитието на цял отрасъл, свързан със следването на техния пример. Съществуват популярни книги, курсове, сертификации и модели, основани на редактиран и представен не непременно автентично чужд опит. Има и опасност от нереалистичното очакване, че един по-малко опитен мениджър ще бъде успешен, ако следва примера на успешен изпълнителен директор дори и при наличието на парадоксални различия в опит, среда или бизнес реалност.

Интересът на настоящата статия е съсредоточен в два въпроса. Първо, каква конкретно е ролята на изпълнителния директор в една компания, отвъд митологизирането и имплицитните схващания за нея? И второ, текстът ще разгледа каква е съвкупността от схващания, образи, послания и репутация, които водят до процеса на брендиране на ролята и личността на главния изпълнителен директор. От интерес за текста е ролята на изпълнителния директор като формално и йерархично овластен лидер в една организация, ето защо ще бъдат засегнати теми, свързани с влиянието му върху участниците в една организация за постигане на определена цел (Northhouse, 1997).

Ролята на изпълнителния директор

Едно от първите систематизирани изследвания върху това с какво точно се занимава един изпълнителен директор и какви роли съчетава е проведено през 1973 г. от Х. Минцбърг (Mintzberg, 1973). Той приема дескриптивистки подход върху работата, която изследва, като се фокусира върху извършваните на практика дейности (*Какво прави изпълнителният директор?*), вместо върху препоръчителните такива (*Какво трябва да прави?*) – водещият подход при теориите до този момент. В изследването си Минцбърг използва структурирано наблюдение в период от една работна седмица, за да събере информация върху ежедневната работа на петима изпълнителни директори. За целта събира хронологична (колко и какво време прекарват), контактова (с кого общуват или обменят информация, както и проведените срещи) и писмена информация (съобщенията, които получават или изпращат). Анализирайки наблюденията, Х. Минцбърг извежда общо десет роли, които разделя в три категории: междуличностни, информационни и роли, свързани с взимането на решения (Mintzberg, 1973).

Междличностни роли – този тип роли произлизат от позицията на формален авторитет.

- *Представителна* (Figurehead) – събирателна роля, която включва правни, социални и церемониални задължения.

- *Лидер* (Leader) – свързана с работата му по управление и ръководене на прекия екип, с който работи.

- *Свързваща* (Liaison) – ролята по изграждане и поддържане на мрежа от контакти както в компанията, така и извън нея.

Информационни роли – в тази категория се включват ролите, свързани с обработката на информация.

- *Наблюдател* (Monitor) – търсенето, получаването и преработването на информация, свързана с организацията и индустрията като цяло.

- *Разпространител* (Disseminator) – комуникативна роля, свързана с разпространяване на информация вътре в организацията.

- *Говорител* (Spokesperson) – аспектите на комуникацията, свързани със споделяне и разпространяване на компанийна информация навън: планове, политики, стратегическа посока.

Роли, свързани с взимането на решения – ролите, които включват използването на информацията за конкретни действия.

- *Предприемач* (Entrepreneur) – търсенето на иновации и нови възможности, както и ролята на инициатор и агент на промяната.

- *Адресирац нарушения* (Disturbance Handler) – корективните действия, свързани с адресиране на съществени нарушения в компанията.

- *Разпределител на ресурси* (Resource Allocator) – решенията, които касаят разпределението и инвестирането на финансов, материален и човешки капитал.

- *Посредник* (Negotiator) – действията, с които директорът преговаря, сключва договори и взема решения в преговори с други екипи и организации.

Макар и трудът на Минцбърг да се основава на силно ограничена извадка от само пет организации, последващи репликационни изследвания затвърждават установените от него роли (Kurke & Aldrich, 1983), и идеите му остават широко цитирани и използвани. Според модела на Х. Минцбърг описаните роли са релевантни не само за изпълнителните директори, на базата на чиито действия са изведени, но и за широкото ръководство в една компания като цяло.

М. Портьър и Н. Нохриа (Porter & Nohria, 2010) се фокусират по-конкретно върху аспектите на ролята, които са по-тясно специфични само за директорската и които я отличават от широкия мениджмънт в една компания. Подобно на Минцбърг и техният подход е дескриптивистки, като събират подробна информация за начина, по който общо двайсет и седем изпълнителни директори разпределят времето от едно денонощие (24 астрономически часа, не

само времето, прекарано в работа) за период от тринадесет седмици (Porter & Nohria, 2010). Авторите работят с личните асистенти на изпълнителните директори, които са обучени как да наблюдават, кодират и верифицират действията на ръководителите си. Получената обилна информация дава представа на М. Портър и Н. Нохриа за това как изпълнителите директори ръководят работата си, типа срещи, както и баланса между лично и служебно време. Основен принос на двамата автори е извеждането на шест дименсии на влияние, които са характерни специфично за ролята на изпълнителния директор. Всяка дименсия на изпълнителното влияние изисква балансирането на две противоречащи крайности, като авторите отбелязват, че успехът на ролята зависи от това доколко успешно директорът намира този баланс (Porter & Nohria, 2010).

Шестте дименсии на влияние са систематизирани по следния начин (Porter & Nohria, 2010):

- **Пряко** (директното общуване с конкретни организационни агенти и взимане на решения) – **непряко** (влияние върху процесите, структурата и нормите в една организация).

- **Вътрешно** (работата на изпълнителния директор с висшия мениджмънт, която има отражение върху екипите и служителите под тях) – **външно** (представянето на интересите на компанията и договарянето със заинтересованите страни извън нея).

- **Проактивно** (изпълнителният директор задава стратегическата посока и визията на компанията) и **реактивно** (отговаря на конкретни събития и кризи, които имат отражение върху успеха на компанията).

- **Контролиращо** (директорът разполага с контрол върху ресурсите и капитала на една организация) и **ограничено** (действията на позицията са ограничени от нуждата за одобрение и съгласуването на конкретни решения с клиенти, борда на директорите и пазара като цяло)

- **Конкретно** (изпълнителният директор взема решения за конкретни дейности като стратегията, структурата на организацията и избора на конкретни позиции) и **символично** (чрез присъствието, действията, думите, артефактите и модела на примера си придава значение на служителите и влияя на организационната култура).

- **Овластеност** (свързана с формалната власт и авторитет на позицията) и **легитимност** (влиянието на изпълнителните директори е силно зависимо от способността им да вдъхват доверие и да демонстрират на практика ценностите и отдадеността си към компанията).

От изследванията и моделите можем да направим няколко общи заключения, с които да концептуализираме интереса към позицията на изпълнителния директор отвъд медийния фокус. На първо място, ролята на организационен лидер е силно свързана както вътре в компанията, така и отвън. Работата на изпълнителния директор изисква много активна, насочена и обилна кому-

никация, което утвърждава позиция на власт, авторитет, признание и силна видимост. Властта на изпълнителния директор е както формална и свързана със стратегическото и бизнес развитие на компанията, така и неформална – легитимното влияние, което упражнява чрез видимостта и свързаността на позицията си. Решенията и действията на висшия мениджмънт имат директно отражение и влияние върху състоянието и бъдещето на една организация и именно от тази позиция зависи целеполагането, постигането на бизнес резултати, подобряването на възвръщаемостта и осигуряването на печалба, навлизането на нови пазари, успешното справяне с организационните кризи и пр.

Изпълнителният директор като бранд

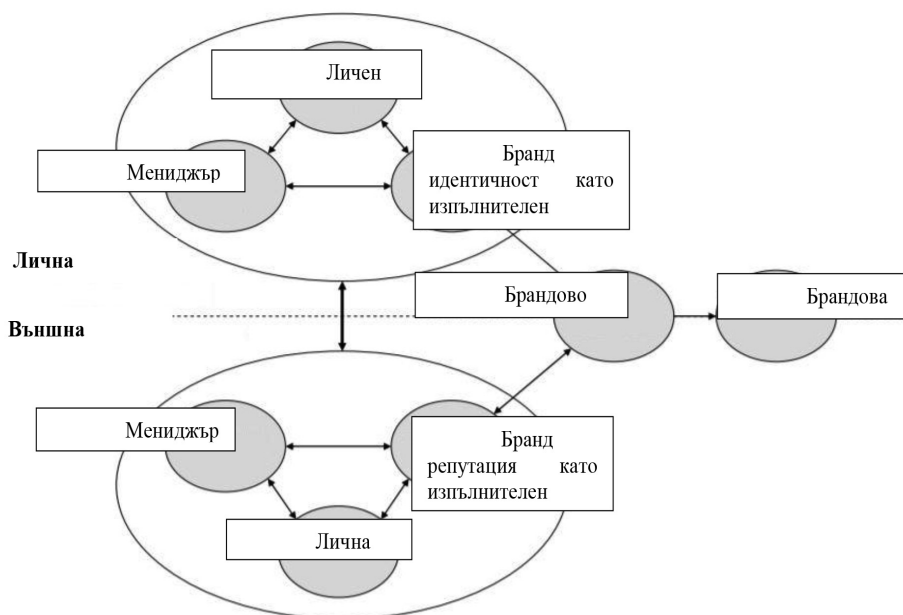
Развитието на медийното богатство и присъствието на личности и организации в множество канали за предаване на информация, естествено, води със себе си и желание за персонализация на иначе нелични социални и организационни феномени като компаниите и техните лидери. От началото на 80-те г. на XX век се наблюдава процес на персонализиране на връзките с обществеността (Cottan-Nir & Lehman-Wilzig, 2018). Развитието на социалните мрежи и възможността всяка компания да има собствено виртуално пространство, почти неразлично от това на обикновения човек, води до допълнително желание за скъсяване на дистанцията и комуникация от персонален тип. Това търсене на нов тип комуникация пък води до адаптирането на процеса на изграждане на образ и PR. Както политическите, така и бизнес актьорите започват да се позиционират не като колективна аморфна маса, а като отделни личности, с които можеш да влезеш в директен контакт и да проведеш естествен публичен разговор. Тази комуникационна персонализация е особено интересна, тъй като на практика дава началото на целенасоченото брандиране на личности, по аналогичен начин на процеса за брандиране на продукт или услуга.

На практика с получаването на повече възможности за предаване на информация се заражда ново и постоянно растящо желание за получаването ѝ, което от своя страна създава обекти на социален интерес. Така в медийния поглед попадат освен властимащи от политиката, така и такива от бизнеса. Едни от първите нагледни премери за този процес е включването на бизнесмени сред лицата, отличени като „човек на годината“ от американското списание „Тайм“. До 1997 г. списъкът включва предимно обществени фигури и политици, но през тази година е отличен Андрю Гроув, изпълнителен директор на „Интел“, а две години по-късно в списъка е включен и Джеф Безос, изпълнителният директор на „Амазон“ (Cottan-Nir & Lehman-Wilzig, 2018). Погледнато като социален феномен, включването на двамата бизнесмени от „Тайм“ е различно от предишните номинации, защото обект на интерес и при двамата не са единствено самите те, но и организациите, които представляват.

Техният успех се измерва и осмисля през капиталовия успех на компаниите им. Не след дълго в обект на медиен интерес се превръща и възможността на конкретни изпълнителни директори да осигуряват печалби за акционерите си, както и личните средства, с които разполагат (ежегодни списъци за най-богати и влиятелни бизнесмени). Този медиен интерес и преплитането на лична с организационна репутация водят до изследването на процеса на изграждане на отделни „изпълнителни директорски брандове“.

П. Аргенти и Б. Дръкенмилър концептуализират процеса на персонализация през това, че силно изявените личности на изпълнителните директори помагат за позиционирането на „публичен образ“ на техните компании и дори в определени случаи отделната личност се превръща в корпоративен бранд (Argenti & Druckemiller, 2004). Главни изпълнителни директори като Хенри Форд („Форд“), Бил Гейтс („Майкрософт“), Илон Мъск („Тесла Моторс“), Уорън Бъфет („Бъкшър Хатауей“), Ричърд Брансън („Върджин груп“) или Джек Ма („Алибаба груп“) могат да служат като пример за изпълнителни директори със силно присъствие в общественото съзнание и със силен медиен и обществен интерес, като образите им са неотменно асоциирани респективно с имиджа на компаниите. На базата на няколко изследвания Л. Гейнс-Рос извежда като принцип, че репутацията на изпълнителния директор е сред най-ценните аспекти на човешкия капитал в една компания (Gaines-Ross, 2000). Авторът изследва публичните нагласи към конкретни изпълнителни директори и отражението им върху нагласите към организациите, които представляват. Отчетена е по-висока възвръщаемост на акциите на публични компании, ръководени от лица с позитивна репутация (Gaines-Ross, 2000). 95% от изследваните финансови аналитици твърдят, че биха закупили акции на базата на репутацията на изпълнителния директор, и 81% от тях биха препоръчали компанията като работодател на базата на ръководителя ѝ (Gaines-Ross, 2000).

Установяването на директно бизнес отражение на образа на изпълнителния директор налага и нуждата от изграждане на модел за концептуализация и управление на лидерски бранд. Изследователският интерес в областта е сравнително нов, като най-развитият модел е на Ф. Бендиш, Дж. Ларсен и М. Труман, в който авторите разглеждат процеса по изграждане на бранд чрез четири компонента: брандова идентичност, брандова репутация, брандово позициониране и брандова стойност (Bendisch, Larsen & Trueman, 2013). Отделните елементи са в динамични отношения помежду си (фиг. 1). Личната и външната перспектива оказват влияние една на друга и обикновено образът е следствие на желаня репутационен ефект. Вследствие на отношенията между двете се формира брандово позициониране, което от своя страна води до определени преимущества или загуби, определени в модела като стойност.

Фиг. 1. Адаптиран концептуален модел на изпълнителнодиректорския бранд на Ф. Бендиш, Дж. Ларсен и М. Труман (Bendisch, Larsen & Trueman, 2013)

Брандова идентичност на изпълнителния директор (CEO brand identity) – асоциациите, които създателят на бранда търси да установи и с които сформира концепцията си за аз-образ. Включва два елемента:

- *Личен образ* – отличаващите качества, които отделят личността от останалите. Това са личностови и физически характеристики: например пол, възраст, външен вид, маниери, тембър на гласа, ценности, образование, свързаности, семейство, приятели и пр.

- *Мениджърски образ* – характеристиките, свързани с ефективността и уменията на отделната личност като мениджър: връзката с компанията, личната история в организационния контекст, действията, с които лидерът затвърждава професионалния си авторитет, и демонстрираните качества и експертиза.

Брандово позициониране на изпълнителния директор (CEO brand positioning) – уникалната позиция, която брандът заема в съзнанието на широката общественост. Позиционирането включва начина, по който страничните наблюдатели осмислят, интерпретират и преживяват бранд образа, това доколко им е познат и какъв емоционален заряд носи конкретният бранд.

Брандова стойност на изпълнителния директор (CEO brand equity) – Всяко придобито преимущество или загуба вследствие на личния директорски бранд и личните действия. Тук могат да се разгледат ефектът, който лидерът упражнява върху организационната култура в организацията, чувството за

принадлежност и идентификация на служителите, както и ефектът (пазарен, конкурентен, акционерски) извън компанията. Влизат и лични асоциативни заключения, които на принципа на ефекта на ореола се свързват с организацията, представлявана от изпълнителния директор.

Необходимо е да се отчете и ролята, която организацията упражнява върху изграждането на образа на даден лидер. Личните целенасочени действия за отличаване и обособяване на имиджа на изпълнителния директор съществуват в контекста на организационната реалност (Hiller & Beauchesne, 2014). Чрез историята, продуктите, установените очаквания и информираност за компанията като цяло, публичният образ оказва влияние и добавя допълнителен нюанс върху схващанията за организационния лидер. Илюстрация за асоциативните вериги може да бъде открита в табл. 1.

Таблица 1. Типични асоциации на определени организации и очакванията към техните лидери (Ulrich & Smallwood, 2007)

	Организацията обикновено се свързва с:	Лидерите на тази организация са свързани с:
Уол-Март (Wal-Mart)	Устойчиво ниски цени	Успешно управление на разходите, навременно постигане на резултати
ФедЕкс (FedEx)	Категоричност, позитивизъм, извършване на необходимото	Успешна логистика, покриване на крайни срокове, бързо решаване на проблеми
Лексус (Lexus)	Търсене на перфекционизъм	Управление на процесите по осигуряване на качеството (стегнато (<i>lean</i>) производство и дизайн, шеста сигма (<i>Six Sigma</i>) и продължително подобрене
Проктър и Гембъл (Procter & Gamble)	Позната марка, радваща се на доверие	Търсене на потребителска обратна връзка, прецизно таргетиран маркетинг, продуктови иновации
Маккинзи (McKinsey)	Близък съветник на висшия мениджмънт	Ръководене на екипи, които деконструират бизнес проблеми; синтез на информация и развитие на решения
Боинг (Boeing)	Екипи, които работят тясно свързано, водеща авиационна глобална организация	Решаване на глобални проблеми, екипна работа, висока техническа авиационна експертиза
Епъл (Apple)	Иновации и дизайн	Създаване на нови продукти и услуги, които разчупват индустриалните норми
ПепсиКо (PepsiCo)	Фокус към по-младите поколения	Изграждат следващото поколение таланти

Реторически аспекти на изграждането на изпълнителнодиректорски бранд

Голяма част от ежедневната работа на изпълнителния директор е свързана с комуникация и с постигане на резултати през други лица (Porter & Nohria, 2010). Позицията е свързана с активна комуникация както вътрешно (с ди-

ректни подчинени, борда на директорите, служители на организацията като цяло), така и външно (клиенти, сътрудници, други организации), като, както вече установихме, изпълнителният директор може да бъде и обект на силен медиен интерес. В тази роля компанийният лидер е в силно наситена от реторическа гледна точка позиция. Именно комуникационните актове и действията на убеждаване влияят на и оформят личния му бранд и затвърждават имиджа, който той се опитва да затвърди.

Комуникационният контакт на изпълнителния директор с обществеността може да се концептуализира през модела за четирите основни източника на корпоративни послания според С. Мориарти, която ги разделя на планирани, продуктови, свързани с услугата и непланирани (Moriarty, 2014). Макар и моделът да е предназначен за конкретен продукт, могат да бъдат открити паралели с изграждането на бранд на изпълнителния директор на дадена компания.

- *Планирани*

Планираните послания включват традиционния обект на маркетинга и публичен рилейшънс и контролирани, целенасочени послания. Когато говорим за образа на изпълнителния директор, към тях можем да причислим задълженията и ролите, заемани в процеса на работа за една компания; целевите и насочени усилия, свързани с изграждане на лидерски бранд, но също и историите, които лидерите сами разказват за себе си.

Пример: Ричард Брансън, изпълнителен директор на „Върджин груп“, установява силен личен и компаниен бранд, обединени около идеята, че както той, така и компанията му са близко до хората. Въпреки че самият той е милиардер и често е поставян в медийните класации за най-богати личности, образът му е на шеговит, достъпен и приятелски настроен човек (Deutschmann, 2004, цит. по Bendisch, Larsen & Trueman, 2013). Част от изграждането на имидж е свързана и с целенасочени послания. Например при откриването на американското подразделение на мобилната компания „Върджин мобайл“ Брансън не носи дрехи и единствено се прикрива с логото на компанията си; за стартирането на „Върджин брайдъл“, сватбена агенция, се появява в булчинска рокля – все осмислени, нетипични и нестандартни послания, които затвърждават образа му и асоциацията с компанията, която представлява.

- *Продуктови*

Тези послания са свързани с комуникирания продукт, като в настоящия случай това е личността на изпълнителния директор. Към тях можем да причислим асоциациите и публичното познание, свързани с личността и професионалния опит на лидера.

Пример: Хамди Улукая, изпълнителен директор на американския производител на кисело мляко „Чобани“, има публичен образ, свързан със скромност, трудолюбие, отговорност, сърдечност и силна обществена позиция по редица

въпроси, свързани с икономическото неравенство. Той често е даван като един от примерите за успели хора – имигрант, които е изградил успешен бизнес, започвайки от привидно нищото. Образът му е допълнително затвърден от силно популярното и позитивно оценено участие в конференцията TED с реч на тема „Анти-СЕО наръчник“. Улукая споделя идеите си за това, че хората са по-важни от печалбите, и поставя акцент върху нуждата изпълнителните директори да пренасочат фокуса си върху човешкия си капитал, вместо върху акционерите.

- *Свързани с услугата*

Посланията от тази категория произтичат от взаимодействието на публиката със самия обект: директното общуване онлайн, личните впечатления по време на различни събития, изграждането на впечатления по време на медийни събития.

Пример: Илон Мъск, изпълнителен директор на „Тесла Моторс“, изгражда част от образа си през собствените си публикации в социалната платформа за микросъобщения Twitter. Той е по-краен пример и за това, че отказва да генерира планиран маркетинг (както за себе си, така и за компанията си), различен от образа си в интернет пространството. Вследствие на това туитовете на Илон Мъск са често обект на медиен интерес, силно позитивно отразяване, мемефициране и позиционирането на Мъск като напредничав, забавен, неконвенционален, иноватор – консистентни послания с неговия собствен образ, както и с компаниите, които представлява.

- *Непланирани*

Тази категория включва действията извън планирания, насочен ПР контрол: новинарски послания; изтичане на информация; споделяне на впечатления от служители, конкуренти или трети лица; слухове, коментари или т.нар. информация „от уста на уста“.

Пример: Типичен пример може да се открие в Майк Джефрис, бивш изпълнителен директор на „Абъркромби и Фитч“, чиято репутация бива съсипана вследствие на няколко външни фактора, които водят до силно негативно медийно отразяване и оставка: широкото споделяне на критични и негативни коментари от страна на служителите на компанията, чиито заплати не достигат средните стойности за индустрията, за което се търси отговорност именно от Джефрис, както и обвинения за това, че Джефрис дискриминира по-едриите клиенти на бранда и споделя расистки коментари.

На базата на така отграничените четири типа послания, Мориарти формулира „Тригълник на стратегическата последователност“ (Moriarty, 2014). Тази последователност е свързана с връзката „казвам“ (позициите, заявени ценности и обещания), „правя“ (доколко заявените очаквания имат покритие в действителност) и „затвърждавам“ (послания от служители, медии и трети лица, които могат да подсилят или компрометират целенасочените послания).

Не на последно място, трябва да се отчетат и невербалните аспекти на начина, по който един изпълнителен директор проектира образа си и изпраща послания, свързани с власт, престиж и авторитет. Изпълнителният директор има своеобразна символична роля, като външният му вид и цялостна невербална комуникация имат диференцираща функция. Пример може да бъде открит в запазената марка в облеклото на Стив Джобс, бивш изпълнителен директор на „Епъл“, който стриктно носи черно поло и сини дънки на продуктови представления. Това символно влияние се отразява и върху асоциациите с компаниите и по този начин диференцира не само собствения си бранд като изпълнителен директор, но и този на компанията чрез асоциация (Hiller & Beauchesne, 2014). В случая на „Епъл“, чрез образа си Джобс допълнително затвърждава образа на технологична компания, за която на преден план изпъкват иновативността, елегантният, изчистен дизайн, както и артистичността. Насочената невербална комуникация има и вътрешно влияние в самата организация и чрез примера си лидерът комуникира послания, очаквания, впечатления и идентификация на членовете на дадена организация.

Пример може да бъде открит с Лу Герстнер, бивш изпълнителен директор на „Ай Би Ем“. Той споделя, че на първата си среща с най-старшите 50 души в компанията се е появил със синя риза, което е било в рязък контраст с неписаното правило за униформа в IBM от бяла риза и тъмносин костюм. За Герстнер видът му символизира промяна и разчупване на ригидния консерватизъм в IBM и изграждане на нова компания, като сигнализира невербално ценностите и посоката на бъдещо развитие. На следващата среща от такова високо равнище се оказва, че членовете на висшия мениджмънт са започнали да идват с цветни ризи и да подражават на примера му (Gerstner, 2002, цит. по Hiller & Beauchesne, 2014).

Коментари и заключение

В по-широк план обект на изследователски интерес може да бъдат измеренията и схващанията, свързани с изпълнителните директори в България и Източна Европа като цяло. Поради социалните, исторически и икономически специфики на развитието в региона може да се теоретизира по-различно изграждане на асоциациите и образа на изпълнителния директор тук в контраст с тези на протестантската етика в Западна Европа и САЩ. Допълнителен интерес може да се намери и в евентуалните разлики, които могат да се открият в колективистичен културен контекст за сметка на индивидуалистичен, както и в разглеждането на разлики, свързани с пола, възрастта и индустрията при позиционирането и осмислянето на директорския бранд.

Изпълнителният директор заема влиятелна и значима позиция в една компания. Вследствие на нея е трудно, дори невъзможно, да се запази образът му в сянка и съществува естествен стремеж за установяването на личността му

както вътреорганизационно, така и пред обществеността извън компанията. Ефективният процес би включвал щателното и съзнателно анализиране и деконструиране на организационната мисия и визия и по какъв начин позицията на изпълнителния директор може да бъде използван като символоносител на корпоративните ценности и отличителни качества. Изпълнителният директор има влияние както върху бизнес измеренията на една компания, така и върху обществения ѝ образ, което изисква системна работа по изграждането на бранд.

ЛИТЕРАТУРА

- Argenti, P. A. & Druckemiller, B. Reputation and the corporate brand. *Corporate reputation review*, 6(4), 2004, p. 368–374.
- Bendisch, F., Larsen, G. and Trueman, M. Fame and fortune: a conceptual model of CEO brands. *European Journal of Marketing*, Vol. 47, No. 3/4, 2013, p. 596–614.
- Cottan-Nir, O. & Lehman-Wilzig, S. CEO Branding: Between Theory and Practice – Case Studies of Israeli Corporate Founders. *International Journal of Strategic Communication*, 12(2), 2018, p. 87–106.
- Gaines-Ross, L. CEO reputation: A key factor in shareholder value. *Corporate Reputation Review*, 3(4), 2000, p. 366–370.
- Hiller, N. J. & Beauchesne, M. M. Executive leadership: CEOs, top management teams, and organizational-level outcomes. *The Oxford handbook of leadership and organizations*, 2014, p. 556–588.
- Kurke, L. B. & Aldrich, H. E. Note-Mintzberg was right!: A replication and extension of the nature of managerial work. *Management science*, 29(8), 1983, p. 975–984.
- Mintzberg, H. *The nature of managerial work*. New York, NY: Harper & Row, 1973.
- Moriarty, S. The Strategic Consistency Triangle. *The Public Relations Strategist*, 14 September 2014, посетен на 01.09.2019.
- Northouse, P. G. (1997) *Leadership: theory and practice*. Thousand Oaks, Sage. 3, 1997.
- Porter, M. E. & Nohria, N. How CEOs manage time. *Harvard Business Review*, 96(4), 2018, p. 42–51.
- Ulrich, D. & Smallwood, N. Building a leadership brand. *Harvard Business Review*, 85(7/8), 2007, p. 92.

ПОЛИТИЧЕСКИ ДНЕВЕН РЕД НА „РЕФОРМАТОРСКИЯ БЛОК“ В ПРОГРАМНАТА МУ ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ФОРМИРАНЕ НА СТАБИЛНО МНОЗИНСТВО В 43-ОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

Пенка Василева-Георгиева

Анотация. Разработката има за цел да направи обзор на особеностите на политическия дневен ред на Коалицията от партии „Реформаторски блок“ (РБ) в Програмната ѝ декларация за формиране на стабилно мнозинство в 43-ото народно събрание. Това е един от петте основни документа на РБ. Обект на изследването е формирането на политическия дневен ред на РБ като аспект на публичната комуникация. Задачите на разработката са да се направи обзор на особеностите на политическия дневен ред в документа, изследване на обществения и формалния дневен ред, функция на които е политическият дневен ред на РБ в Програмната декларация, както и кратък обзор на спецификите и функциите на политическия език в документа.

Ключови думи: политически език, политически дневен ред, Реформаторски блок, политическа реторика.

THE REFORMIST BLOC'S POLITICAL AGENDA IN ITS PROGRAM DECLARATION TO FORM A STABLE MAJORITY IN THE 43RD NATIONAL COUNCIL

Penka Vasileva-Georgieva

Abstract. The report aims to review the specifics of the political agenda of the Coalition Party of the Reformist Bloc (RB) in its Program Declaration for the formation of a stable majority in the 43rd National Assembly. It is one of the five main documents of the Coalition. The subject of the study is the formation of The Reformist Bloc's Political Agenda as an aspect of public communication. The objectives of the report are to review the specificities of the political agenda in the document, to examine the public and formal agenda, whose function is The Reformist Bloc's Political Agenda in the Program Declaration, and a brief overview of the specifics and functions of the political language in the document.

Keywords: political rhetoric, political language, political issues, rhetorical means, public communication, political agenda.

Увод

Коалицията от партии „Реформаторски блок“ (РБ) формално се учредява през месец декември 2013 г. Първоначално в състава на коалицията влизат пет партии от дясноцентристкия политически спектър: ПП „Движение „България на гражданите“ (ДБГ), ПП „Демократи за силна България“ (ДСБ), ПП „Синьо единство“, ПП „Зелените“ и ПП „Народна партия „Свобода и достойнство“ (НПСД). На парламентарните избори през 2014 г. коалицията се явява в изменен състав. Според регистрацията в Централната изборителна комисия (ЦИК) Реформаторският блок включва партиите БЗНС, ДБГ, ДСБ, НПСД, СДС. В този състав РБ постига парламентарна група от 23-ма народни представители, като спечелва 291 806 гласа или 8.89% от гласоподавателите¹.

Заклученията в доклада се базират на анализ на Програмната декларация, подписана от управляващата тогава коалиция на ГЕРБ и „Реформаторският блок“ с подкрепата на „Патриотичния фронт“ и АБВ. Пълното наименование на документа е **„Програмна декларация. Ключови приоритети за формиране на стабилно парламентарно мнозинство в 43-ото народно събрание и съставяне на проевропейско реформаторско правителство за стабилно развитие на България“**. Документът е подписан на 6 ноември 2014 г. от председателя на ГЕРБ, от една страна, и от друга – от председателите на партиите партньори в РБ. На същата дата е подписано и коалиционното споразумение за съвместно управление между ГЕРБ и РБ. В публичното пространство двата документа се разпространяват като неразделни части от публичната комуникация.

I. Обществен контекст на политическия дневен ред на РБ

Общественият контекст на възникването на РБ е динамичен, с ескалиращи конфликти. На 5 февруари 2013 г. в България започват антимонополните протести. На 20 февруари правителството на премиера Бойко Борисов подава оставка, като управлява до 13 март.

На 28 февруари президентът Росен Плевнелиев насрочва предсрочни парламентарни избори за 12 май 2013 г. На 13 март назначава служебен кабинет начело с Марин Райков.

Предизборната кампания е белязана със скандали, между които сигнал от Сергей Станишев до главния прокурор Сотир Цацаров за незаконно подслушване, изтекли звукозаписи от разговор между премиера Бойко Борисов, бившия министър на земеделието Мирослав Найденов и бившия градски прокурор на София Николай Кокинов и т.нар. „Костинбродска афера“ в деня за размисъл 11 май.

На 12 май се провеждат предсрочните парламентарни избори.

¹ Централна изборителна комисия, резултати от избори за народни представители 05.10.2014 г. за страната. <https://results.cik.bg/pi2014/rezultati/index.html>

На 16 май 2013 г. спечелилата изборите партия ГЕРБ обявява, че иска касиране.

На 9 юли Конституционният съд отхвърля искането ѝ. 42-ото народно събрание (НС) започва да функционира на 21 май 2013 г.

Избрани са четири политически сили – ГЕРБ с 39.7% и 97 мандата, „Коалиция за България“ (БСП) със 17.7% и 84 мандата, ДПС с 14.5% и 36 мандата и „Атака“ с 9.36% и 23 мандата².

Субектите от десния спектър се явяват поотделно и не успяват да постигнат 4% представителство и да влязат в парламента. На 28 май започват протести на Орлов мост.

На 29 май клетва полага правителството на Пламен Орешарски. На 2 юни протестите стават национални.

На 14 юни народният представител от ДПС Делян Пеевски е избран за председател на ДАНС, което предизвиква протестна гражданска реакция. През месец юли протестите се разрастват. На 40-ия ден от началото им – на 23 юли 2013 г. – протестиращи обсаждат Народното събрание и влизат в сблъсъци с органите на реда. Събитието става известно като „нощта на белия автобус“, тъй като МВР прави опит да изведе обсадените народни представители с автобус.

В такъв политически контекст, на 7 юли 2013 г., петте партии обявяват дясноцентристкото обединение Реформаторски блок, като представят документа „Начала на обединението на РБ“.

На парламентарните избори през месец октомври 2014 г. Коалицията от партии „Реформаторски блок“ се явява в изменен спрямо първоначалния състав. Според регистрацията ѝ в ЦИК коалицията включва партиите (по азбучен ред) БЗНС, ДБГ, ДСБ, НПСД, СДС. В този състав РБ постига 29 1806 гласа или 8.89% от гласоподавателите и влиза в състава на 43-ото НС.

Така парламентарната група на РБ се учредява с двадесет и трима народни представители – седем от ДБГ, петима от ДСБ, четирима от СДС, четирима от Гражданския съвет на РБ, един от НДПСД, един от БНД, един непринадлежащ на партии от РБ (избран от 23 МИР – Хасково) и нито един от БЗНС (председателят на партия БЗНС Николай Ненчев е избран за народен представител, но след сформирването на правителството полага клетва като министър на отбраната заедно с още трима министри от РБ и така, считано от 7 ноември 2014 г. партия БЗНС остава без народен представител в парламентарната група на РБ).

След гласуване за съпредседатели на групата са избрани първоначално Меглена Кунева – председател на ДБГ, и Радан Кънев – председател на ДСБ, като партиите с най-много народни представители в парламентарната група. След полагането на клетва от Меглена Кунева като вицепремиер обаче (на 7 ноември 2014 г.) за съпредседатели на парламентарната група са избрани

² ЦИК. <https://results.cik.bg/pi2013/rezultati/> (посетено на 01.09.2018).

заместник-председателят на ДБГ Найден Зеленогорски, като представител на партията с най-много народни представители в групата, и Радан Кънев, председател на втората по големина партия в РБ – ДСБ.

След дълги близо месец преговори от първия ден след датата (5 октомври 2014 г.) на парламентарните избори до 6 ноември 2014 г., водени от преговорни екипи в парламента, се стига до формиране на второто правителства на премиера Бойко Борисов, което полага клетва на 7 ноември 2014 г.

Тогава управляващата коалиция ГЕРБ–РБ разпространява документа „Програмна декларация...“, на базата на който след това се съставя Управленската програма на правителството. Заедно с Декларацията се разпространява и подписаното от страните Коалиционно споразумение за съвместно управление между ГЕРБ и РБ.

Важно е да се отбележи, че РБ има пет ключови документа, касаещи политическия дневен ред, които са:

1. Учредителен документ „Начала на обединението на РБ“, представен на 7 юли 2013 г.
2. „Програмна декларация. Ключови приоритети за формиране на стабилно парламентарно мнозинство в 43-ото народно събрание и съставяне на проевропейско реформаторско правителство за стабилно развитие на България“, представена на 6 ноември 2014 г.
3. Коалиционно споразумение за съвместно управление между ГЕРБ и РБ, подписано на 6 ноември 2014 г.
4. Управленска програма на правителството на ГЕРБ и РБ.
5. Меморандум за ускоряване и задълбочаване на реформаторските политики в най-чувствителните сектори, подписан на 16 февруари 2016 г.

II. Политически дневен ред в документа „Програмна декларация. Ключови приоритети за формиране на стабилно парламентарно мнозинство в 43-ото народно събрание и съставяне на проевропейско реформаторско правителство за стабилно развитие на България“

Програмната декларация представлява документ за определяне на дневния ред на коалицията и очертава политическата визия и консенсуса, постигнати между РБ и ГЕРБ като участници в коалиционно управление.

Под „дневен ред“ тук имаме предвид първия елемент от цикъла, посочен от **Versluis, Van Keulen, Stephenson**³, а именно: определянето на дневен ред, формулиране на политики, вземане на решения, прилагане и оценка. Моделът е приложим при изследване на етапите на политическия процес.

³ Versluis, s E., Van Keulen M., Stephenson, P. Analyzing the European Union Policy Process, Palgrave Macmillan, 2010, p. 235–239; Wallace, H., Pollack M., Young, A. Policy-Making in the European Union. Oxford: Oxford University Press, 2010, p. 46–48.

Посланията от увода на документа очертават параметрите на политическата легитимност на новата коалиция, както следва: това ще е правителство, подкрепяно от „стабилно парламентарно мнозинство“, то ще работи за „стабилно развитие на България“; това ще е мнозинство, целящо „укрепване на държавността“; мнозинството ще се ангажира със „състоятелни, ефективни и дългосрочни политики“, като са посочени седем приоритетни политики, изброени в следния ред: „съдебна реформа, здравеопазване, образование, пенсионна реформа, енергетика, изборно законодателство, демографска политика“; нова ще е коалицията, поела публичен ангажимент за „максимална прозрачност и политическо и обществено съгласие отвъд партийните разграничения, което да гарантира устойчивост и резултат“; това ще е „проевропейско реформаторско правителство, основано на Програмата за стабилно развитие на България 2014–2018 г.“; това ще са правителство и мнозинство, които ще управляват по двайсет посочени от тях приоритети, изброени в следния ред: външна политика на България, правосъдие, икономика и растеж, публични финанси, еврофондове, законодателни промени в сферата на обществените поръчки, електронно управление и държавна администрация, образование и наука, социална политика, здравеопазване, енергетика, транспорт и инфраструктура, регионална политика, земеделие, селско стопанство и гори, екология и опазване на околната среда, превенция и контрол на рисковете от бедствия и аварии, култура и духовност, подобряване на публичното среда, отбрана, сигурност и обществен ред.

Самите двайсет политики са обособени в същинската част на документа. Те представляват елементите от дневния ред на РБ (като част от коалицията с ГЕРБ) и посочват решения на въпросите (политиките и мерките), приоритетни според политическите субекти.

Различните изследователи дефинират политиките по различни начини – „проблеми“ (problems), „въпроси“ (issues, items), „състояния“ (conditions), „теми“ (subjects), но най-често се използва понятието „issues“. В този доклад възприемаме българския еквивалент „въпроси от дневния ред“. **Cobb и Elder** предлагат дефиниция на понятието „въпрос от дневния ред“ (issue). Те го разглеждат като главен елемент на дневния ред и го определят като „конфликт между две или повече определяеми групи по процедурни или материални въпроси, свързани с разпределението на позиции или ресурси“⁴.

Cobb, Ross и Ross⁵ посочват разновидности на дневния ред – *обществен дневен ред* и *формален дневен ред*. Първият включва въпроси, свързани с пуб-

⁴ Cobb, R., Elder, Ch. Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-building, Allyn and Bacon, 1972; Cobb, R., Elder, Ch. Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-Building. 2d ed. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1983.

⁵ Cobb, R., Ross, J., Ross, M. Agenda Building as a Comparative Political Process. The American Political Science Review, Vol. 70, No. 1, 1976, p. 126–138.

личния интерес, а вторият – въпроси, приети за приоритетни от вземащите решения политически функционери.

Според Cobb, Ross и Ross *общественият дневен ред* включва въпроси, които носят поне следните три характеристики:

- 1) обект са на значително публично внимание;
- 2) голяма част от обществеността очаква предприемане на действия по тях;
- 3) част са от иманентните задължения на институцията или структурата, която ги комуникира⁶.

Застъпваме тезата, че при формирането на въпросите от дневния ред на „Реформаторския блок“ в разглеждания документ са налице характеристики и на двата вида – и от обществения, и от формалния дневен ред, според разбирането на Cobb, Ross и Ross. До голяма степен тези двайсет политики представляват отражение и разширяване на учредителния документ на РБ – „Начала на обединението на РБ“, който посочва 12-те ключови приоритета на коалицията от партии.

Детайлно анализиране на всички двайсет въпроса (политики) от дневния ред на РБ от гледна точка на класификацията на Cobb, Ross и Ross не са предмет на този доклад поради ограниченията в обема му. Все пак обаче следва да се отбележи, че те съвместяват обществения и формалния дневен ред, като постигат баланс между публичния интерес и политическите приоритети на партиите, част от обединението.

С най-много посочени мерки са политиките правосъдие, икономика, публични финанси, образование, социална политика и енергетика. В посочените 20 приоритетни политики са вписани 192 решения или мерки за решаване на въпроси от обществения дневен ред.

По-късно именно 43-ото НС с това мнозинство направи и промени в Конституцията, свързани със съдебната реформа и произтичащи от разглеждания тук документ и от ангажиментите за съдебна реформа, поети в Управленската програма на правителството.

Дефиницията на **Thomas A. Birkland** за политическия дневен ред е „сбор от проблеми, разбирания за причини, символи, решения и други елементи от обществени проблеми, които привличат вниманието на членове на обществото и техните управляващи“⁷. Birkland посочва, че има *формален* и *неформален политически дневен ред*, като формалния свързва с вземането на решения и създаването на документи, закони и нормотворчество, а неформалния – с идеите, разбиранията и дебатите по политическите въпроси⁸.

⁶ Пак там, с. 139.

⁷ Birkland, T. *After Disaster: Agenda Setting, Public Policy, and Focusing Events*. Georgetown University Press, 1997, p. 5–9.

⁸ Пак там, с. 10.

В тази връзка по своята същност на документ разглежданата Програмна декларация отразява разбирането на Birkland за формален политически дневен ред, тъй като посочва сбор от 20 области със 192 мерки, касаещи обществени проблеми и техните решения. От друга страна, като отразява разбирането на политическите субекти по посочените приоритетни политики, Програмната декларация е елемент и от неформалния политически дневен ред, който произхожда от идеологията, политическите визии, политическата идентичност и програмите на партиите, съставляващи коалицията автор на документа. Те постигат политически консенсус помежду си да посочат именно тези 20 политики с именно тези 192 мерки за решаването на обществените проблеми, и то легитимно – след като са получили доверие от гражданите на парламентарните избори и са поели отговорност за управлението на страната.

В процеса на формиране на дневния ред ще споменем два теоретични модела – **модела на Cobb, Ross и Ross** и **модела на потоците на John Kingdon**. Тези модели дават обяснение как въпросите достигат до дневния ред или отпадат от него.

Cobb, Ross и Ross⁹ свеждат изграждането на дневния ред до четири етапа: 1) инициране, 2) конкретизиране, 3) разширяване и 4) достъп.

Според вариантите те се развиват в следните три модела:

1) модел на външната инициатива (по искане на обществена група се упражнява натиск за решаване на проблем);

2) модел на мобилизацията (решаването на проблем се иницира от самата институция или политик);

3) модел на вътрешния достъп (близки до вземащите решенията оказват лобистки натиск).

Застъпваме тезата, че Програмната декларация реализира модела на **мобилизацията**. Изразяваме тезата, че той е пренесен адекватно на целите и в политическия език, и в комуникацията по време на събитията за представянето на документа, и в документа, и в реторическите средства, за да реализира целта за мобилизация на новия политически субект – коалицията ГЕРБ–РБ.

Вторият теоретичен модел, разработен от американския политолог **John Kingdon**, е **теорията на потоците**, чрез който той изследва политическата система на Съединените щати¹⁰. Според нея не е възможно винаги да бъде установен произходът на една идея. Разбирането на промените в обществото, смята Kingdon, не се крие в идеята или източника ѝ, а в условията и средата, в които идеята се заражда и бива утвърдена или отхвърлена. Според него по-

⁹ Cobb, R., Ross J., Ross, M. Agenda Building as a Comparative Political Process. The American Political Science Review, Vol.70, No. 1, 1976, p. 128–132.

¹⁰ Kingdon, J. Agendas, Alternatives and Public Policies. New York: Longman, 2003, p. 109–113.

литическия дневен ред е сбор от три потока или функция на три паралелни процеса, както следва:

- 1) идентифицирането на проблемите (поток на проблемите);
- 2) предлагане и утвърждаване на формулировки за алтернативи/политики (поток на политиките);
- 3) политическите събития (поток на политическия процес).

Потоците могат от успоредни да станат пресечни, но невинаги. Ако се случи така, че да се дефинира проблем, да се предложи решение и политическият процес да се стече така, че решението да се осъществи, то трите потока се пресичат в т.нар. **политически прозорец**. Той е предпоставката, според Kingdon, един въпрос да влезе в обхвата на политическия дневен ред.

Kingdon подчертава ролята и на т.нар. **политически предприемачи**, които според него при сливането на потоците имат водещи функции. Той ги представя като субекти, които въздействат върху вниманието и нагласите, привличат или блокират фокуса в даден проблем, влагат собствени ресурси, средства, репутация, време, контакти в подкрепа на значимостта или пренебрегването на проблема, дават предложения за решения.

Политическите предприемачи, посочва Kingdon, предопределят сливането на потоците, „като свързват решенията с проблемите, предложенията с импулсите на политическия процес и политическите събития с проблемите. Без политическите предприемачи, сливането на потоците може и да не се осъществи“¹¹.

От гледна точка на модела на Kingdon публичното представяне на Програмната декларация от 6 ноември 2014 г. е опит за отваряне на политически прозорец от РБ и ГЕРБ чрез сливане на трите потока на дневния ред, а именно:

- 1) идентифициране на проблемите;
- 2) предлагане и утвърждаване на формулировки за алтернативи;
- 3) политически събития.

По отношение на първия поток РБ вече е представил първоначалния си документ „Начала на обединението на РБ“ (на 7 юли 2013 г.), чрез който идентифицира 12 проблема. В „Програмна декларация...“ на коалицията си с ГЕРБ от 6 ноември 2014 г. РБ вече разширява ключовите приоритети до 20 и ги структурира в настоящия документ вече в качеството си на парламентарен политически субект от управляваща дясноцентристка коалиция.

По отношение на втория поток РБ вече е представил 12 алтернативи на въпросите (политиките) в 12 сектора с първоначалния си, цитиран по-горе документ – „Начала на обединението на РБ“ от 7 юли 2013 г. В настоящия документ – „Програмна декларация...“ – РБ разширява до мащаба на управленско намерение приоритетите си в секторните политики, утвърждава формулировките на алтернативите на досегашния управленски модел и ги легитимира

¹¹ Kingdon, J. *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman, 2003, p. 179–183.

чрез подписването на документа от председателите на партиите, част от РБ, вече в качеството им на парламентарно представени партии, част от управляващо дясноцентристко мнозинство.

По отношение на третия поток РБ води преговори с ГЕРБ в продължение на близо един месец по постигането на политическо съгласие за формиране на общо мнозинство и правителство, осъществява публична комуникация в хода на преговорите, подписва публично заедно с ГЕРБ настоящата „Програмна декларация...“ и публично я оповестява на 6 ноември 2014 г., организира публични събития, в това число и медийни, за представяне на политическия дневен ред, демонстрира обединението с ГЕРБ в коалиция на базата на изборните резултати и преговорите след това, дефинира намерение за „стабилно парламентарно мнозинство“ от дясноцентристките субекти ГЕРБ и РБ и подкрепя за „проевропейско реформаторско правителство за стабилно развитие на България“, като разчита така да отвори политически прозорец за консолидиране и постигане на политическо разбирателство около ключовите **20 политики и предложените 192 мерки по тях**.

Така РБ демонстрира стремеж да играе функцията на политически предприемач, която да премоделира установения от ГЕРБ (като самостоятелно управляващ субект) политически дневен ред с нов, към който обществеността би имала по-високо доверие, за да акумулира това обществено доверие в доверие в управленската коалиция и в самия РБ.

III. Политически език – някои специфики и функции на политическия език в разглеждания документ

Политическият език на РБ в цитирания документ „Програмна декларация...“ е важен фактор в публичността на обединението и въпреки че в настоящия доклад не е предмет на изследване, той е инструмент в комуникацията на политическия дневен ред. По тази причина считаме за целесъобразно да се посочат поне някои от спецификите му.

Бидейки част от категориите на публичната комуникация, политическият език има собствени теоретични рамки. Следва и да се прави разграничение, а не често срещаното отъждествяване, на *политическия език*, *политическата реч*, *политическата реторика* и *политическото говорене*. Разликите между тези понятия не са предмет на настоящото изследване, но с цел яснота ще се придържаме към разбирането на Паола Дезидери, че „политическият език различно легитимиран и институционализиран, винаги е разчитал на подкрепата на различни стратегии и тактики, насочен към постигането на принципа „да убедиш рационално и да склониш емоционално“ (*il fidem facere et animos impellere*, cioè convincere razionalmente e persuadere emotivamente).¹²

¹² Desideri. http://www.treccani.it/enciclopedia/linguaggio-della-politica_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/

Ще се придържаме към схващането на Дезидери, че политическият език е „прагматично понятие“ и се състои от съвкупност от езикови актове, даващи възможност на субектите „да конструират външния свят“. Според автора политическият език съдържа характеристиките „да повярва“ (илокутивно намерение) и „да направи“ (перлукотивно намерение), които имат отношение към убеждаването като комуникационна ситуация и към убеждаващата функция на политическия език¹³.

Доколкото политическият език има отношение към убеждаването като комуникационна ситуация и убеждаващата функция на езика, той е инструмент едновременно на трите комуникационни субекта – **политиците**, използващи политическия език, **гражданите**, възприемащи посланията чрез политическия език и **медиите и/или социалните мрежи** в качеството си и на субект, но и на канал за разпространение на езика. В този смисъл политическият език следва да се разглежда като система от видове, родове, ситуации, форми, инструменти, категории и методи за политическа комуникация. Интересното е, че при този вид комуникация „конструираният външен свят“ (по Дезидери) много често не съпада от гледна точка на трите субекта – политиците, медиите и гражданите, въпреки че използват един и същ политически език или поне политическо съдържание. Това до голяма степен се дължи на различните нива на компетентност, информираност, редакционна политика и възгледи, разбиране за истина, но и на различната степен на придържане към публичния интерес относно секторните политики (в случая на разглеждания документ „Програмна декларация...“. Тоест въпреки използването на един и същ инструмент трите комуникационни субекта не достигат като резултат от публичната комуникация до един и същ „конструиран външен свят“. Обект на този анализ не е цитираното разминаване във възприятията и на какво се дължи то, но е важно да се посочи, че такова често съществува, както и да се определи степента на деформиране на политическото послание вследствие на различното възприемане на политическия език от трите вида комуникационни субекти (политици, граждани, медии/социални мрежи).

По отношение на конкретния документ, който се анализира, следва да се отбележи, че след публичното си оповестяване той влиза в различни форми на употреба – медийна комуникация, пресконференции и брифинги на партиите от РБ и на ГЕРБ, интервюта и коментари в медии и дигитална среда на политици, журналисти и граждани, парламентарни дебати, прессъобщения от пресцентрове, междупартийна публична, но и непублична комуникация, създаване на следващи политически документи, ново законодателство и законодателни и нормативни промени, дипломатическа кореспонденция, парламентарна реторика, научни изследвания, слухове, фалшиви новини и др. Всички

¹³ Desideri, P. La comunicazione politica: dinamiche linguistiche e processi discorsivi. – In: Gensini, S. Fare comunicazione. Teoria ed esercizi (p. 166). Roma: Carocci, 2006.

те поставят въпроса за обследване на връзката на политическото красноречие и убеждаване с политическия дневен ред, но и с контекста, което ще бъде обект на следващо проучване.

Чрез политическия език и красноречие се налагат политическа идеология и доктрини, конструира се политически модел на управление, създава се посредством езика външна политическа реалност, която в някои от случаите не се реализира, а остава само политическо намерение, а в други се изпълнява и се превръща в законодателство и обществени и политически норми. В зависимост от реализацията или не в реалния живот на политическия дневен ред от стратегически документи като анализиранията Програмна декларация, политическият език се използва като аргумент или контрааргумент за подкрепа или отхвърляне на даден политически дневен ред. Тоест политическият език е и стратегия, но и тактика за представяне на политическия дневен ред на субектите, участващи в публичните процеси. Сред спецификите, които следва да посочим, без да имаме намерение за изчерпателно изброяване, са поне следните: политическият език в документа „Програмна декларация...“ очертава политическа визия, създава значения и смисъл, отразява стратегията на политиците, създали документа, представлява тактика на комуникацията, създава езикови етикети, импровизира с идеология, цели да мобилизира симпатизанти и демобилизира политически опоненти, консолидира привържениците и партиите в РБ и в рамките на коалицията с ГЕРБ, легитимира политическите субекти, интерпретира управленски модели, дава политически обещания, очертава визия за социални, политически и обществени процеси и управленски сектори, създава политическа реалност и очертава житейска перспектива за гражданите, моделира политически убеждения, борави със, интерпретира или опровергава факти, отнасящи се до политическия дневен ред, аргументира комуникационни актове и дава информационен повод за журналистически публикации и др.

В тази връзка политическият език в документа, доколкото той е фундамент на новосформираната тогава управляваща коалиция на ГЕРБ и РБ с подкрепящи субекти, има и следните функции: комуникационна, езикова, убеждаваща, аргументираща, отразяваща субективни отношения, но и отношения на власт, законодателна, медийна, политическа, социална, реторическа, стратегическа, тактическа, емоционална, идентифицираща, символна и знакова, институционализираща политическия дневен ред на комуникационните субекти, психологическа, но и други функции.

От гледна точка на типологията на американския политолог **Мъри Еделман**, посочващ четири типа политически език – **убеждаващ, юридически, административен и език на договарянето**, разглежданият тук документ отговаря на характеристиките на всички от посочените типове език, доколкото се анализира като предмет на комуникационна ситуация с участието на субектите на комуникацията.

Езикът на документа **убеждава** във въведението си до каква степен и кои са важните политически приоритети за коалицията, има **юридическо** значение, доколкото е част от общата публична комуникация с подписаното между субектите на същата дата коалиционно споразумение за съвместно управление, носи характеристиките и на **административен** тип език, тъй като структурира политическия дневен ред според административните функции в управлението – по ресори, министерства, секторни политики и власти, но има и функции на **език на договарянето**, тъй като по същество представя постигнатия политически консенсус и баланс между управленските визии на различните субекти в коалицията.

Заклучение

Докладът прави обзор на политическия дневен ред на РБ в един от петте ключови за формацията документа, а именно „Програмна декларация. Ключови приоритети за формиране на стабилно парламентарно мнозинство в 43-ото народно събрание и съставяне на проевропейско реформаторско правителство за стабилно развитие на България“ от 6 ноември 2014 г. Анализът се прави от гледна точка на избрани теоретични модели, свързани с политическия дневен ред – обществен и формален дневен ред (по дефиницията на Cobb, Ross и Ross), формален и неформален дневен ред (по дефиницията на Birkland) и др.

Заклучава се, че посочените 20 секторни политики в документа представляват елементи от дневния ред на РБ и дефинират решения, както и че е налице смесване на обществен и формален дневен ред в документа. Той се анализира и като разширяване на предходния по време учредителен документ на РБ, „Начала на обединението на РБ“, в който се посочват по-малко – 12 – ключови приоритета на коалицията от партии. Застъпва се и тезата, че от гледна точка на разбирането на Birkland за формален и неформален дневен ред изследваният документ съдържа характеристиките и на двата – и формален, доколкото е сбор от 20 политики със 192 решения или мерки, но и неформален, доколкото този дневен ред произтича от идеологията, политическите визии, политическата идентичност и програмите на партиите, съставляващи коалицията автор на документа.

В бъдещо изследване може да се направи детайлно анализиране на всички 20 въпроса (политики) и предложените 192 решения или мерки от дневния ред на РБ в декларацията – доколко съвместяват обществените и формалния дневен ред, дали постигат баланс между публичния интерес и политическите приоритети на партиите в коалицията, как са отразени тези въпроси и решения в политическия език, но и в публичната комуникация на политическия дневен ред.

Стига се и до извода, че политическият дневен ред е пренесен адекватно на целите и в политическия език, и в комуникацията по време на събитията за

представянето на документа, и в съдържанието, и в реторическите средства, за да реализира целта за мобилизация на новия политически субект РБ. Освен това се заключава, че РБ с този свой документ влиза в ролята на политически предприемач и отваря политически прозорец (по дефинициите на Kingdon), така че да промени обществения дневен ред, налагайки нови приоритети Анализът засяга накратко и политическия език като езиков акт, чрез който субектът РБ „конструира външния свят“ (по Дезидери), като се открива несъвпадане на „конструирането“ при трите комуникационни субекта – политиките (РБ), медиите и гражданите. Само се набелязват част от причините за различията, но степента им и анализ на процеса защо и как различните участници в комуникационния процес, на базата на едно и също политическото съдържание, „конструират“ различен външен свят, следва да са обект на друго изследване на политическия език като стратегия, но и тактика за представяне на политическия дневен ред.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Д. *Метаморфози на реториката през XX век*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2006. ISBN 9540723167.
- Александрова, Д. *Основи на реториката*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008/2013.
- Андреев, Св. и др. *Българска асоциация за политически науки*. – Сборник с материали от научни конференции по реторика, София, 2013; Гьолечица, 2014 г. Състав. Донка Петканова, Елиза Иванова. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017. http://aleph.libsu.uni-sofia.bg:8991/F/MC56I6ABEQ779TRN22XL6VK7TYTIXJ1HJQ6JPF3LE4IH1VSMK3-10416?func=item-global&doc_library=LSU01&doc_number=001130177&year=&volume=&sub_library=CUL
- Аристотел. *Реторика*. София: Софи-Р, 1993.
- Мавродиева, И. *Политическата реторика в България. От митингите до WEB 2.0 (1989–2012)*. София: Парадигма, 2012.
- Русинова-Христова, А. *Политическото говорене. Психологични механизми*. София: Интерпрес, 2003.
- Стефанова, Н. *Политическа реторика. Съвременни тенденции*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2017.
- Харизанова, О. *Парламентарна реторика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2011. ISBN 9540715946.
- Павлова, М. *Невербалната комуникация в контекста на манипулационния политически инструментариум*. – В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Факултет по журналистика и масова комуникация, т. 23, кн. 1, 2016, с. 277–282. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=574950> и <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=584015> (посетено на 13.06.2018).

- Радева, В. Директни и индиректни средства за убеждаване в политическата реторика. – В: Разум: Теоретично списание за политика и култура / Политическа академия за Централна и Югоизточна Европа. София, 2002, с. 148–156. ISSN С609-8401.1312-1146.
- Руменчев, В. Невербална комуникация в публичната реч и деловото общуване. София: Софи-Р, 2018.
- Списание „Политически изследвания“, бр. 4/2007. Българска асоциация за политически науки. http://www.fes.bg/files/custom/library/2007/Politicheski_izsledvania_4.pdf
- Birkland, T. *After Disaster: Agenda Setting, Public Policy, and Focusing Events*. Georgetown University Press, 1997.
- Cobb, R., Ross J., Ross, M. *Agenda Building as a Comparative Political Process*, *The American Political Science Review*, Vol. 70, No. 1, 1976.
- Cobb, R., Elder, Ch. *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-building*, Allyn and Bacon, 1972.
- Cobb, R., Elder, Ch. *Participation in American Politics: The Dynamics of Agenda-Building*. 2d ed. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1983.
- Desideri, P. http://www.treccani.it/enciclopedia/linguaggio-della-politica_%28Enciclopedia-dell%27Italiano%29/
- Desideri, P. *La comunicazione politica: dinamiche linguistiche e processi discorsivi*. – In: Gensini, S. *Fare comunicazione. Teoria ed esercizi* (p. 166). Roma: Carocci, 2006.
- Kingdon, J. *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman, 2003.
- López Díaz, R. A. *Les discours en interaction de la presse en ligne. Propositions pour une théorisation de la coproduction journalistique*. *Sciences de l'information et de la communication*. Université de la Sorbonne nouvelle – Paris III, 2014. Français. NNT: 2014PA030050. <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01158593>
- Mazzoleni, G. *La comunicazione politica*. Bologna: Il Mulino Manuali, 2004/2012.
- McAdams, D. P. *The Stories We Live By*. New York: The Guilford Press, 1993.
- Micheli, R. *Les querelles de mots dans le discours politique: modèle d'analyse et étude de cas à partir d'une polémique sur le mot „rigueur“*. – Dans: *Argumentation et Analyse du Discours*, 2013, N 10. <http://journals.openedition.org/aad/1446> (посетено на 12.04.2018). DOI: 10.4000/aad.1446.
- Herman, Thierry, Oswald, Steve. *Rhetorique et cognition-Rhetoric and Cognition: Perspectives theoriques et strategies persuasives-Theoretical Perspectives and Persuasive Strategies*. Peter Lang SA, Editions scientifiques internationales, Berne, 2016. PDF. ISSN 2235-7505 PDF. Достъпно от: https://books.google.bg/books?hl=bg&lr=&id=FD0xDQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=Herman,+Thierry,+Oswald,+Steve.+Rh%C3%A9torique+et+cognition.+Perspectives+th%C3%A9oriques+et+strategies+persuasives+%5Bonline%5D&ots=OuKXwUsb4X&sig=XUIAyaEi14iuh51DwhrBvLkLrRI&redir_esc=y#v=onepage&q=Herman%2C%20Thierry%2C%20Oswald%2C%20Steve.%20Rh%C3%A9torique%20et%20cognition.%20Perspectives%20th%C3%A9oriques%20et%20strategies%20persuasives%20%5Bonline%5D&f=false. Достъпно и от <file:///C:/Users/lenovo/AppData/Local/Temp/619070-1.pdf> (посетено на 12.12.2017). ISBN 978-3-0352-0271-2.

Murray, J. Composing Multimodality. – In: Lutkewitte, Claire, ed. *Multimodal Composition: A Critical Sourcebook*. Boston: Bedford/St. Martin's, 2013.

Versluis, E., Van Keulen, M., Stephenson P. *Analyzing the European Union Policy Process*, Palgrave Macmillan, 2010, p. 235–239.

Wallace, H., Pollack, M., Young, A. *Policy-Making in the European Union*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

American Heritage Dictionary of the English Language, 1966, p. 873.

Collins English Dictionary – Complete and Unabridged, 12th Edition 2014 © HarperCollins Publishers 1991, 1994, 1998, 2000, 2003, 2006, 2007, 2009, 2011, 2014. [Прегледан на 12.12.2017]. Достъпно от: <https://www.thefreedictionary.com/Political+rhetoric>

EuroVoc, многоезичен тезаурус на Европейския съюз. <http://eurovoc.europa.eu/drupal/?q=bg> (посетено на 07.07.2018).

Webster's Third International Dictionary. Springfield, MA: Merriam-Webster, 1966.

Секция
„Психология“

ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР: СРЕЩА МЕЖДУ ФУНДАМЕНТАЛНИ ПСИХИАТРИЧНИ (НОЗОЛОГИЧНИ) ОТКРИТИЯ И ПСИХОДИНАМИЧНИ КОНЦЕПЦИИ В СФЕРАТА НА ДЕТСКО-ЮНОШЕСКАТА ПСИХОЗА

Веселин Янков Веселинов

Анотация. В разработката се представя своеобразен понятиен конгломерат, извлечен от теоретични открития в сферата на психотичното състояние в детска и юношеска възраст, което представлява един от най-значимите проблеми на съвременната психиатрия и дълбинна психология. Очертават се основните концептуални посоки по отношение на етиологията, нозологията и клиничната картина на психозата, насочващи към задоволително научно обяснение на сложната генеза на страданието в ранните години от живота на индивида. Акцентът е върху откриването на конвергенции при наглед противоречащи си постулати и доктрини, целящо съобразяването и прилагането на най-ценните достижения на двете основни парадигмални направления (невробиологично и психоаналитично) в практиката на подкрепящите специалисти. Направен е опит за паралелно разглеждане и обединяване на разнопосочни становища и подходи, за да се постигне по-детайлизирано и дори цялостно осветляване на този клиничен феномен.

Ключови думи: детско-юношеска психоза, психиатрия, психоанализа.

THEORETICAL REVIEW: MEETING OF FUNDAMENTAL PSYCHIATRIC (NOSOLOGICAL) BREAKTHROUGHS AND PSYCHODYNAMIC CONCEPTS IN THE FIELD OF PSYCHOTIC DISORDERS IN CHILDREN AND ADOLESCENTS

Veselin Yankov Veselinov

Abstract. The following report presents a distinct terminological conglomerate, based on theoretical disclosures in the sphere of psychotic disorders in children and adolescents, which is one of the most complexed problems on modern psychiatry and depth psychology. The outlined main conceptual directions for psychotic aetiology, nosology and clinical signs, interpret the elaborate origins of infant schizophrenia. Convergence searching is the emphasis of the work, aiming at the professional neurobiological and psychoanalytic practice. At the same time, attempts have been made to bring together divergent submissions and approaches, to achieve a detailed or even comprehensive highlight on this clinical phenomenon.

Keywords: psychosis in childhood and adolescence, psychiatry, psychoanalysis.

Увод

Скръбта се лекува по-лесно от лудостта.
Jean-Jacques Rousseau

Като „ключов въпрос на психиатрията“¹ теорията за психозата трудно би могла да бъде обхваната в цялост поради сериозния обем натрупани данни в това нозологично поле. Следва да уточним, че съществува опасност от известен хаос при проследяването на научните постановки, свързани със страданието. Все пак настоящият опит е по посока по-пълноценен систематичен обзор на литературата, който да удовлетвори потребността от изграждане на понятиен конгломерат, служещ като базисен ориентир за професионалиста в практиката със засегнати от заболяването деца и юноши.

Ролята на психосоматичната взаимовръзка (засрещане между телесното и психичното и тяхното възприемане в слятост) по отношение етиологията и клиничната картина на шизофренията в младенческа възраст би могла да се илюстрира най-добре чрез целенасочен интердисциплинарен обмен. Конструктивното интегриране на разнопосочни схващания и алтернативи (пространно се изясняват *соматогенезата* с биологичен субстрат и *психогенезата* с биографичен смисъл на психотичните състояния в детска възраст) се стреми към разширяване на концептуалния спектър на разглежданата тема. Всяка от гледните точки има своя приносна роля към единната теория на познанието, необходима ни за точното обособяване на клиничните граници на шизофренията, в частност на патологията при най-малките. Тези граници и до ден днешен не се схващат съвсем еднакво – на места те са особено стеснени (особено що се касае до казуистичния материал, стоящ на своеобразни наследствено-биологични позиции²), което се превръща в компликация за теоретици и практики.

¹ Вж. Иванов, В. Диференциална диагноза на психичните заболявания. София: Медицина и физкултура“, 1985, с. 33–42, за по-разгърнато описание на клиничното разнообразие при разстройството и концепции за етиопатогенезата му.

² Вж. Христозов, Х. Детска психиатрия – II преработено и допълнено издание. София: Медицина и физкултура, 1983, с. 123, за схващания на американската школа на Bender, представящи психозата като резултат от енцефалопатия.

Диахронно проследяване на фундаментални психиатрични открития

Обособи ли се шизофренно страдание, личността губи своето единство.

Paul Eugen Bleuler

Революционното описание на **Емил Крепелин** (Emil Kraepelin), на когото дължим формулировката *dementia praecox*³ (ранно влошаване на психиката), представлява всъщност биомедицински теоретичен фундамент на въпроса за психотичните състояния в детско-юношеска и зряла възраст. Макар първоначално немският психиатър да търси етиологията на заболяването в ендокринните жлези (респективно с начало в пубертета), не след дълго той допуска възможността за едно преждевременно страдание, далеч преди десетата година от живота на индивида. Негово е първото академично разпределение в областта (дихотомно разграничение на психичните болести в две първенстващи нозографски сфери – несвоевременна деменция и манио-депресивна психоза). Благодарение на неподценимите крепелинови открития, научният свят концентрира вниманието си върху тази психопатологична проблематика, като постепенно се натрупват наблюдения и се появяват и следващи значими трудове в същия обсег, в които обаче се срещат аргументи срещу песимистично изложените от Краепелин *генерализирани и постоянни нарушения в почти всички области на психично и социално функциониране* при т.нар. *dementia praecox* (представена като ендогенна неизлечима болест, породена от мозъчна увреда – твърдение, към което малко по-късно е проявяван сериозен скепсис в клиничните среди).

В исторически план понятието „шизофрения“ е предложено за пръв път от друг знаменит представител на доктринните редици, а именно швейцарецът **Ойген Блейлер** (Eugen Bleuler) през 1909 г. Идеята на Bleuler насочва изследователското внимание към *разкъсаността на душевността и разхлабените взаимовръзки на психичните процеси*. Занимавайки се с проблемите на душата, той достига невиджана до онзи момент дълбочина в работата си⁴, отхвърляйки крепелиновите виждания за задължителното хронично протичане на *dementia praecox* и заменяйки ги със свои разширени теоретични концепти за интервали, в които болестта не е активна (*ремисии*), нееднородна клинична картина на страданието и „група на шизофрениите“: към вече обособените хебефренна, кататонна и параноидна, бива добавена и простата форма на заболяването.

Като проблемно тематично гнездо на своето учение Bleuler посочва четири първични симптома на шизофренията – *асоциативна халтавост, аути-*

³ Kraepelin, E. *Dementia Praecox and Paraphrenia*. Chicago Medical Book Co., 1919, p. 3–4.

⁴ Хараланова, Е., Хараланов, С. (2017). Емоции и шизофрения – нов подход към афективността при „неафективни“ психози. София: Изток-Запад, 2017, с. 41–46.

зъм, *афективно изравняване* и *амбивалентност*: асоциативната халтавост е разстройство в мисленето на болния (отчитат се асоциации по несъществени признаци, както и такива между съжденията); аутизмът тук е загуба на контакт като част от шизофренната картина; амбивалентността има характер на патологична тенденция към едновременното отрицателно и положително отношение спрямо обекта, с други думи една „липса на синтез на противоположности“ (цитат по Попов, 2012: 35); а афективното изравняване (среща се и като *емоционално нивелиране* в обемиста част от създадената медицинска книжнина) може да бъде наблюдавано у пациенти, които са безразлични и апатични към заобикалящата ги действителност. Според автора тези базисни за нозологичната единица „шизофрения“ симптоми (*четирите* „А“), произхождат от органична увреда на мозъка или от хормонални аномалии. „Основно значение за диагнозата има аутизмът като симптом“ (цитат по Маринов, 2010: 25).

Съществуват и *секундарни (вторични) проявления на болестта*, обяснени като възникващи вследствие реакция на организма, който трябва да се справи с настъпилите биологични промени. Такива симптоми са *халюцинациите* и *налудностите* (налудни неоченявания на реалността), както и *дезорентирането в пространството и времето*. При около 4–5% от заболелите началото на процеса вероятно стартира в някой от кризисните периоди на ранното детство. Почти всички идеи на Bleuler (повлияни донякъде от преданалитичните концепции на Freud и Jung) биват повсеместно приети в професионалната общност. Въпреки огромния му научен принос обаче съществуват и психиатрични школи, които рязко се разграничават от така предложения термин („шизофрения“) и дефинирайки проблема, подобно на представителите на психодинамичното направление, си служат с названията „психоза“ и „психотични състояния“.

Изхождайки от позицията на хибридните теоретични форми, с утвърждаване съществуването на тясна взаимовръзка между биологично и психично (сома и душа), един от най-влиятелните и ерудирани световни психиатри, **Адолф Майер** (Adolf Meyer), в своята статия „Constructive Formulation of Schizophrenia“ (1922), се противопоставя остро на упоменатите дотук крепелинови формулировки за органичен субстрат на dementia praesox. Подтикнат от психоаналитичните трудове, той твърди, че психичното изживяване само по себе си може да окаже изключително силно въздействие на физиологичните процеси. Meyer определя вътрешния субективен свят и външния телесен като единна цялост, която не бива да се интервенира поотделно в строго диференцирани клинични изследвания. Ученият отдава голямо значение на *личната история на болния* и помощта, която тя би оказала на специалиста в разкриване причинността за възникване на разстройството (изводите на Meyer като че ли са по-скоро в синхрон с разбиранията на имена като Jacques Lacan и Anna

Freud, които издигат хипотези за биографична обусловеност на психозата, отколкото със заключенията на съвременниците и колегите си – психиатри). За него, още в детството болният от шизофрения не се е научил на основни жизнени техники за справяне със социалните натоварвания. Лекарят хвърля повече светлина върху един т.нар. *хуманистичен поглед към терапевтирането* на такива страдащи, като насочва последователите си към търсене на *здравото ядро* на личността и активизиране на терапевтичните усилия, цели и задачи към подкрепянето на това ядро, изваждане на преден план на компенсаторните механизми на пациентите и стимулиране на тенденциите за поведение, приближаващо се до нормативните граници. За специалиста най-ключова в процеса е *способността за приспособяване на индивида*.

Първият, разкрил случай на подобно страдание в най-ранна възраст (касае се за момиче на 3.5 години) в своята разработка „*Neuropsychiatria infantile*“ (1925), е един от основателите на италианската невропсихиатрия и психология **Санте де Санктис** (Sante de Sanctis). Макар авторът, считан за представител на стойностните научни авторитети в Италия, да е професионално предпазлив по отношение на диагнозата, той все пак представя остро възникване на заболяването, което се наблюдава след период на нормално развитие, и богатата клинична картина (чиято организация наподобява кататонно състояние поради причудливата моторна активност на детето). Sante de Sanctis поставя въпроса за евентуалното съществуване на крепелиновата *dementia praecox* и преди пубертетна възраст, която заради преждевременното начало нарича *dementia praecoxissima*. Доразвивайки проблема, той акцентира на тази форма на прогресираща деменция у деца, характеризираща се с *разпад на придобити речеви умения без наличие на огнищна симптоматика*. За него органиката е важна предпоставка за разбирането на болестта, като в по-късен стадий е възможна появата и на епилептични гърчове и припадъци (връзката между шизофренията и епилептичните синдроми е проследена като феномен и от Michael Rutter, чиято работа ще бъде развита по-нататък).

Обширни иновативни проучвания в сферата на детската шизофрения прави и американският лекар **Уилям Голдфарб** (William Goldfarb), който разглежда документацията на няколко родилни домове, търсейки множество допълнителни данни за заболяването. Установени са както *пренатални*, така и *перинатални усложнения* (вътрематочни инфекции, кръвоизливи, асфиксия при раждането, енцефалити и др.) при случаи на деца, по-късно диагностицирани с шизофрения. В своята статия „*An Investigation of Childhood Schizophrenia*“ (1964) авторът описва т.нар. „*преход от биологична към психосоциална обусловеност на заболяването*“ (Arch Gen Psychiatry, 1964: 626). На базата на *възникнали минимални мозъчни дисфункции* Goldfarb смята, че е възможно да се развие тежка психична болест при *съчетаването им с травми от психосоциален характер* (погрешни родителски модели с незачитане или negliжиране

базовите потребности на детето, хладно отношение от страна на шизофрено болни майки, физически тормоз и т.н.). Анализирани са и филмови ленти със заснети интеракции между майки и техните страдащи деца, от които става ясно, че връзката в такава диада е двупосочно нарушена. Теорията на американския автор е еkleктична – съчетала в себе си твърдения за физиологичните корени на болестта и значимостта на психосоциалните особености в живота на детето за отключването на болестно състояние и манифестация на психотични симптоми. Мултифакторната му позиция заслужава вниманието ни поради своята безспорна оригиналност и задълбоченост. Приносът на Goldfarb е и в сферата на терапевтичното повлияване поради релевантното му настояване, че при работа с психотични пациенти, особено юноши, е необходимо *специалистът да интерпретира налудните им усещания и преживявания по един разбираем, приемлив начин* (съответен на възрастта на болните), за да се избегне свръхрефлексивното наблюдение към тях от страна на децата, да се дозират и балансират вътрешното напрежение и страха, така характерни в тези възрастови параметри. Съвсем близо до практическите насоки на Goldfarb, в един чисто методически аспект, стоят и описаните от световноизвестната психоаналитичка Anna Freud реалистични препоръки за обяснения на трудностите на младежите, осъществени на сравнително близък до техния език. За малките си пациенти Freud смята, че така или иначе притежават своеобразно „разбиране за болестта“⁵. Нейните открития, които променят почти изцяло облика на анализата, ще бъдат акцент в следваща част на доклада.

Не по-малко знаменити са и изследванията на английския клиницист **Майкъл Ръгър** (Michael Rutter) от 1972 и 1979 г. Известен като „бащата на детската психология“, той е ангажиран с ранния аутизъм и психотичните състояния в детска и юношеска възраст. Rutter е привърженик на биологичното направление в науката, макар и да не е съвсем склонен да отъждествява шизофренните прояви при деца с тези при възрастни. В своите проучвания емпирият се насочва към търсенето на общия патогенетичен механизъм на ранната психоза, твърдейки, че тя е специфичен синдром с монопатогенетичен характер. *Екзогенните фактори (химични, физични, биологични нокси)*, които засягат централната нервна система, са отличени като основни етиологични условия при ранния детски аутизъм и психозата във възрастта преди пубертета. Важно е да се отбележи интересът на психиатъра към социалните особености, като е ясно подчертано например, че аутистичните му пациенти произхождат предимно от двете крайни обществени прослойки – те са или такива с висок стандарт на живот (например у родители интелектуалци – амбициозни, ангажирани най-вече с професионалното си израстване, значително премерени в отношението си към своето потомство), или с много нисък

⁵ Вж. Ратнер, Й. Психоанализа. Класиците. София: Кибеа, 2010, с. 196, за по-изчерпателно описание на идеите, разработени от Anna Freud.

социален статус (дезангажирани родители, бягащи от всякаква отговорност, оставящи децата си да растат в среда без ясно очертани граници). Такова родителско поведение обуславя и липсата на самосъзнание у децата. В своя класически за полето на детската грижа труд „Maternal deprivation reassessed“ (1972) Rutter разкрива ключовата роля на майчинството за нормалното детско развитие, разглеждайки краткосрочните и дългосрочни ефекти от ранната раздяла с майката върху психиката на своите изследвани лица. Тук са осветлени и форми на депривация, открити в сферата на институционалната грижа, и е загатнато, че антисоциалното поведение в някои от случаите на заболели е по-скоро свързано с наличие на дисонанс в семействата (например раздори и разногласия, водещи до травматични раздели). По този начин Rutter се противопоставя само донякъде на психодинамичните твърдения, тъй като поне означава важността на фамилните абнормности, наричайки ги „уязвим фактор“ за отключване на тежко психично страдание, но пък напълно изключва възможността те да бъдат „причиняващата му сила“.

Rutter прави катамнезни проследявания, с цел откриване на признаци от ранния стадий на заболяването, които могат да се свържат с добра прогноза. Резултатите сочат, че високият коефициент на интелигентност при провеждане на тестово изследване през периода на ранното боледуване корелира най-пълно с качествената социална адаптация в зряла възраст⁶. Най-лошият прогностичен белег, според Rutter, е липсата на експресивна реч до навършването на пет години. По-несъществени фактори за далечната прогноза на развитие са: полът, на каква възраст е започнало самото заболяване, както и поредността на дете в семейството (особеност, която пък вълнува австрийския лекар Alfred Adler в създадената от него индивидуална психология). Изследва се и прибавянето на допълнителна симптоматика към вече наблюдаваната шизофренна: „сред групата, проследена от Rutter и съавт., 12% от болните са развили епилепсия“ (Ачкова, 1981: 152).

Подобно вглеждане в теоретичните основи на проблема, ни позволява постепенното въвеждане на темата за *конвергенциите*, които следва да бъдат отбелязани и обобщени, тъй като науката се намира именно в точките, в които реалните академични постижения се пресичат. Всеки учен твори сам (понякога със сътрудници), макар цялостното познание да представлява написаното от всички заедно. Ако авторите в целия свят можеха да търсят общо отговорите на въпросите, то тогава щеше да е постижимо и едно категорично достигане до истината за образа на болестта. Това действително звучи утопично, но в контекста на нашия обзор, бихме могли все пак да подчертаем следните значими пунктове: големите фундаментални схващания за психозата в областта

⁶ Вж. Стоянов, Др. Психопатология на развитието – опит за епистемологичен анализ, *tribuna MEDICA*, бр. 2, 2006, с. 32, за детайли около теорията на Rutter върху разстройства, започващи в детска възраст.

на невропсихиатрията (Краепелн, Bleuler, Sante de Sanctis, Rutter), разрешават етиологичния проблем при заболяването с обяснение за *задължителния му органичен произход* (наличие на мозъчна увреда); появяват се и разширяващи този периметър модели (Меуег и Goldfarb), които отчитат *средовия характер на психозата*, сочейки за сърцевина на проблема отклоняващото се от нормата фамилно функциониране; не е отхвърлена възможността за едно *твърде ранно начало на страданието, със съответните за възрастта характерни специфики*.

Психодинамичен ракурс

*Да бъдеш луд е социално понятие;
за да разпознаем менталните разстройства,
ние използваме социални мерки.*
Carl Gustav Jung

Поради малката честота на разпространение, детската шизофрения все още не се счита за съществен социален проблем, въпреки хроничното протичане на страданието и дълбоката инвалидизация, която настъпва у повечето засегнати. Виенчанката **Мелани Клайн** (Melanie Klein), популярна като първата дама на дълбинната психология, но и като лидер на собствена психоаналитична фракция, изтъква три базисни фактора, на които отдава този погрешен възглед за незначителния брой случаи на детска психоза: *комплициран диагностичен процес при шизофренията*, който най-често завършва с погрешна диагноза, *трудността да се диференцират шизофренните симптоми от странностите на детското поведение с типичното за тази възраст фантазиране и некомпетентност на родителите*. Нека допълним, че не особено значимите статистически данни за разпространението на детската шизофрения в епидемиологични проучвания биха могли да се обяснят и с *недостатъчно добре изяснените критерии и методи за оценка на състоянието, непознаването на всички особености на болестта* (голяма част от случаите в практиката остават съвсем неразпознати), както и на сериозните *теоретични разминавания по отношение на етиологията, нозологията и клиничната картина* на ранната психоза в различните детскопсихиатрични и психологически школи.

Аналогично на първия изложен на вниманието на психиатричните среди случай на ранна шизофрения от Sante de Sanctis, Klein прави опит да дообогати вижданията за заболяването в детска възраст с няколко значими примера от своята клинична практика.

Най-обсъждан от научна гледна точка, случаят на малкия Дик⁷, намерил своето достойно място в специализираната литература, впечатлява със значителното *инхибиране* (задръжка) на развитието на аза (тригодишното момченце е изостанало на равнището на осемнадесет месечно бебе по отношение на интелектуалното и речевото си развитие). Данните на Klein са за *изолация* от всичко и всички и липса на емоционална връзка дори и с майката. Действията на детето са несръчни и некоординирани, а говорът представлява безсмислено съчетание от звуци, някои от които се повтарят непрекъснато под формата на *персеверации*.

Според психоаналитичката разцветът на болестта може да бъде открит още в най-ранното детство, тъй като майката не успява да кърми младенца, а произлязлата от това нейна тревожност неминуемо дава отражение върху него. След направената първоначална психиатрична консултация, лекуващият лекар поставя крепелиновата диагноза *dementia praecox*, но чрез нататъшната терапевтична работа, Klein доказва, че при малкия пациент се наблюдава *пречка пред осъществяването на развитие*, а не регресия. Тя заговаря за „шизофрения“, а благодарение на този казус илюстрира, че децата в това нозологично поле изобщо не са толкова рядко срещани, колкото се твърди.

Клайнианската терапия е насочена едновременно както срещу инхибицията, така и към директното атакуване на шизофренните симптоми. Тя се опитва да „пробие“ безразличието на Дик към света чрез въведените от нея в психоанализата *иновативни игрови техники*, „разчиствайки“ пътищата за развиване на аза, формирайки символи в психичния свят на детето, последвано от достигане в крайна сметка до неговото несъзнавано. Терапевтичната реалност бива изведена от конкретния контекст до една обща психична реалност, съобразена с психотичния образ за заобикалящия свят, а и с аз-образа на малкия пациент. Терапията трае около шест месеца и е видимо успешна. Случаят е уникален в психодинамичната традиция предимно с необичайността на така поставената диагноза в ранна възраст и с интерпретация на възникването на заболяването чрез *механизми на задръжка в развитието*, а не чрез регресионни такива (считани дотогава за основен етиологичен фактор).

В постулатите на Melanie Klein присъстват формулировки за позиции, които са част от структурната цялост на психиката и се търсят в рамките на нейната психотична част. „Архаичното състояние на психиката определя така наречената параноидно-шизоидна позиция⁸.“ Отличава се със страх и тревожност от преследване и според Klein ясно показва „разцепването на съзнанието“ (Иванов, 2010: 238). Тук акцентът е върху персекutoryния страх и защитните механизми с видим шизоиден характер. Набляга се на това, че

⁷ Иванов, П. Приложна психоанализа III. София: Ахат, 2012, с. 248–255.

⁸ Шерстюк, И. (2013). Параноидно-шизоидная и депрессивная позиции в теории Мелани Кляйн, Психологи, 2013. b17.ru

образа на истинската налудност ярко проличава в цялостната психична същност, както и в начините, по които тя функционира социално. Клайнианските последователи не отхвърлят възможността за *базално психично отклонение в развитието на персоната*, макар това твърдение да не е прието от други психодинамични школи, като например анафройдистката.

Приносната позиция на Melanie Klein е във вложените най-съвременни за тогавашните разбирания фактология, клинична мисъл и целенасочен труд, които подтикват към мащабно разбиране на психотичните феномени в ранна възраст и значително обогатяват психологическото знание. Нейните описания са неизбежни при една задълбочена подготовка и осмислено професионално изграждане за работа с детско-юношеска психоза.

Един от патриарсите на психоаналитичната традиция – австрийският невролог и психиатър **Алфред Адлер** (Alfred Adler), значително повлиял развитието на световната педагогика и психотерапия, впечатлява със структурирания си теоретически поглед към психотичното страдание. Той настоява, че *психотиците не са хора от друг вид* и тяхната духовна устроеност донякъде наподобява онази при здравия човек. Определени *техни личностови черти обаче са силно преувеличени (деформирани)* и възпрепятстват сериозно социализацията им. Като основен фактор за болестта Adler отличава *невъзможността на пациента да следва законите на принципа на реалността* и най-вече последвалото *потъване в преживявания и желания от сферата на принципа на удоволствието* (традиционни понятия у Sigmund Freud). За родоначалника на индивидуалната психология⁹ душевно разстроените личности значително се отклоняват в хода на своите мисли от общовалидното социумно разбиране, дължащо се на *затруднената им комуникация и незаинтересованост спрямо групата от индивиди* (в най-зрялата фаза от теорията на Adler са въведени понятията „социално определена задача“, „усещане за общност“ и „социално чувство“, на които авторът присъжда главна роля за нормалното човешко функциониране). Наблюдава се и несправяне със собствените проблеми и с отношенията с другите, което детерминира *коренната промяна в „стила на живот“ на страдащия*. Условното разграничение между психичноболни и здрави е именно на база социална загриженост и ангажираност. Разкривайки своите възгледи за психологическите типове (класифицирайки ги на база количеството енергия, съдържащо се в човека), Adler търси причините за възникване на страдание всъщност в най-ниските енергетични нива у него, водещи до оцеляване само чрез избягване на другите хора и дори живота в неговата цялост. Третият тип в неговата теория, е наречен *избягващ*, като стигането до крайност (оттегляне в собствен свят) довежда до флоридност на психотичността.

⁹ Вж. Адлер, А. Индивидуална психология. Практика и теория. Част I. София: Здраве и щастие, 1999, с. 246–258, за психологични резултати в контекста на разглеждания проблем.

Първоначалните прозрения на учения за „органната малоценност“ при ранно заболели ни насочват към необходимост от *превантивна терапевтична мярка*, която да пренасочи интереса и вниманието на такава рискова група деца навън към другите, за да не останат те трайно фокусирани върху себе си (навътре и/или върху недъга си). Оказването на подкрепа и развиването на уникална човешка връзка с тези пациенти би редуцирало чувството за малоценност, като *своевременна помощ* срещу подобно на описаното вече изтегляне от социума и евентуално отключване на психоза. Друг фактор за възникване на тежко психологическо неразположение, според Adler, би могла да бъде поредността на дете в семейството (изтъква, че първородните са най-склонни да бъдат „проблемни“ поради ефекта на „детронирането“ от сиблингите). Въпреки безспорното „психологизиране“ на етиологичния казус, Adler не изключва съвсем телесните причини за появата на психотични симптоми.

Ударение върху разстроените взаимоотношения на субекта със света около него в психодинамичен план поставя и големият немски класик **Карл Абрахам** (Karl Abraham), третирайки психотика като личност, която се свързва със своята болест и вече не е себе си, а болестта си. В първата си аналитична публикация „On the Significance of Sexual Trauma in Childhood for the Symptomatology of Dementia Praecox“ (1907) Abraham обаче предлага съвсем различен поглед върху проблема (все още придържайки се към голяма част от описаното от Kraepelin), отивайки твърде далеч в предположенията си за ролята на сексуалното насилие в детска възраст като предиспозиция към възникване и развитие на dementia praecox. Според автора подобна злоупотреба се среща често в ранните спомени на невротични и психотични, търсещи професионална помощ в клиниката на Цюрих, в която постъпва. Freud остро критикува тази хипотеза впоследствие, сам достигайки до потвърдението, че в огромна част от случаите, се касае не за реални травматични преживявания, а за фантазми на пациентите.

Бивайки по-късно асистент на Bleuler, Abraham преосмисля възгледите си и се застъпва за по-актуалното психиатрично формулиране „разцепване на аза“, назовавайки основните симптоми на страданието – *парадоксалност, чудатост, странност на мислите* (което на по-късен етап в развитието на психоанализата и феноменологията е разширено до концепцията за „ексцентричност“ в разработките на Ludwig Binswanger, например). *Съзнанието на болните е помрачено, паметовите функции са грубо нарушени, действията често са безсмислени, а поведението би могло да бъде опасно*. Тези действия са белязани от *атараксия*, която за Abraham е „невъзмутимост“ в извършването понякога и на жестокости към себе си и близките. *Летежът на идеи*, в който пациентът дотолкова се увлича в мисловните си асоциации, стремейки се да обхване с думи всичко, което го е завладяло, Karl Abraham нарича *fuga*

idearum, определяйки го като „типичен за най-тежките невротични състояния, граничещи със спектъра на психозите“ (Abraham, 1999: 321).

Макар практиката на Abraham да е насочена по-скоро към депресията като клиничен проблем, неговото откритие за *оттегляне на либидото навътре*, се превръща в по-нататъшна база за психоаналитичната позиция по отношение на психотичното страдание. Със своето окончателно схващане за заболяването той остава верен на учителя си Sigmund Freud, отнасяйки психозата към понятието „нарцистична невроза“, имайки предвид нарушеното отношение на засегнатия към заобикалящото го: пациентите вече не могат да обичат света, а азовото чувство бива патологично преувеличено до болестна картина, наподобяваща мегаломанната (поради упоменатите нарушения в сферата на либидонозната енергия, която е катексирала основно егото, предизвиквайки по този начин дисбаланс заради минималното количество енергиен заряд, останало по посока социума). Така, либидото се е откъснало от външния свят с неговите обекти и едновременно с това, пренасочвайки и връщайки се обратно към азовата структура, което води до „емоционално обедняване“ (Ратнер, 2010: 107). Немският аналитик се придържа към убеждение, според което *психотикът реконструира своята налудна и халюцинаторна действителност в реалността*. Такава реконструкция на изтласкани либидни вложения се манифестира като налудна продукция по отношение на психичните функции.

В контекста на така представените от Abraham хрумвания, е редно да уточним приетото като правило, че т.нар. „продуктивна симптоматика“ почти не се наблюдава у деца в по-ранните етапи на развитие, поради недостатъчно добре развитото функциониране. При пубертетната шизофрения обаче, е налице значително доближаване до проявите на страданието в зряла възраст. Затова, що се касае до клиничната картина на заболяването, с характерните възрастово специфични симптоми, е необходимо да се направи следното разграничение (макар и относително, имайки предвид тенденцията към стесняване на рамките, на база биогенетични и социокултурни промени): ранна детска (от кърмаческа до 7 г.), предпубертетна (7–10 г.) и пубертетна възраст (10–15 г.). Условно бихме могли да прибавим и четвърта категория, свързана с юношеството, макар самото то да се определя като стадий, който започва с началото на пубертета и завършва около 20-ата година, с настъпването на така наречената ранна зрялост.

Създавайки аналитичната психология, **Карл Густав Юнг** (Carl Gustav Jung) стига до проблема за „изкривеното развитие“ на своите психотични пациенти, довело ги до вратите на един *нов, хаотичен и морбиден въображаем свят*. Изследвайки налудообразуването, той се среща с разкази на пациенти за *митологични образи*, в които те *дълбоко вярват*, дори ги „виждат“ и „разговарят“ с тях (потъване във фантазми): „Та нали подобни образи се наблюдават и при психотични заболявания, особено при параноидни фор-

ми на шизофрения, където понякога гъмжи от митологични създания¹⁰. В многоплановото си творчество Jung обяснява това проявление на психозата, с помощта на своята теория за конструкцията на личността (в която включва компонентите аз-съзнавано, персона, сянка и колективно несъзнавано, съдържащо кумулативния опит на предишните поколения), считайки, че при такива пациенти е осъществено *грандиозно нахлуване на несъзнавани съдържания в съзнанието, манифестирано под формата на проекции върху външни обекти и халюцинации*.

Така, в юнгианската парадигма (чийто основател поставя знак за равенство между биологичните и душевни фактори за възникването на болестта), е съставено понятието „ескапизъм“, означаващо *бягството на индивида от реалността в свят на приказни герои и сюжети*, при трудности в социализацията или хронични психотравмени преживявания. Авторът твърди, че *изгубването на детето в отдалечени от света фантазии, които често са стереотипни*, е един от главните симптоми на психоза в ранна детска възраст.

Възниква проблем за коректното диференциране на психотичното фантазиране от онова при здравите деца. Такова може да бъде осъществено, ако се обърне внимание на факта, *доколко детето е заменило реалния свят с фантастичния*. Обикновено, в нормативните случаи, по-скоро творчески се преработва заобикалящата действителност, докато във фантазирането на дете с психоза не присъстват никакви елементи от реалността – то изглежда напълно откъснато от нея, *фантастичното в подобни случаи остава неразбираемо за околните*. Характерните за възрастта занимания (игра с играчки, гледане на анимационни филми, задаване на въпроси за предназначението на предметите) биват напълно заместени от нетипични за възрастта на детето *едностранни интереси*. Понякога болните се вглъбват дотолкова в областта, която ги е заинтересувала, че демонстрират *енциклопедични познания по нея*. За сметка на това, в други житейски сфери те са абсолютно некомпетентни – интелектуално, социално и най-вече емоционално.

В клиничната си работа с психотици Carl Gustav Jung се позовава на *диалектическия метод*, като предварително дава възможност на страдащия да представи материала от своето психично (по възможност най-подробно) едва след което предлага заключения и обратни връзки. Вниманието е върху уникалността на всеки случай, изискваща индивидуално лечение, *лишено от всякаква сугестия*. За Jung терапевтът би трябвало да се откаже от предварителните условия и техники на работа и да се ограничи до разговорите с отсрещния. В тези рамки на диалектиката аналитикът следва да си дава сметка, че индивидуалността на болния притежава същото достойнство и право на съществуване, както тази на лекаря. Швейцарецът валидизира в практиката с шизофреници и *асоциативния експеримент*, откривайки, че заболяването

¹⁰ Юнг, К. Г. (2011). Практическа психотерапия. София: Лече артис, 2011, с. 30.

се дължи на *асоциативна дезинтеграция*, която (в крайните си състояния) е необратима.

Според **Фрида Фром-Райхман** (Frieda Fromm-Reichmann), немски психиатър и аналитик, онези *най-странни и нелогични мисловни продукти* на пациент с шизофрения всъщност *имат своя изконен смисъл* (който *терапевтът трябва да изведе от жизнения път на личността*) и *не са резултат от органика*. Тя се насочва към терапия на болни, пренебрегвайки уверено съмненията към ефективността на подобен метод при наличие на психотично страдание. Под влиянието на гореспоменатия психиатър Adolf Meyer, Reichmann се ориентира към шизофрено болните, настоявайки за разбиране на тяхната ранна социализация. Създава и т.нар. *аналитично ориентирана психотерапия на психозите*, водена от вярването, че те всъщност представляват *опит на индивида да се самоизлекува от психичното си страдание* (коренящо се в детството). Небезинтересно е нейното тълкувание, че в лечението на психозата, терапевт и пациент търсят заедно „обратния път от лудостта“, който обаче се намира изключително трудно, а периодът на лечение би могъл да продължи поне няколко години. Като желан и добър резултат от такава намеса Reichmann отличава довеждането на страдащия до *възможност сам да намери източници на удовлетворение и сигурност в жизнения си път*. За нея шизофренията е *личностен статус с индивидуални форми на живот*. Клиницистът подпомага болния в изграждането на нов, *по-достоеен за него начин на съществуване*, без непременно да се стреми към полето на здравната норма. От значение е степента на сътрудничество между аналитика и пациента, като се изтъква наличието на истинско желание на някои заболели да оздравеят, предполагащо известен *болестен инсайт* у тях.

Психотичната генеза Reichmann обяснява с *провал на социализацията още в най-ранната предистория* на болния. За нея детският нарцисизъм е опасен с онази *самодостатъчност*, наблюдавана у децата, които не търсят контакт с възрастния или със своите връстници, не играят с играчки, а се занимават обикновено с някоя част от своето тяло (първи, но съществени признаци на патология). По-късно появяващата се *мания за величие* (мегаломания) бива интерпретирана като компенсаторен феномен – чрез нея страдащият прикрива *остро си чувство за непълноценност* и невъзможност да се впише активно в условията на средата. „Езикът на пациента“ (Reichmann, 2005: 20), аналитичката нарича всичко онова, което е щедро демонстрирано от болния, и би следвало да се съобрази – *езикови грешки, стереотипии, персеверации, ступор, дисфория, неологизми* и т.н. За нея подобни прояви са просто израз на интензивен *психотичен страх*, който неспособният да си намери място в света пациент изпитва. В тази си част принципите, изведени от Reichmann (идеи със завиден здрав смисъл), семантично се доближават до лаканианския замисъл за психотичния език, който ни отвежда на съвсем нов научен терен.

Може би най-голямото име на френската психоанализа и психиатрия, **Жак Лакан** (Jacques Marie Emile Lacan), посвещава на проблемите на психотичното страдание прочутия си Семинар III, озаглавен „Психозите“. В него авторът системно излага своето дълбинно и оригинално верую по темата. Служейки си с една от най-популярните психоаналитични идеи, тази за „несъзнаваното“ (нещо, което не е обект на съзнанието в психиката на пациента), френският лекар смята, че за психотика това несъзнавано се намира „на повърхността“ (Лакан, 2013: 19) на психичната реалност и придобива статут на съзнавано. Популярният лаканиански постулат, че „несъзнаваното е структурирано като език“, отнесен по посока на психозата, ни насочва към идеята, че психотикът не знае езика, на който говори. Лакан отбелязва, че речта на налудния се отличава с неологизми, които представляват думи с особено ударение за болния, което обикновено се отнася до съвсем различно значение от онова, което придава терапевтът на конкретната дума (проблем за конотацията). Според автора *полето на словесността у психотика* е изключително важно за клинициста – именно там може да се установи цялото богатство във феноменологията на психозата (например *вербални халюцинации*). Неговият принос в изучаването на сложните механизми на възникване и протичане на заболяването е признат в достатъчно страни, но, разбираемо, среща най-много съмишленици във Франция, които говорят за „фройдолаканиански понятия“ и „фройдистко-лаканианска клиника“ (Шабудез, 2017), поставяйки централно дейността на Лакан сред най-стойностните хуманитаристични достижения, дело на самия откривател на психоанализата и определяйки лаканианските нововъведения като „следващ етаж“ в сферата на практиката. Въпреки медицинското си образование, Лакан води множество словесни битки на полето на психиатрията и без особена предпазливост използва думата „лудост“¹¹, дефинирайки своето разбиране за психотичните състояния, макар да остава тематично по-близо до концепциите на Eugen Bleuler за наличието на първични разстройства в психозата и отделянето им от налудностите (които, както вече отбелязахме, за Bleuler, а и за Reichmann, са само опит на разстроения организъм да отговори на настъпилата физиологична промяна). Сложно устроеният философски дух на автора се опира най-вече на мощта на словото и семейството като „първоначален факт“ в психозата, той е фронтално обърнат към тях, а това издига понятията му по-високо, поставя ги на съвсем различна от дотогавашната плоскост, което отдаваме на мащабното му мислене – в дълбочина, ширина и в перспектива.

Редно е да маркираме едно известно представно приближаване на Лакан до възгледи на **Ана Фройд** (Anna Freud), която изтъква тенденцията много психотични родители да включват детето в личната си патологична система и

¹¹ Вж. Лакан, Ж. Семейните комплекси. София: Сиела, 2008, с. 134, за изложение на Лакан по психозите със семейна тема.

да пренебрегват индивидуалните потребности на неговото възрастово развитие. В своето програмно произведение „Normality and Pathology in Childhood: Assessments of Development“ (1989) Freud разглежда проблема „лудост за двама“ (р. 52–53), който в сходна форма се среща и в съвременни невробιοлогични източници под наименованието „индуцирана психоза“ (Каганов, 2019). Става дума за споделен, общ симптом, в който психозогенната майка действа симбиотично със своето дете, без ясно обособени граници, а патогенното влияние на родителите се трансформира в конкретни действия (ограничаване контактите на детето с други близки и роднини, хипохондрично търсене симптомите на несъществуващи болести у младенца и т.н.). Много рядко, това влияние остава само на фантастно (мета)равнище, в което невръстният е идеална фигура за родителя или просто обект от неговото минало. Налудностите у детето обикновено изчезват, когато „участниците“ в диадата биват разделени. Все пак се обособява и определен възрастов период (от раждането до 3 години), в който на малкото дете е добре и трябва да бъде предоставена възможността за симбиотична връзка с майката. Оттам следва изграждане на функции за ориентиране в едно надеждно обкръжение от значими близки, от обичащи и обгрижващи възрастни. Но тази инфантилна зависимост трябва да бъде преодолявана след изтичане на зададения период, с търпеливата помощ на родителите, за да се избегнат абнормни състояния. Терминът в научните изложения на Jacques Lacan също е близък – „налудности за двама“, като именно в тях най-добре проличава етиологичната роля на психичните особености в семейната структура за развитие на психоза. На база наблюдения и примери от дългогодишната си практика Lacan описва *налудности в семейна група* („двойно безумие“), която е непълна и почти винаги социално изолирана (симбиотично свързана) – т.нар. психологическа двойка. Според аналитика в голяма част от случаите тази двойка се състои от майка и дъщеря или две сестри. Самият той става доста прочут с описанието на случая на сестрите Папен, извършили жестоко престъпление. Присъствието предимно на женски фигури в тези диади (понякога, според Lacan, все пак се срещат и наподобяващи отношения между майка и син), авторът обяснява с *изключване Името-на-бащата*¹². Символичният закон – наличието на авторитет (функция), налагащ правила и граници, не е въведен. Детето остава неразривно свързано с майката. Френският аналитик смята, че при психозата *майката е константно всесилна*, тя има огромно влияние над болния.

Съответни, макар и не толкова алтернативни, са разбиранията за психотичните състояния в ранна възраст на унгарката **Маргарет Малер** (Margaret S. Mahler), която също се фокусира главно върху интеракциите между родител и дете: „детето обаче не може да се отдели от симбиозата с майката, не е подготвено емоционално за това и раздялата го води до паника и страх от

¹² Вж. Лакан, Ж. За Имената-на-Бащата. София: Сиела, 2011, с. 66–75, за цялостен замисъл, вложен от автора в творческата му дефиниция.

фрагментиране“ (Ачкова, 1981: 54). Авторката наблюдава психози във възрастния диапазон от 2 до 5 години, където отчита регрес от фазата на едипизация към симбиотичната фаза (овладяната локомоция и съзрелите еротични зони не вървят паралелно със съзряването на азовите структури). Връзката с интроецирания обект детето преживява отново чрез прояви на страх, възбуда и халюцинаторни монолози. Задълбочаването на регреса води до секундарен аутизъм (при чести и трудни за овладяване фрустрации). Детето се стреми да „опazi себе си“ чрез неодошевената аутистична организация на личността.

Margaret Mahler формулира названието *симбиотична психоза*, смятайки синдрома за преходен в развитието на шизофренията в по-ранна възраст. Описаните от авторката феномени обаче се приближават концептуално по-скоро към актуалната в наши дни проблематика за разстройствата на привързаността, сепарационната тревожност и дезинхибирания тип деца.

Аналогичните формулировки на трима от най-почитаните психоаналитици (Jacques Lacan, Anna Freud и Margaret Mahler) за тежка патология в семействата на психотични деца (изразяваща се в *съзависимост* и *дисфункционалност*) със сигурност са значими, но поставят въпроса *дали става дума за конкретен психосоциален (биографичен) елемент във възникването на заболяването при детето, или е налице генеалогична проблематика и унаследяване на майчината шизофрения от поколението*. Ролята на наследствените фактори за възникването на шизофрения е била силно преувеличавана в недалечното минало, а почти фаталистичните изказвания са придобили популистски характер и към днешна дата звучат по-скоро лаически. В съвременните разбирания (например концепция, разделяща шизофренията на 4 части) е прието да се смята, че генетичните фактори са част от първата, т.нар. *фаза на риска*“ (Придмор, с. 112). *Наследствената информация* би могла все пак да „осигури“ *подходяща почва за разгръщане на шизофренна картина*, но нейното евентуално реализиране зависи и от *факторите на околната среда*. При начало на заболяването в ранно детство, броят на засегнатите в родословното дърво не е по-голям от този при късните форми. Рискът за развитие на разстройство при сродник от първи ред (родител) с шизофрения е около 11–12%. Рискът за двузиготен близък на страдащ индивид е средно 16%. В този ред на мисли, психогенетиците донякъде се насочват към *диадата майка–дете*, от което произлизат и понятията като *психозогенна майка* и *психозогенно семейство*. Вече обсъжданият Adolf Meyer осъществява проследяване на случаи на родители, които са неспособни да отговорят адекватно на нуждите на своите наследници още от кърмаческа възраст и наименува резултата от този вид наставническо поведение „афективно недохранване“ у децата, което значително се доближава като формулировка до идеите на Rutter и най-вече на Goldfarb, също прокоментирани и приведени по-напред: след анализ на филмови ленти, запечатали взаимоотношенията на майки и техните страдащи деца, авторът

обръща внимание на нарушената връзка (от родител към дете и обратно) в семействата.

И все пак, Anna Freud, по примера на знаменития си баща, отнася психозата към т.нар. *нарцистични неврози* и е особено внимателна в диагностичната и терапевтичната си работа с деца по отношение на понятието „детска психоза“. Дори описвайки емблематичния за педиатрията и психоаналитичната психология случай на седемгодишния ловец на лъвовете¹³ (често приравняван като значимост с Малкия Ханс на Sigmund Freud), в чиято клинична картина преобладават симптоми, характерни за шизофрения в предпубертетна възраст (известна *невъзможност за свързване с околните*, данни за *зрителни халюцинации* – момчето твърди, че се вижда с питомен лъв, който ужасява другите и обича единствено него, храни го, постила му, ходи с него на бал, *нечувствителност спрямо реалната действителност*, *бягство от ежедневието и потъване във фантазиите* за лъва, *патологично засилено чувство на страх и тревожност*, *амбивалентно и амбитендентно отношение* към бащата, *мегаломанни прояви* и др.), тя не споменава термините „детска шизофрения“, „налудност“ или „ранна психоза“, задоволявайки се само с определения от сорта на „остра кастрационна тревожност“, „хиперкатексис на фантазията“ и „анормална характерова черта“. Подобно имплицитно представяне на психотичния процес би могло да се обясни с фактологията около основаването на аналитичната традиция (чието начало е свързано с невротичните явления, с изключение на Ласап, който изследва психоанализата, тръгвайки от психозите), но и с професионални етични съображения за ранния период на детството. Последователите на анафройдизма извеждат лечението на психозите от лечението на неврозите, влагайки в него най-вече *превантивни*, но и *социални измерения*. Следва да уточним, че не бива да се отхвърля съвсем и появата на симптоми от невротичния спектър, особено характерни за обесивно-компулсивното разстройство (психоаналитичната дефиниция е „натраплива невроза“). Например извършването на цели ритуали, в които децата принуждават към включване и родителите си. Те могат да съпътстват съвсем рутинни действия като сутрешен тоалет, хранене, подготовка за сън и т.н. В този ред на мисли, добавяме и определението на немския психиатър **Виктор фон Гебзател** (Victor Emil von Gebattel) *контрасвят* (Ратнер, 2010: 536), с което той окачествява света на натрапливостите като изпълнен с мръсотия, отрова, тление, разруха и отчуждение. За Gebattel при подобно състояние *пациентът живее на границите с психозата*, а натрапливостта се трансформира постепенно в шизофрения, която нарушава значително качеството му на живот.

Макар и по-рядко в пубертета, при шизофрения се оформят *налудни идеи с преобладаващ персекуторен характер*: младият човек счита себе си за недо-

¹³ Вж. Фройд, А. Егото и защитните механизми. София: Изток-Запад, 2017, с. 79–86, за емпиричен опит на авторката в настоящия контекст.

брожелателно наблюдаван и преследван, за застрашен (от отвличане, насилване, отравяне). Изключително популярно е тълкуванието на **Зигмунд Фройд** (Sigmund Freud), че подобни убеждения произтичат от *изтласкани хомосексуални либидонозни желания на пациента*¹⁴. Не е случайно, че в почти всички подобни описания „преследвачите“ съвпадат по слово с „преследвания“. Дълбинните интерпретации и изводи на бащата на психоанализата определят нови параметри на параноидната форма на шизофренията, но както повечето догматични фройдистки постулати биват остро критикувани в медицинските среди поради съображения, свързани с болезнен психологизъм.

Самият Freud вижда разрешение на проблема за разграничаването на психозите от неврозите в отношението на пациента към реалността и способността му към нейната проверка.

Обобщение

Всички сме луди.

Jacques Lacan

Казусът с все още не е докрай изяснената етиология на шизофренията при възрастни и деца е водещ по своята значимост и би могъл да се разреши само със стремеж към *единен теоретичен континуум* (без всякакви претенции за изчерпателност тук). Задълбоченото познаване на причините за възникване на дадено заболяване има основно значение за профилактиката и интервенцирането му (медикаментозно и/или психотерапевтично). Все пак по-допустимо звучи схващането за *полиетиологична обусловеност на шизофренията*. Като цяло, психопатологията на детството в никакъв случай не е еднозначна. Тя е резултат от въздействието на сбор от биопсихични феномени и разкрива богатата картина на болестта. Счита се, че биологичната предиспозиция¹⁵ е многозначителен фактор, който клиницистът следва да има предвид.

Прогнозата при ранно протичащите форми на шизофрения е сравнително по-неблагоприятна, сравнена с тази при късно начало на процеса (пубертета и нататък), което се дължи предимно на наситената със симптоми от негативен ранг клинична картина. В психодинамичното направление обаче категоричните обобщения се отсъждат като некоректни, тъй като съществуват оптимистични примери за резултати от интензивна психотерапия, довели до задоволителна по-късна социализация (най-вече в клайнианската практика).

¹⁴ Вж. Фройд, З. Председателят Шребер – психоаналитични бележки върху един автобиографично описан случай на параноя София: Стигмати, 2012, с. 93, за други сегменти от теорията за параноията.

¹⁵ Писева, Др. Психиатрия. София: Арсо, 2005, с. 225.

Понятиен конгломерат

Когато си изправен пред някакъв проблем,
най-напред трябва да разполагаш с теория.

John Oulton Wisdom

Фиг. 1. Схематично изображение на най-значимото от представената невробиологична и психоаналитична терминология

ЛИТЕРАТУРА

- Адлер, А. Индивидуална психология. Практика и теория. Част I. София: ИК „Здраве и щастие“, 1999. ISBN 978-954-9356-92-5.
- Адлер, А. Индивидуална психология. Практика и теория. Част II. София: ИК „Здраве и щастие“, 2001. ISBN 978-954-9356-92-2.
- Ачкова, М. Шизофрения в детската възраст. София: Медицина и физкултура, 1981.
- Иванов, В. Диференциална диагноза на психичните заболявания. София: Медицина и физкултура, 1985, код 06/95335/4542-3-85.
- Иванов, П. Приложна психоанализа I. Русе: ИК „Ахат“, 2010. ISBN 978-954-9664-27-0.
- Иванов, П. Приложна психоанализа III. Русе: ИК „Ахат“, 2012, ISBN 978-954-9664-29-4.
- Лакан, Ж. За Имената-на-Бащата. София: Сиела, 2011, ISBN 978-954-28-0979-1.
- Лакан, Ж. Психозите. София: Сиела“, 2013. ISBN 978-954-28-1264-7.
- Лакан, Ж. Семейните комплекси. София: Сиела, 2008, ISBN 978-954-28-0304-1.
- Маринов, П. Шизофренията. София: Ася – Росен Младенов, 2010, ISBN 978-954-8304-09-2.
- Писева, Д. Психиатрия. София: Арсо, 2005, ISBN 954-9301-12-5.
- Попов, Г. Психопатология, феноменология, методология. Варна: Стено, 2012, ISBN 978-954-449-628-9.
- Придмор, С. Психиатрия, катедра „Психиатрия и Медицинска психология“, МУ – Варна, 2016. ISBN 978-619-221-027-4.
- Ратнер, Й. Психоанализа. Класиците. София: Кибеа, 2010. ISBN 954-474-399-5.
- Стоянов, Д. Психопатология на развитието – опит за епистемологичен анализ, tribuna MEDICA, бр. 2/2006.
- Фройд, А. Егото и защитните механизми. София: Изток-Запад, 2017, ISBN 978-619-01-0016-4.
- Фройд, З. Председателят Шребер – психоаналитични бележки върху един автобиографично описан случай на параноя. София: Стигмати, 2012, ISBN 978-954-587-163-4.
- Хараланова, Е., Хараланов, Св. Емоции и шизофрения – нов подход към афективността при „неефективни психози“. София: Изток-Запад, 2017, ISBN 978-619-01-0108-6.
- Христозов, Х. Психиатрия. II преработено и допълнено издание. София: Медицина и физкултура, 1983, код 06/95335/4542-64-83.
- Шабудез, Ж. Едипа във фройдистко-лаканианската клиника – открити лекции, СУ 2017.
- Юнг, К. Г. Практическа психотерапия. София: Леге артис, 2011, ISBN 978-954-8311-17-5.
- Abraham, K. Psychoanalytische Studien II. Bibliothek der Psychoanalyse, 1999, ISBN 393-213-367-6.
- Freud, A. Normality and Pathology in Childhood. Karnac books 1965, ISBN 094-643-965-6.
- Goldfarb, W. An Investigation of Childhood Schizophrenia. Arch Gen Psychiatry, 1964, 11(6), p. 620–634.
- Kraepelin, E. Dementia Praecox and Paraphrenia. Chicago Medical Book Co, 1919.

Lombardo, G., Cicciola, E. The Clinical Differential Approach of Sante de Sanctis in Italian “scientific“ psychology. *Physis Riv Int Stor Sci* 2006, 43 (1–2), p. 443–457.

Mahler, M. *Infantile psychosis and early contributions*. Jason Aronson, 1995, ISBN 10:156-821-421-9.

Meyer, A. *Constructive Formulation of Schizophrenia*. The American Journal of Psychiatry volume 78, Issue 3, 1922.

Reichmann, F. *Psychoanalyse und Psychotherapie*, Klett-Cotta, Stgt., 1988, ISBN 312-902-770-7.

Rutter, M. *Maternal Deprivation Reassessed*. Penguin 1991, ISBN 10: 014013526X.

<https://www.b17.ru/article/12772/>

<https://bg.psichiatria.org/inducirana-psikhoza-i-masova-psikhoza/>

ОТНОШЕНИЕ КЪМ УЧЕНОТО В ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ: ФАКТОРНА СТРУКТУРА И ВЛИЯНИЕ НА НЕЗАВИСИМИ ПРОМЕНЛИВИ

Десислава Пламенова Петрова

Анотация. В настоящата разработка са представени резултатите от емпирично психологическо изследване върху особеностите в отношението към ученето в гимназиална възраст. Обхванати са общо 335 ученици (157 мъже, 167 жени) между 14 и 18 г., обучаващи се в три столични училища. Изследването е проведено с помощта на Въпросника за измерване на отношението към ученето (Course Perceptions Questionnaire), създаден от Н. Интуистъл и П. Рамсден (Entwistle & Ramsden, 1983) и апробиран за български условия от Й. Янкулова (Янкулова, 2014). След направен факторен анализ се установява наличието на 4 фактора, обясняващи 48.41% от общата вариация (КМО = .903, Bartlett's Test $p = .000 < .05$). При първи фактор, отвореност към учениците и свобода в ученето, се наблюдават различия в зависимост от училището ($F(335) = 1.04$, $p = .000 < .05$) и участието в извънкласни спортни дейности ($t(289) = -2.697$, $p = .007 < .05$). При втория фактор, учебна натовареност, са отчетени вариации въз основа на училището ($F(335) = 24.071$, $p = .000 < .05$) и включването в извънкласни дейности, различни от спорт ($t(289) = -2.221$, $p = .027 < .05$). При третия фактор, качество на преподаването, ясни цели и стандарти, индивидуални различия са регистрирани по отношение на наличието или отсъствието на извънкласни спортни дейности ($t(289) = -2.861$, $p = .005 < .05$). А при четвъртия фактор, социално-психичен климат, различия са установени на база факторите възраст ($F(335) = 3.393$, $p = 0.010 < 0.05$), клас ($F(335) = 5.296$, $p = .01 < .05$), училище ($F(335) = 4.135$, $p = .017 < .05$) и участие в извънкласни спортни дейности ($t(289) = -3.318$, $p = .001 < .05$). Анализът на резултатите може да послужи като основа за бъдещи изследвания в областта на образователната психология, както и за допълнителна рефлексия относно възможностите за подобряване качеството на средното образование.

Ключови думи: Въпросник за измерване на отношението към ученето, отношение към ученето, учене в училищна среда, горна училищна възраст, факторна структура, независими променливи.

COURSE PERCEPTIONS AMONG BULGARIAN SECONDARY STUDENTS: FACTOR STRUCTURE AND INFLUENCE OF INDEPENDENT VARIABLES

Desislava Plamenova Petrova

Abstract. This paper aims at presenting the results of a psychological study of course perceptions in a high-school setting. A total of 335 Bulgarian secondary students (157 males, 167 females), aged 14 – 18 years, were administered the Course Perceptions Questionnaire (CPQ) (Entwistle & Ramsden, 1983), tested in Bulgarian conditions by Y. Yankulova (Yankulova, 2014). Factor analysis identified 4 factors explaining 48.41% of the total variance (KMO = .903, Bartlett's Test $p = .000 < .05$). At the first factor, openness to students and freedom in learning, differences were found according to school ($F(335) = 1.04, p = .000 < .05$) and extracurricular sporting activities ($t(289) = -2.697, p = .007 < .05$). At the second factor, workload, differences were observed according to school ($F(335) = 24.071, p = .000 < .05$) and extracurricular non-sporting activities ($t(289) = -2.221, p = .027 < .05$). At the third factor; good teaching, clear goals and standards; differences were established in terms of extracurricular sporting activities ($t(289) = -2.861, p = .005 < .05$). And at the fourth factor, psychosocial climate, differences were found based on age ($F(335) = 3.393, p = 0.010 < 0.05$), school grade ($F(335) = 5.296, p = .01 < .05$), school ($F(335) = 4.135, p = .017 < .05$) and extracurricular sporting activities ($t(289) = -3.318, p = .001 < .05$). The analysis can serve as a basis for further research in the field of educational psychology, as well as improving the quality of learning in secondary education.

Keywords: course perceptions questionnaire, course perceptions, learning in a high school setting, secondary students, factor structure, independent variables.

Въведение

През последните десетилетия се наблюдават бързи и непредсказуеми промени в икономическо, социокултурно и научно отношение, които дават основания да се говори за преминаване от индустриално към информационно общество. Едно от значимите проявления на въпросния преход е свързано с необходимостта съвременният човек да бъде включен в динамичен процес на учене през целия живот, което изисква развиването на специфичен тип умения. В резултат на това все по-често се повдига въпросът по какъв начин следва да бъдат ревизирани образователните приоритети и политики, така че младите хора да бъдат по-добре подготвени за преход към зрелостта и реализация на трудовия пазар. В тази връзка е напълно разбираем значителният изследователски интерес към още по-задълбоченото изучаване на факторите, които определят качеството на учебния процес и постигнатите учебни резултати.

Класическите теоретични концепции за ученето са съсредоточени върху ролята на способностите и интелигентността. Главен недостатък на този тип модели обаче е, че са от типа „от горе надолу“ и не отразяват влиянието на

контекста (Ramsden, 1992). Затова в по-новите концепции като модела на Дж. Бигс (Biggs, 1978) се прави опит за представяне на ученето като съвкупност от отделни и същевременно взаимосвързани екосистеми (предсказване, процес, резултати). Съгласно този тип модели учебните резултати и протичането на учебния процес се повлияват от индивидуални и контекстуални характеристики (Янкулова, 2016; Prosser et al., 1994), като взаимодействието между натрупания до момента индивидуален опит и самия учебен контекст е обусловено от т.нар. отношение към ученето, сформирано на база субективното възприятие относно въпросния контекст (Prosser & Trigwell, 1999).

Отношението към ученето представлява сложен когнитивно-личностен конструкт, който отразява съзнателното отношение на личността към елементите на учебната среда, аспектите на учебния процес и социалните партньори, участващи в него. То се разглежда като система от емоции и мотиви, които насочват индивидуалните действия и влияят върху формирането на убеждения, цели и т.н. (Ников, 1994; Янкулова, 2014). Едни от най-известните учени, посветени на изучаването на феномена, са Н. Интуистъл и П. Рамсден. На база на дългогодишен изследователски опит те създават Въпросник за отношението на студентите към ученето в академична среда (Course Perception Questionnaire – CPQ) (Entwistle & Ramsden, 1983), според който структурата на феномена обхваща следните компоненти: формални методи на преподаване, ясни цели и стандарти, учебна натовареност, професионален смисъл на обучението, добро преподаване, свобода в ученето, отвореност към студентите и социален климат.

Въпреки увеличаващия се изследователски интерес към ролята на учебния контекст, прегледът на научната литература показва, че до момента са проведени твърде малък брой изследвания върху особеностите в отношението към ученето, особено в българска образователна среда. Й. Янкулова е пионер в изучаването на феномена в българска академична среда (Янкулова, 2014). В допълнение, И. Младенов-Бочева проучва проявленията при български ученици, обучаващи се на майчин език в Република Сърбия (Младенов-Бочева, 2019). Настоящата разработка е ориентирана към обогатяване на натрупания изследователски опит посредством прилагане на Въпросника за измерване на отношението към ученето при български ученици в горна училищна възраст. Допускането е, че съществуват специфични структурни компоненти на отношението към ученето, както и че са налице диференциални особености. За успешното постигане на поставената цел и за адекватна проверка на издигнатите хипотези са изследвани особеностите във факторната структура на феномена в българския образователен контекст и е проверено влиянието на независими фактори като пол, възраст, училище, клас, учебен успех и извънкласни дейности.

Метод и процедура

Изследвани лица

Изследването е проведено в три държавни средни училища в гр. София с различен профил: 35. СЕУ „Добри Войников“ (средно училище с интензивно изучаване на чужди езици) – 113 души (33%), 19. СУ „Елин Пелин (средно училище с фокус върху развиването на предприемачески умения) – 128 души (37.4%) и 128. СУ „Алберт Айнщайн“ (средно училище, предоставящо профилирано обучение по информационни технологии, информатика, стопански мениджмънт и др.) – 101 души (29.5%). Общо са обхванати 335 ученици на възраст от 14 до 18 г. ($M = 16.11$, $SD = 1.07$), от които 157 мъже (46.9%), 167 жени (49.9%) и 11 участници, които не са посочили своята пола принадлежност (3.3%). Във възрастово отношение преобладават изследваните лица на 17 г. – 108 души (32.2%), следвани от групите на 15- и 16-годишните – съответно 98 (29.3%) и 84 души (25.1%), а значително по-малко на брой са учениците на възраст 14 г. (15 души, 4.5%) или 18 г. (30 души, 9%). Най-много са изследваните лица, обучаващи се в 11 клас – 119 (35.5%), следвани от деветокласниците – 103 (30.7%), десетокласниците наброяват 79 души (23.6%), а накрая са учениците от 12 клас – 34 (10.1%).

Инструментарium

При провеждането на настоящото изследване е приложен Въпросник за отношението към ученето (Course Perception Questionnaire – CPQ) (Entwistle & Ramsden, 1983). Оригиналната версия на CPQ съдържа 40 кратки твърдения от затворен тип, като изследваните лица следва да отбележат своята степен на съгласие посредством ликертова скала от 1 (напълно несъгласен) до 5 (напълно съгласен). Примерно твърдение е: „Понякога ми се струва, че учебната програма покрива твърде много теми“. Инструментът е преведен и адаптиран за български условия от Й. Янкулова (Янкулова, 2014) на база на извадка от 663 студенти. За целите на настоящото изследване част от твърденията са отстранени или редактирани, така че въпросникът да бъде съобразен с особеностите на училищния контекст (например замената на „студенти“ с „ученици“, „лекции“ с „учебни часове“ и т. н.). Предоставената на участниците версия се състои от 28 въпроса.

Процедура

Процесът на събиране на емпиричните данни е договорен с училищните ръководства по време на лични срещи или посредством съдействието на училищните психолози. При необходимост е изискано предварително писмено информирано съгласие от страна на родителите или настойниците. Самото изследване е проведено през месец ноември 2018 г. като част от регулярен час на класния ръководител (40–45 мин). Първоначално участниците са запознати

с целта на проучването, конфиденциалността на получената информация и специфики в начина на отговаряне. След това на всеки ученик е предоставен на хартиен носител копие от анонимен самооценъчен въпросник, който съдържа 28 твърдения, свързани с отношението към ученето, както и социодемографски въпроси. Събраните данни са въведени в компютърната програма SPSS–19, където посредством множество анализи (факторен анализ, анализ на вътрешната консистентност, паралелен анализ, Т-тест за независими извадки дисперсионен анализ – ANOVA, пост-хок тест и др.) е осъществена съответната статистико-математическа обработка.

Резултати

Надеждност и факторна структура

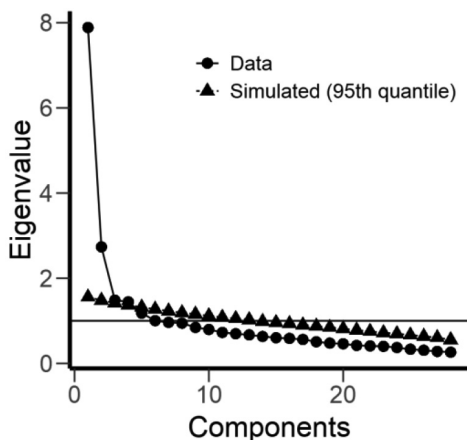
С цел да се изследва дали 28-те въпроса формират надеждна скала за отношение на учениците към ученето е изчислен коефициентът алфа на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha). Проверката на вътрешната консистентност показва, че при настоящата извадка ($N = 335$) се регистрира добра надеждност на използваната версия на въпросника ($\alpha = .795$). В допълнение, общият коефициент на извадкова адекватност (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) е по-висок от .06 (КМО = .903, с $\chi^2(335) = 3358.818$), следователно са налице добри условия за провеждане на факторен анализ (Tabachnik & Fidell, 2013). На база на теста на Бартлет за сферичност (Bartlett's test) се установява равнище на значимост под 5% ($p = .000 < .05$), което свидетелства за статистически значими коефициенти в корелационната матрица. При изчисляване на индивидуалните коефициенти на извадкова адекватност (табл. 1) се оказва, че най-ниската стойност е $.749 > .5$, което дава основание да се премине към анализ, без да бъдат отстранени твърдения.

Таблица 1. Коефициенти на извадкова адекватност на въпросника, изследващ отношението към ученето в училищна среда

Айтем	Коефициенти на извадкова адекватност
1	.879
2	.844
3	.872
4	.747
5	.917
6	.929
7	.897
8	.876
9	.864
10	.813
11	.907
12	.914
13	.893
14	.892
15	.920
16	.943
17	.944
18	.937
19	.884
20	.906
21	.929
22	.938
23	.901
24	.940
25	.749
26	.749
27	.886
28	.897

Направен е експлораторен факторен анализ (Exploratory factor analysis – EFA) по метода на главните компоненти (Principal Component Analysis). На база на критерия на единицата на Кайзер (Kaiser, 1960) е идентифициран модел от шест фактора, които съвкупно обясняват 56.21% от общата дисперсия на теста. С цел по-прецизно определяне на значимите фактори са приложени графичният тест на Р. Кетъл (Cattel’s Scree test) (Cattel, 1966) и паралелният

анализ¹ на Дж. Хорн (Parallel Analysis) (Horn, 1965). Графиката от приложението на „Скри-теста“ на Кетъл показва, че компонентите след третия или четвъртия фактор лежат на една бавно спускаща се към абсцисата права. Това дава основание да се смята, че те не оказват значителен принос към общата дисперсия. Аналогични са изводите, направени въз основа на паралелния анализ. Характерно за него е, че се прави сравнение между корелационната матрица на реалните собствени стойности и корелационната матрица на изкуствено генерирани собствени стойности в зависимост от броя на променливите и размера на извадката. Критерият за определяне на фактори, които да бъдат запазени, е собствената стойност на суровите данни (Data) да е по-висока от изкуствено генерираната такава при 95-ия перцентил (Simulated) (Wood et al., 2015). Спрямо данните от настоящото изследване може да се заключи са налице четири статистически значими фактора (фиг. 1).

Фиг. 1. Графика „Scree-Plot“ и паралелен анализ на факторното разпределение на айтемите в теста, измерващ отношението към ученето в училищна среда
Бележка: Data = сурови данни от експлораторния факторен анализ, Simulated = изкуствено генерирани собствени стойности на база броя на компонентите и размера на извадката.

Прегледът на матрицата на факторните коефициенти показва, че голяма част от тях са твърде близки, за да е възможно еднозначното им приобщаване към който и да е фактор. Поради тази причина е приложена ротация – първоначално ортогонална (orthogonal rotation), а впоследствие и скосена (или наклонена) (oblique rotation). Посредством методите на ортогонална ротация не се обособява проста факторна структура, поради което и изпробвана скосена ротация

¹ Паралелният анализ е направен с помощта на синтаксиса на Браян О’Конър (Brian O’Connor), достъпен на неговата електронна страница: www.people.ok.ubc.ca/brioconn/nfactors/nfactors.html

чрез метода Промакс (Promax algorithm with Kaiser Normalization ($k = 4$)). При методите на скосената ротация се изхожда от допускането, че е възможно факторите да не са изолирани един от друг. Показателно за това е дали са установени корелационни коефициенти около и по-високи от .32 (Tabachnick & Fidell, 2013). В настоящия случай такива коефициенти на корелация са регистрирани между фактор 1 и фактор 2 (-.334) и между фактор 1 и фактор 4 (.524), което говори за наличието на поне 10% припокриване в тяхната дисперсия. Стойностите на новополучените факторни коефициенти са представени в таблица 2.

Таблица 2. Матрица на факторните коефициенти след Промакс-ротация ($k = 4$)

Айтем	Фактор 1 Отвореност към учениците и свобода да в ученето	Фактор 2 Учебна натовареност	Фактор 3 Качество на преподаване, ясни цели и стандарти	Фактор 4 Социално-психичен климат
23	.910			
24	.777			
22	.715			
18	.676			
21	.665			
16	.645			
17	.635			
20	.620			
13	.467			
19	.386			
10		.845		
9		.819		
7		.732		
8		.655		
11		.616		
2		-.460		
4		-.331		
3			-.678	
5			.650	
14			.637	
1			.624	
15			.535	
6			.444	
12	.333		.347	
26				.729
25				.708
27	.453			.524
28	.375			.393

Първият фактор „Отвореност към учениците и свобода в ученето“ съдържа твърдения 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 и 24 (общо 10 на брой). Из-

борът на наименование е мотивиран от факта, че в оригиналната версия на въпросника съответните айтеми са приобщени към два отделни компонента: „отвореност към учениците“ (типично твърдение: „24. Като цяло учителите в това училище вземат на сериозно идеите и интересите на учениците“) и „свобода в ученето“ (типично твърдение: „18. Училището наистина ни окуражава да развиваме своите учебни интереси, колкото е възможно повече“). Този фактор обяснява 28.17% от вариацията.

Вторият фактор „**Учебна натовареност**“ включва твърдения 2, 4, 7, 8, 9, 10 и 11 (общо 7 на брой) и се отнася до степента, в която учениците възприемат като голям учебния натиск с оглед ограниченото време за самоподготовка и учене. Типично твърдение е „10. Изглежда има твърде много работа, която трябва да се свърши по отделните учебни предмети“. На влиянието на този фактор се дължат 9.77% от вариациите.

Компонентите „добро преподаване“ (типично твърдение: „14. Повечето от учителите изглежда подготвят занятията си много старателно и задълбочено“) и „ясни цели и стандарти“ (типично твърдение: „6. Учителите тук изясняват от самото начало какво ще се изисква от учениците“) са обединени в третия фактор „**Качество на преподаване, ясни цели и стандарти**“. Той обяснява 5.31% от вариациите и съдържа твърдения 1, 3, 5, 6, 12, 14 и 15 (общо 7 на брой), които се отнасят до качеството и целесъобразността на обучителния процес, както и степента, в която са изяснени водещите стандарти.

В синхрон с теоретичния модел (Entwistle & Ramsden, 1983) и резултатите от предишни изследвания (Янкулова, 2014; Янкулова, 2016), на база на анализа е обособен и фактор „**Социално-психичен**“ климат, който обяснява 5.16% от вариациите. Съдържащите се в него твърдения (25, 26, 27, и 28) отразяват желанията на учениците да се обучават в условията на конструктивна и благоприятна учебна среда, където съществуват предпоставки за свободно споделяне на мнение и опит, както и за поддържане на контакти.

Проверката на приложимостта на 4-факторното решение е осъществена посредством изчисляване на коефициентите на вътрешна съгласуваност за всяка от подskalите. Изчислените коефициенти α на Кронбах варират между .600 и .880, което е означава, че моделът е адекватен за анализ на данните от текущото емпирично изследване.

В обобщение, може да се посочи, че при направения факторен анализ се обособява 4-факторна структура, която не се припокрива нито с 8-факторната структура в оригиналния модел на Н. Интуистъл и П. Рамсден (Entwistle & Ramsden, 1983), нито с 6-факторната структура, установена в българската академична среда (Янкулова, 2014). От една страна, получените резултати биха могли да се разглеждат като свидетелство за различия между академичния и училищния контекст в България. Същевременно обаче следва да се има предвид, че въпросникът, използван при настоящото изследване, съдържа

по-малък брой въпроси, което също е възможна причина за наблюдаването на по-проста структура.

Влияние на независими променливи

С цел да бъдат регистрирани вероятни диференциални особености, е изследвано влиянието на следните демографски и образователни фактори: пол, възраст, клас, училище, среден успех от предходната година и извънкласни дейности. Резултатите от направен Т-тест за независими извадки показват, че не са отчетени статистически значими различия на база *пол* при никоя от подскалите: фактор „Отвореност към учениците и свобода в ученето“ ($t(324) = -.785$, $p = .433 > .05$), фактор „Учебна натовареност“ ($t(324) = 1.260$, $p = .209 > .05$), фактор „Качество на преподаването, ясни цели и стандарти“ ($t(324) = -1.556$, $p = .121 > .05$), фактор „Социално-психичен климат“ ($t(324) = .765$, $p = .445 > .05$). Получените резултати дават основание да се допуска, че вариациите във възприятията на учениците за различни аспекти от учебната среда се дължат на фактори, различни от пола. От друга страна, при изследвания в българска академична среда (Янкулова, 2016) са установени значими различия по полов признак единствено по отношение на фактора „Организация на учебната работа“, както и не е обособен при настоящата извадка.

След прилагането на дисперсионен анализ става ясно, че с влиянието на *възрастта* се обясняват 4% от различията при възприятието за социално-психичния климат ($F(335) = 3.393$, $p = 0.010 < 0.05$). След проведен пост-хок тест на Дюнет (Dunett T3 Test) се регистрират значими разлики между групата на 15-годишните ($M = 14.77$, $SD = 2.942$) и тази на 16-годишните ($M = 13.17$, $SD = 2.936$) при ($p = .003 < .05$). Аналогична тенденция се наблюдава и при проследяване на влиянието на *класа*. Отново са отчетени значими различия (4.6%) единствено във връзка със социално-психичния климат ($F(335) = 5.296$, $p = .01 < .05$). Интересно е да се отбележи обаче, че 9-класниците ($M = 14.94$, $SD = 2.963$) възприемат социално-психичния климат като по-малко благоприятен не само спрямо 10-класниците ($M = 13.42$, $SD = 3.003$) ($p = .011 < .05$), но и спрямо 12-класниците ($M = 12.76$, $SD = 3.908$) при ($p = .005 < .05$). Получените резултати биха могли да се обяснят с характерни за юношеската възраст особености като увеличената чувствителност към влиянието на връстниците и прехвърлянето на интереса към дейности и интеракции извън рамките на училището.

На следващо място е проверено влиянието на фактора *училище*, с цел да се задълбочи разбирането за ролята на контекста. След направен дисперсионен анализ са отчетени статистически значими различия по отношение на три от подскалите: „Отвореност към учениците и свобода в ученето“ ($F(335) = 1.04$, $p = .000 < .05$) (3.5%), „Учебна натовареност“ ($F(335) = 24.071$, $p = .000 < .05$) (12.7%), „Социално-психичен климат“ ($F(335) = 4.135$, $p = .017 < .05$) (2.4%). С

помощта на пост-хок тест на Тюки (Tukey HSD Test) става ясно, че учениците от 35. СЕУ „Добри Войников“ имат значимо по-ниски средни стойности по отношение на фактора „Отвореност към учениците и свобода в ученето“ ($M = 25.55$, $SD = 7.514$) спрямо обучаващите се в 19. СУ „Елин Пелин“ ($M = 28.23$, $SD = 9.074$) ($p = .040 < .05$) и тези в 128. СУ „Алберт Айнщайн“ ($M = 3.85$, $SD = 8.762$) ($p = .000 < .05$). Във връзка с възприятието за учебна натовареност с помощта на пост-хок тест на Дюнет се потвърждава наличието на значими различия между всяка от групите: 128. СУ „Алберт Айнщайн“ ($M = 19.20$, $SD = 5.264$), 19. СУ „Елин Пелин“ ($M = 22.53$, $SD = 6.254$), 35. СЕУ „Добри Войников“ ($M = 24.54$, $SD = 4.893$). А по отношение на фактора „Социално-психичен климат“ са регистрирани по-високи средни стойности при учениците от 35. СЕУ „Добри Войников“ ($M = 14.64$, $SD = 3.072$) спрямо тези от 19. СУ „Елин Пелин“ ($M = 13.42$, $SD = 3.542$) при ($p = .013 < .05$). Анализът на резултатите показва, че обучението в езиковото училище се свързва с по-висока учебна натовареност и по-ниска степен на отвореност към учениците и свобода в ученето. От друга страна, възприятието за по-благоприятен социално-психичен климат спрямо училището с предприемачески профил би могло да се дължи на приема на ученици със сходен профил или на по-голямата чувствителност към отношенията.

При настоящата извадка не са регистрирани статистически значими различия на база *средния успех от предходната учебна година*: „Отвореност към учениците и свобода в ученето“ ($F(302) = .375$, $p = .688 > .05$), „Учебна натовареност“ ($F(302) = 2.527$, $p = .082 > .05$), „Качество на преподаването. ясни цели и стандарти“ ($F(302) = .248$, $p = .781 > .05$), „Социално-психичен климат“ ($F(302) = .574$, $p = .564 > .05$). В сравнение, резултатите от предишни изследвания (Янкулова, 2016) сочат, че при студентите учебният успех играе значима роля за начина, по който възприемат професионалния смисъл на обучението, организацията на учебната работа и социално-психичния климат. Това е още едно свидетелство за евентуални различия между обучението в различните образователни степени.

Влиянието на *извънкласните дейности* върху отделните компоненти на отношението към ученето е проверено с помощта на Т-тестове за независими извадки. Резултатите показват, че на участието в *извънкласни дейности, свързани със спорт* се дължат 2.9% от различията във възприятията за „Отвореност към учениците и свобода в ученето“ ($t(289) = -2.697$, $p = .007 < .05$), 2.8% от различията във възприятията за „Качество на преподаването, ясни цели и стандарти“ ($t(289) = -2.861$, $p = .005 < .05$) и 3.7% от различията в начина, по който учениците възприемат социално-психичния климат ($t(289) = -3.318$, $p = .001 < .05$). При участниците, упражняващи някаква физическа дейност, са установени по-високи средни стойности по всички подскали на отношението към ученето, което свидетелства за възможността спортът да подпомага учебната дейност в юношеска възраст. От друга

страна, участието в *извънкласни дейности, различни от спорт*, се свързва с по-високи стойности по отношение на възприятието за учебна натовареност ($t(289) = -2.221, p = .027 < .05$) (1.7%), което означава, че е необходимо да се внимава за поддържането на здравословен баланс между натовареност и почивка, както и разпределение на времето между задължителната учебна дейност и извънкласни занимания.

Дискусионни въпроси

Анализът и обсъждането на получените резултати потвърждават надеждността на съкратения вариант на българската версия на Въпросника за измерване на отношението към ученето. В допълнение, е установено наличието на специфична структура в компонентите на феномена чрез четири фактора, чиято съдържателна интерпретация представя различни измерения по отношение на субективните възприятия за: 1) отвореност към учениците и свобода в ученето; 2) учебна натовареност; 3) качество на преподаването, ясни цели и стандарти и 4) социално-психичен климат. Полученото факторно решение не се припокрива нито с 8-факторната структура в оригиналния модел на Интуистъл и Рамсден (Entwistle & Ramsden, 1983), нито с 6-факторната структура, регистрирана в изследване, проведено в българския академичен контекст (Янкулова, 2014). От една страна, наблюдаването на по-проста структура би могло да се дължи на факта, че въпросникът, използван при настоящото изследване, съдържа по-малък брой въпроси (например отстранени са повечето твърдения, свързани с професионална релевантност). Освен това има разлика в профила на изследваните лица – веднъж се изследват ученици, друг път – студенти. От друга страна, установените различия спрямо 5-факторната структура, обособена при прилагането на съкратения вариант при български ученици, обучаващи се на роден език в република Сърбия (Младенов-Бочева, 2019), биха могли да се разглеждат като свидетелство за ролята на контекста.

На база на направения анализ може да се посочи, че са налице специфични особености на отношението към ученето при юноши, които са обусловени от влиянието на фактори като възраст, клас, училище, учебен успех и извънкласни дейности. При първи фактор, „Отвореност към учениците и свобода в ученето“, се наблюдават различия на база училище ($F(335) = 1.04, p = .000 < .05$) и извънкласни спортни дейности ($t(289) = -2.697, p = .007 < .05$). При втория фактор, „Учебна натовареност“, са регистрирани вариации в зависимост от училището ($F(335) = 24.071, p = .000 < .05$) и участието в извънкласни дейности, различни от спорт ($t(289) = -2.221, p = .027 < .05$). При третия фактор, „Качество на преподаването, ясни цели и стандарти“, индивидуални различия са установени на база участието в извънкласни спортни дейности ($t(289) = -2.861, p = .005 < .05$). А по отношение на социално-психичния климат, резултатите сочат, че възприятията на учениците за него се влияят статистически значимо от факторите въз-

раст ($F(335) = 3.393$, $p = 0.010 < 0.05$), клас ($F(335) = 5.296$, $p = .01 < .05$), училище ($F(335) = 4.135$, $p = .017 < .05$) и участие в извънкласни спортни дейности ($t(289) = -3.318$, $p = .001 < .05$).

Настоящото изследване обхваща извадка от 335 български юноши, обучаващи се в три средни училища. От тази гледна точка не е реалистично да се претендира за всеобхватност и общовалидност на получените резултати. Въпреки това те биха могли да послужат като основа за допълнителни изследвания на влиянието на различни индивидуални и контекстуални характеристики върху ученето на юношите, както и на евентуални взаимовръзки и взаимозависимости с други значими конструктори като например подходите към ученето.

ЛИТЕРАТУРА

- Младенов-Бочева, И. Мотивационни фактори, влияещи върху обучението на майчин език на българите в Република Сърбия. Автореферат на непубликуван дисертационен труд за придобиване на образователната и научна степен „Доктор“. София: СУ „Св. Климент Охридски“, 2019.
- Ников, А. Психология на образователния процес. София: Лебед-ООД, 1994.
- Янкулова, Й. Емоции и саморегулация на ученето. София: Парадигма, 2016.
- Янкулова, Й. Когнитивно-личностни детерминанти на саморегулираното учене в академична среда. Непубликуван дисертационен труд за присъждане на научна степен „Доктор на психологическите науки“. София: СУ „Св. Климент Охридски, 2014.
- Biggs, J. B. Individual and Group Differences in Study Processes. *British Journal of Educational Psychology*, 55, 11978, p. 85–212.
- Cattell, R. B. The Scree test for the number of factors. *Multivariate Behavioral Research*, 1, 1966, p. 245–276. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr0102_10
- Entwistle, N. J. & Ramsden, P. *Understanding student learning*. London: Croom Helm, 1983.
- Horn, J. L. A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30, 1965, p. 179–185. <https://doi.org/10.1007/BF02289447>
- Kaiser, H. F. The Application of Electronic Computers to Factor Analysis, *Educational and Psychological Measurement*, 20, 1960, p. 141–151. <https://doi.org/10.1177/001316446002000116>
- Prosser, M., Trigwell, K., Hazel, E. & Gallagher, P. Students' Experiences of Teaching and Learning at the Topic Level. *Research and Development in Higher Education*, 16, 1994, p. 305–310.
- Prosser, M. & Trigwell, K. *Understanding Learning and Teaching: The Experience in Higher Education*. Milton Keynes: SRHE/Open University Press, 1999.

- Ramsden, P. Learning to Teach in Higher Education. London: Routledge, 1992.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. Using multivariate statistics. 6th ed. Boston: Pearson, 2013.
- Wood, N. D. et al. Combining Parallel and Exploratory Factor Analysis in Identifying Relationship Scales in Secondary Data. *Marriage & family review*, vol. 51, no. 5, 2015, p. 385–395. doi:10.1080/01494929.2015.1059785

РОЛЯ НА САМООЦЕНКАТА ПРИ СТИГМАТИЗАЦИЯ

Живка Диянова Дянкова

Анотация. Актуалността на настоящата публикация е обусловена от факта, че големи групи от хора са подложени на стигматизиране, което поражда възприемането им като различни и непълноценни. За да постигнат достойно съществуване, те са принудени да търсят начин за противопоставяне. В справянето с тази социална нагласа, централна роля играе самооценката. Самооценката е основен компонент на базисните идентификационни процеси и чрез тях оказва въздействие върху изграждането и поддържането на социалната идентичност, която е пряко свързана с процеса на противопоставянето на стигматизацията. Високата и стабилна самооценка стои в основата и на постигането на психично благополучие и здраве, с което се преодоляват някои от най-разрушителните последици от стигматизацията.

Ключови думи: самооценка, идентификация, стигма, стигматизация.

THE ROLE OF SELF-ESTEEM IN COPING WITH STIGMATIZATION

Zhivka Diyanova Dyankova

Abstract. Large groups of people are stigmatized, which causes them to be perceived as different and inferior. In order to achieve a dignified existence, they are forced to look for a way to counter stigma. In coping with this social pressure, self-esteem plays a central role. The self-esteem is an essential component of basic identification processes and through them influences the construction and maintenance of social identity, which is directly related to the process of counteracting stigmatization. High and stable self-esteem is responsible for the achievement of mental well-being and health, by which it helps to overcome some of the most destructive effects of stigmatization.

Keywords: self-esteem, identification, stigma, stigmatization.

Анализ на понятието „стигма“

Произходът на понятието „стигма“ датира от ранната гръцка култура. Гърците положили началото на понятието „стигма“, за да обозначат телесни знаци, предназначени да открият и да извадят на показ нещо необичайно и лошо в моралния статус на обозначения индивид. Знаците били изрязвани или изгаряни върху тялото и показвали нагледно, че носителят им бил заклемен човек, ритуално осквернен, човек, който трябва да бъде избягван,

особено на публични места. Стигмата цели да поддържа видими негативните черти за индивида, като го поставя в трайно социално-психична изолация. Днес понятието се използва широко, близо до оригиналното си значение, но по-скоро е свързано с негативна черта, отколкото с телесните и признаци.

Съвременната употреба на понятието „стигма“ е свързвана със социолога Ървин Гофман (Goffman, 1962), според когото стигмата представлява дълбоко дискредитиращо човека качество, което поражда възприемането му като различен, опетнен, незначителен и дори като „ненапълно човек“. Всеки индивид бива заклеяван, стигматизиран, когато се получи разрыв между това, което той трябва да бъде – „виртуална социална идентичност“, и това, което той представлява в действителност – „актуална социална идентичност“. В книгата си от 1963 г. Гофман разглежда идеята за стигмата и какво е да бъдеш стигматизиран човек. Това са хора, които не са напълно приети от обществото и които непрекъснато се стремят да коригират социалната си идентичност. Гофман идентифицира три типа стигма: на личностните черти, физическа (телесна) стигма и стигма на груповата идентичност. *Първата* е свързана с недостатъци (психически смущения, лоши навици). Това са индивидуални дефекти или недостатъци, приемани като проява на слабост на волята или пороци на характера. Втората е свързана с различни физически недостатъци на тялото, например затлъстяване, видими физически увреждания, деформации на лицето и др. Стигмата на груповата идентичност засяга определена раса, нация, религия и т.н.

Според Гофман (Goffman, 1962), социалната идентичност се отнася към отделния индивид през вече протеклия процес на категоризация на хората в обществото. Независимо дали индивидът ще приеме бележите, които му приписват стереотипите на категоризацията, именно те са критериите, по които той е разпознаван. Феноменът „стигматизиране“ е резултат от разминаването на действителни характеристики на индивида и стереотипните черти, които му отрежда схемата на негативната социална идентичност.

Гофман влага и авторски почерк в понятието за личностна идентичност. С това се изразява външна за индивида позиция, свързана с неговото разпознаване и оценяване. Според автора социалната и личностната идентичност са преди всичко част от интересите и дефинициите на другите за индивида, чиято идентичност трябва да бъде определена. Социалната и личностната идентичност могат да бъдат разбрани, ако се групират заедно и се противопоставят на това, което някои автори наричат „его“ или „доловена“ идентичност – субективното усещане на индивида за неговото собствено положение, за цялост и характер, постигнати в резултат на неговия социален опит. Сходството при двата вида идентичност е външната позиция, от която се оценяват индивидите. Трите форми на идентичността – социална, личностна и его идентичност,

са елемент от теорията на Goffman за възникването и влиянието на стигмата върху структурата на човешките отношения (Градев, 2010).

Изследванията върху стигмата продължават и след Гофман. В по новите дефиниции акцентът се пренася върху контекстуалния и динамичен характер на стигмата, като тя се смята за значимо социално явление, което е свързано с „ценността на приписваната под различни форми социална идентичност“. Това е конструкция, която се определя от две основни съставни части:

- видимост на разликите, основани върху някакво характерно качество или също специфичен белег;
- произтичащото оттук обезценяване на индивида, притежаващ този специфичен белег.

Някои автори (Jones, 1984) дефинират понятието „стигма“ като качество, което определя индивида като несъвършен, обезценен, негоден или ограничен от каквато и да е друга гледна точка. Такъв негативен атрибут се натрапва на набелязания човек и той може да определи неговата социална идентичност, като изтласка на заден план всички други негови черти, така че той започва да се възприема през призмата на този недостатък. Процесът на стигматизиране е релационен: чертата, разглеждана от един човек като дискредитираща или свидетелстваща за обезценяване, може да бъде призната от друг човек за безвредна и предизвикваща чудатост (Jones, 1984).

Според други автори стигматизираните индивиди притежават някакъв атрибут или черта, които определят социалната им идентичност, обезценявана в някакъв определен социален контекст.

Компоненти на стигмата

- Хората разпознават и обозначават определени разлики между човешките същества. Именно тези разлики, които могат да бъдат относително лесно разпознати, представляват стигмата в тесния смисъл на думата – белегът, който показва неприемливата същност.

- Според господстващите в дадената култура вярвания, обозначените индивиди притежават набор от нежелани характеристики (това се нарича „негативен стереотип“). Отделен въпрос е доколко тези групи наистина притежават характеристиките, които им се приписват. Важното е, че в дадена култура твърдо се вярва, че ги притежават. Това се нарича „стигматизиране“.

- Обозначените индивиди са обединени в една категория, различна от обхващащата останалите хора категория: групата се разделя на „нас“ и „тях“. Нестигматизираните се отдръпват, за да не бъдат случайно включени.

- Включването в категорията на „различните“ предизвиква негативна дискриминация: членовете на тази група имат по-малко възможности и права от останалите, понякога са преследвани и дори физически унищожавани.

ПРОЦЕС НА СТИГМАТИЗАЦИЯ

Съществува широк спектър от тенденции, описващи стигматизацията. Според публикация на Отдела за здраве и обществени услуги (Department of health and human services, 1999) стигматизацията се характеризира с „предразсъдъци, недоверие, стереотипи, страх, неловкост, гняв и отбягване. Други автори определят стигматизацията като комбинация от познавателни елементи (невежество, незнание), нагласи (предразсъдъци) и поведенчески реакции (дискриминация). Според трети автори последиците от стигматизацията могат да бъдат животозастрашаващи и унижаващи. Те смятат, че нерядко стигмата може да доведе до невъзможност за задоволяване на естествените потребности, а оттам до смърт или суицид.

Емоционалните, когнитивните и поведенческите последици от стигматизацията са: социалното обезценяване, негативните стереотипи, предразсъдъчните нагласи и дискриминацията.

Изхождайки от концепциите на Goffman (1962) за стигмата, социално-когнитивният модел осигурява рамка за разбиране на индивидуалните психологически процеси, които участват в процеса на стигматизация. Стигмата е представена като система от три взаимосвързани компонента, представляващи когнитивни и поведенчески структури (Link & Phelan, 2001). Така стигматизацията се разглежда като многоетапен процес, в който са вградени едновременните изяви на редица взаимосвързани елемента: етикетирание (идентификация и наименоване на някои важни социални различия), стереотипизация (свързване на социалните разлики със стереотипите), разделяне (или отделяне на „нас“ от „другите“ на основата на създадени стереотипи и/или увеличаване на социалната дистанция), загуба на социален статус, дискриминация (усещани от етикетирания индивид).

Стигматизацията съдържа някакъв вид власт на една група хора над друга. Отделните етапи на процеса стигматизация се характеризират по следния начин:

Етикетирание. В етикети могат да се превръщат само такива черти или характеристики на индивидите и/или групите, които са *социално значими* – например цвят на кожата, сексуални предпочитания, видимо физическо увреждане или психично заболяване. Социалното значение, което се придава на отделните черти, се различава в зависимост от мястото и времето. Етикетът не е просто някаква характеристика на индивида. Тя му се *приписва* и нейната *значимост* е социално конструирана и остава отворен въпрос. Етикетът и категоризацията водят до чувството за „групово“ и „различно“ и създават чувството за „нас“, нормалните хора, и „те“, психично болните.

Стереотипизация. Стереотипизацията се извършва, когато етикетиранияте различия се свързват със стереотипи. Този аспект на стигмата е най-характерна в психологическата литература, защото поставя критични въпроси

от психологическо естество за *мисловните* процеси, които улесняват връзките между етикетите и стереотипите. Стереотипизацията е резултат от обобщаване на личния опит в междуличностните възприятия.

Разделяне на „нас“ от „другите“. Това е следващият етап от процеса на стигматизация. Появата и трайното съществуване на негативен стереотип, отнасящ се за някаква категория лица, е важна предпоставка за признаването им за различни, отличаващи се от останалите. Така възприемани, те се разглеждат като фундаментално различни, като същността е в имплицитното убеждение, че те не са напълно хора (Link & Phelan, 2001).

Загуба на социален статус. Загубата на социален статус и дискриминацията на заклеймените лица е допълнение към процеса. Следствие от успешното отрицателно етикетирание и стереотипизация е общото *намаляване* на позициите на човека в *статусната* йерархия. Човекът е свързан с нежелани характеристики, които намаляват неговия статус в очите на стигматизиращия (Link & Phelan, 2001). Онова, което е важно да се отбележи, е заключението, че един обезценен в дадено общество статус може да доведе до много конкретни форми на *неравенство* в контекста на социалното взаимодействие в рамките на малките групи. Например един по-нисък статус би могъл да направи човекът по-малко привлекателен за общуване, да не бъде особено желан да се включва в дейностите на общността. Така по-ниската позиция в статустната йерархия може да предизвика каскада от *отрицателни* последици за всички възможности на индивида, с други думи, загубата на статус и статусни позиции се превръща в източник на дискриминация (Link & Phelan, 2001).

На по-късен етап моделът е допълнен от още един елемент – *емоционални реакции*. Става дума както за тези, които влизат в ролята на *стигматизиращи* (например гняв, яд, страх, съжаление), така и за тези, които биват *стигматизирани* (например объркване, срам, страх, гняв). Вземането предвид на този фактор е необходимо за разбирането на поведението на членовете на двете групи.

Идентифицирането с по-широката „група“ лица, които споделят стигматизирана идентичност, е ключова променлива, която влияе върху начина, по който хората реагират на обществената стигма. От една страна, лицата, които принадлежат към стигматизираната група, могат да интернализират негативните твърдения, насочени към тази група. От друга страна, индивидите могат да развият и *положителна* идентичност чрез взаимодействието си с връстници от стигматизираната група (например въпреки негативните културни възгледи за хомосексуалността, гейовете, които са се интегрирали в гей общността, са развили силна положителна идентичност).

Стигматизацията често води до пасивност и загуба на надежда, ниско самочувствие и самооценка, отдръпване и социална изолация, до трудно споделяне на личните преживявания или проблеми, като по този начин може сериозно да увреди личното и социално функциониране на индивида.

Чертата като причина за стигматизация

Стигматизиращата черта може да бъде всяка характеристика от индивида или поведението му, което предизвиква в обществото силни чувства на отвращение, пренебрежение, страх и т.н. (Katz, 1981). Предполага се, че някои характеристики на поведението (които могат да бъдат свързани с умствената изостаналост или престъпното поведение) са централни в представите на повечето хора за конкретната личност, така че чертата и притежателят и се разглеждат като едно и също нещо. Вероятно това възприемане може да възникне дори и когато засегнатата черта е физическа и е възникнала впоследствие.

Моделът на чертата, като достатъчна причина за стигматизация, се основава на *когнитивните структури*, които могат да *засилят* връзката между разпознаването на отблъскващия атрибут и отхвърляне на притежателя му. Този модел предполага, че индивид, който показва силно негативна черта, ще бъде възприеман като притежаващ и други отрицателни качества (Katz, 1981). Олпорт (Allport, 1954) се позовава на подобен принцип, като обобщава, че видимите разлики между хората са „почти“ винаги свързани с по-дълбоко погрешно възприемани черти, отколкото е в дадения случай. Ако някой е различен от другите по даден признак, дори и такъв, който се оценява положително, той ще бъде възприеман като странен и ще бъде отхвърлен. Характерът на чертата определя колко голямо е несъответствието от нормата, но независимо от начина, по който индивидът е определен като различен, ще бъде обект на стигматизация. Дори и минималните разлики между хората, могат да задействат процеса на стигматизация и дискриминационно поведение.

Теорията за споделената реалност (Levin, 2006), показва как аз-концепцията на стигматизираните индивиди се оформя негативно във взаимодействията им с другите (нестигматизирани). Социалните отношения и социалните вярвания се развиват и поддържат чрез възприемане или взаимно разбиране (споделена реалност), установени в конкретни междуличностни отношения. Социалните взаимодействия изискват индивидите да споделят общи представи и вярвания за естеството на реалността. Така те са склонни да настройват своите убеждения към тези на другите, когато мотивацията им е да установят и поддържат отношения (Levin, 2006). Чрез включването на представите, които имат за себе си, индивидите установяват споделени реалности и поддържат отношения. Този процес е проблематичен за индивиди, които преживяват стигматизация, тъй като установяването на такъв вид споделяне може да включи отрицателните стереотипи, които индивидът има за себе си, а другият притежава под формата на възгледи. Докато споделената реалност може да бъде предпоставка за себеизрастване, когато индивидите имат позитивни представи за себе си, в случай на стигматизация тя може да доведе до самоограничаване, когато са включени стереотипи. По този начин стигмата може

да ограничи възможностите за лично израстване и да ограничи възможностите за формиране на близки отношения с другите (Levin, 2006).

Стигматизация и самооценка

Самооценката изразява афективното измерение на аз-концепцията. Тя отразява как азът приема себе си, разкрива значимостта или незначимостта на съдържанието, съставляващо аз-образа за самия аз. Самооценката определя „само-ценността“ на аза, „себе-уважението“, „себе-приемането“ или „себе-отхвърлянето“. Една от теориите, свързана с появата и функциите на самооценката издига предположенията, че: самооценката е глобална, афективна диспозиция, която не се базира на оценките на личността за специфичните качества, които притежава. Функцията на самооценката е антиципиращ, афективен стандарт на различните последиствия, които подчертават нейните особености и ефектите и върху поведението (Brown & Marshall, 2002).

Терминът „глобална самооценка“ се използва за обяснение на личните променливи, които са свързани с начина, по който личността се чувства спрямо собствения аз. Според изследователите глобалната самооценка търпи релативни промени с течение на времето и вследствие на различните ситуации. Опитите да се дефинира самооценката в широки теоретични рамки се простират от обясненията, свързващи я с примитивните либидоносни импулси (Kernberg, 1975), до виждането за личността като значим член на една съдържателна вселена. Според един подход самооценката се определя като чувство на привързаност към аз-позитивната представа за себе си. При различни изследвания се установява, че високата самооценка се характеризира с обща привързаност към себе си, а ниската се свързва със слабо позитивни или амбивалентни чувства. Посоченото определение подчертава афективната природа на самооценката, т.е. това, което личността чувства за себе си.

Други изследователи приемат когнитивния подход към интерпретацията на самооценката (Crocker & Wolfe, 2001) и считат, че тя трябва да се разглежда в понятията на глобалната преценка за ценността на аза. Тази гледна точка слага ударението върху процесите на оценка и променя фокуса на внимание от това какво личността чувства за себе си към това, какво тя мисли за себе си.

Самооценката се използва и за обяснение на моментните аз-оценъчни реакции спрямо специфични ситуации. Става въпрос за ситуации, заплашващи самооценката, или ситуации на подкрепа на самооценката, респективно на нейното повишаване. Счита се, че реакциите на подобни ситуации са фундаментално афективни по природа и се дефинират като чувство за аз-ценност. Ситуативната самооценка определя емоциите, които някои автори наричат чувство за аз-ценност, докато терминът „специфична самооценка“ се използва, когато се интерпретира начинът, по който личността оценява собствения

аз. Понятието „самооценка“ се употребява и за интерпретация на начина, по който личността оценява собствените си способности и нагласи (аз-оценка).

Розенберг (Rozenberg, 1979), изхождайки от подобни позиции, дефинира идеята за природата на самооценката. Той смята, че глобалната самооценка е базирана на начина, по който личността оценява специфичните си качества, свързани с целите от висока значимост. „Обикновено се предполага, че ако някой уважава себе си относно специфични качества, то той уважава себе си и като цяло. Ако той си мисли, че е умен, атрактивен, харесван, морален и т.н., то тогава той мисли за себе си по най-добър начин и глобално. Тогава е очевидно, че личната глобална самооценка е базирана не единствено на оценката на нейните консистентни качества, но и на оценката на сбора от качества. Това не са прости елементи сами по себе си, а взаимоотношенията, значимостта и комбинацията между тях, които са отговорни за крайния резултат“ (Rozenberg, 1979). Следва да се заключи, че според автора глобалната самооценка е функция от личностните специфични аз-оценки. Глобалната самооценка е сбор от личностните позитивни или негативни нагласи към аза. Въпреки че самооценката не корелира с това каква реално е личността, тя е в силна корелация с това какво личността мисли, че е, т.е. с когнитивната репрезентация на аз-ценността.

Когнитивният модел обяснява тази взаимовръзка, предполагайки, че възприятието за личностните качества детерминира самооценката в по-голяма степен, отколкото актуалните, фактически притежавани качества. Например, ако личността мисли, че има много позитивни качества, то тогава тя ще има висока самооценка.

Афективният модел на самооценката предлага различна гледна точка за генезиса и като отдава голямо значение на афективните пред когнитивните процеси, участващи във формирането ѝ. Според този модел самооценката се развива в ранните етапи от живота, като един вид отговор или следствие на особеностите на темперамента и релационните фактори. Формирана веднъж, тя влияе върху процесите на аз-оценката и чувствата за аз-ценност. Личност, която харесва себе си като цяло, се оценява позитивно. Това не значи, че самооценката е единственият фактор, който влияе на аз-оценките, а само, че когнитивният модел, възприет от повечето изследователи на проблема, не е единствената възможна интерпретация на корелацията между самооценката и аз-оценките. Афективният модел издига твърдението, че възприятието на личността относно специфичните ѝ качества е равно на сумата от управляеми конструкти, широко детерминирани от общите представи за себе си.

Някои автори предполагат, че самооценката подкрепя позитивния аз-образ, като осигурява и селектира такъв тип обратна връзка, която обслужва аза (Baumeister, 1998). Личност с висока самооценка е по-вероятно да възприема обратната връзка като консистентна и релевантна на поддържания позитивен

аз-образ и да постави под съмнение компетентността или достоверността на източника на негативна обратна връзка. По този начин вниманието се фокусира върху други важни и позитивни аспекти от аза и се неутрализира или намалява стойността на негативната обратна връзка или подкрепление.

Според други изследователи личност с висока самооценка има по-стабилни когнитивни относно собствения аз и е емоционално по-устойчива. Това ѝ осигурява своеобразна „емоционална котва“, която я предпазва от трайни негативни последици. Високата самооценка се свързва с висок когнитивен ресурс като диспозиция, което позволява по-голяма ефективност при сблъсък и справяне с непредвидени и носещи неудоволствие ситуации. Така самооценката предпазва аза от стресори, свързани с опита или информацията, които могат при други обстоятелства да се окажат вредни и да предизвикат дистрес и депресия.

Роля на самооценката за неутрализиране на стигмата

Една от причините, поради които стигматизацията може да понижи самооценката е връзката на индивида с група, която отразява характеристики обезценени от мнозинството. Индивидите могат да се защитят от тази стигма, като обезценят онези качества, на които се основава стигмата. Следователно те не влошават самооценката си, когато не подкрепят тези ценности, които са в основата на стигмата за тях (Chamberlin, 1978; Deegan, 1990).

Изследователи намират силна и последователна връзка между стигматизацията, от една страна, и ниската самооценка, чувство за безполезност, липса на стойност, загуба на надежда, от друга. Ниската самооценка може да се развие към по-дълбоки негативи, като чувството на индивида, че целият му живот е провал. Тези хора формират и живеят с очаквания, че повечето членове на обществото ще ги отхвърлят като приятели, служители, съседи, или интимни партньори и че ще бъдат обезценявани като по-малко достойни за доверие и по-малко компетентни. Изследванията показват, че възприетата стигма води до загуба на самочувствие и самооценка и поражда ограничени перспективи за възстановяване.

Роля на самооценката при справяне със стигматизация

Емпиричните изследвания на негативните ефекти от стигматизацията съчетават теории, които обясняват механизма на това как стигмата и предразсъдъците влияят негативно върху психичното благополучие. Една от тези теории оспорва преобладаващия възглед за това как предразсъдъците засягат стигматизираните индивиди, като показва, че нивата на самооценка варират в сравнение с хора от нестигматизирани групи. Крокър и Мейджър (Crocker and Major, 1989) посочват, че всички основни теории за предразсъдъците предвиждат, че стигматизираните индивиди имат ниска самооценка. Така те обоб-

щават, че се случва нещо, което дава възможност на стигматизираните лица да смекчат последиците от тези трудности, възникнали вследствие на предразсъдъци. Те предлагат набор от стратегии за справяне, като се възползват от специални свойства, възникващи в групата на стигматизираните индивиди.

Тези стратегии за справяне включват:

а) обвинение срещу лошите последствия от предразсъдъците, а не на лични недостатъци;

б) обезценяване на областите и дейностите, при които стигматизираната група е стереотипно по-нисша;

в) ограничаване на сравнението с резултатите на други стигматизирани лица, като по този начин се избягва „ефектът на сравнението“, което може да застраши самооценката (Stocker and Major, 1989).

За разлика от това, някои индивиди се чувстват стимулирани и оспорват предразсъдъците, докато други остават безпристрастни и непроницаеми (и се отдръпват). Крокър и Мейджър предлагат няколко механизма, които предпазват самооценката на стигматизираните индивиди: например изборително обезценяване на негативните нагласи, като непринадлежащи на себе си и чрез сравняване със стигматизираната група, а не чрез нестигматизираните други, като по този начин се избягват болезнените възходящи сравнения. Освен това, лицата с липса на когнитивно прозрение, имат по-лошо качество на живот от тези, с по-висока степен на осъзнаване.

Изследванията отчитат и различия между половете по отношение на самооценката, но не и върху качеството на живот. В едно изследване се установява, че сред общата популация, мъжете имат по-висока самооценка и удовлетвореност в области като външен вид и професия, докато при жените тази висока самооценка преобладава в етническата и поведенческа област.

Резултати от друго изследване показват, че възприетата стигма значително повлиява самооценката, както и качеството на живот. Този процес на лично обезценяване може да влоши самооценката и аз-концепцията. Следователно липсата на помощ може да ускори процеса на стигматизация, в резултат на което това да доведе до песимизъм, безнадеждност и липса на самоуважение. Резултатите от тези проучвания подкрепят модела, при който стигматизацията влияе върху самооценката → самооценката влияе върху надеждата → надеждата върху качеството на живот (Eizenberg et al., 2013).

Данните предоставят подкрепа за още два изследователски модела:

- модел „Защо да опитвам?“ на Коригън и колеги (Corrigan et al., 2009);
- модел „Пътят“, представен от Янос (Yanos et al., 2008).

Ниските нива на самооценка, дължащи се на стигматизация, води до въпроса „Защо да опитвам?“, което е предпоставка за избягване в преследването на целите. По този начин самооценката влияе на нивото на надежда, което индивидът има за бъдещето. Този модел предполага сложен процес, който интегрира четири променливи: интернализирана (авто)стигма, самооценка,

надежда и качество на живот, чрез които се предполага, че стигматизацията влияе върху възстановяването.

Моделът „Пътят“ е теория, подкрепена с разработена интервенция, наречена „Описателно надграждане“ (Narravite Enhancement-NE – Yanos et al., 2011), която има за цел да намали ефектите от стигматизация. Тя се стреми да повлияе на две неща – да създаде надеждата и да подобри самооценката. NE включва психообучение и когнитивен подход за реструктуриране, насочен към подпомагане на индивидите да се запознаят, идентифицират и оспорят стигматизиращи вярвания за тях, както и насърчаване за изграждането на по-малко стигматизиращи нагласи. Тази интервенция има и емпирична подкрепа (Yanos et al., 2011).

Заклучение

Групата, към която принадлежи човек, служи като основен фактор за неговата самооценка. До голяма степен личното чувство за стойност зависи от социалната оценка на групата, с която човек се идентифицира.

Ако имат възможността да заменят стигматизиращите митове с факти, да идентифицират и оспорват стигмата, индивидите могат да се почувстват по-обнадеждени и да повишат самооценката си. Точно това може да ги направи и по-малко податливи на стигматизация.

ЛИТЕРАТУРА

Градев, Д. Стигма и личностна биография. София: Изток-Запад, 2010.

Allport, G. The nature of prejudice. Addison-Wesley, USA, 1954.

Baumeister, R. F. (1998). The self. – In: Gilbert, D. T., Fiske, S. T. & Lindzey, G. (Eds.). The handbook of social psychology (4th ed.). Boston: McGraw-Hill, 1998, p. 680–740.

Brown, J. D. & Marshall, M. A. The three faces of self-esteem. – In M. H. Kernis (Ed.), Self-esteem issues and answers: A sourcebook of current perspectives. New York: Psychology Press, 2006, p. 4–9.

Corrigan, P. W., Larson, J.E. and Rusch, N. Self-stigma and the “Why try“ effect: Impact on life goals and evidence-based practices. World Psychiatry, 8, 2009, p. 75–81.

Corrigan, P. The stigma effect. New York: Columbia University Press, 2018.

Crocker, J., Major, B. Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma. Psychological Review, 96(4), 1989, p. 608–630.

Crocker, J., Wolfe, C. Contingencies of self-worth. Psychological Review 108(3), 2001, p. 593–623.

Goffman, E. (1962). Stigma notes on the management of spoiled Identity. Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall Jones, E., Farina, A., Hastorf, A., Markus, H., Miller, D. & Scott, R. Social stigma: The Psychology of marked relationships. New York: Freeman, 1984.

- Levin, Sh., Laar, C. Stigma and Group Inequality. *Social Psychological Perspective*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2006.
- Link, B., Phelan, J. Conceptualizing stigma. *Annual Review of Sociology*, (27), 2001, p. 363–385.
- Katz, I. *Stigma. A social psychological analysis*. New York and London: Psychology Press, 1981.
- Rosenberg, M. Components of Rosenberg's self-esteem scale. *Conceiving the self*. New York: Basic Books, 1979.
- Yanos, P. T., Roe, D., Lysaker, P. H. The impact of illness identity on recovery from severe mental illness. *American Journal of Psychiatric Rehabilitation*, 13, 2010, p. 73–93.

РЕПРОДУКТИВНИ ПРОБЛЕМИ И ДЕПРЕСИЯ

Мина Ивова Неделчева-Дацова

Анотация. От гледна точка на психологията инфертилитетът се определя като криза и има своите неблагоприятни физически, психически, финансови, етични и социални последици. Депресията е една от основните последици от наличието на репродуктивен проблем. Целта на настоящото изследване е да проучи депресивните тенденции сред българите с репродуктивни проблеми, както и възможните фактори, които биха могли да влияят върху появата и дълбочината на депресивната симптоматика. Изследвана е извадка от 193 ИЛ (188 жени) чрез Въпросника за качество на живот при репродуктивни проблеми (FertiQoL) и скалата за депресия на Бек (BDI). 51.3% от хората, попълнили скалата на Бек, са в норма; 25.4% са с лека депресивна симптоматика; 10.4% са с леки към умерено тежки симптоми; 7.3% са с умерено тежки към тежки симптоми и 5.7% са със симптоми на тежка депресия. Средната стойност на извадката по скалата на Бек е 10.86 точки ($SD = 8.55$). При провеждане на дисперсионните анализи не се откри статистически значим ефект на променливите *възраст на ИЛ, образование, продължителност на интимната връзка, продължителност на лечението, брой неуспешни бременности и брой неуспешни инвитро опити* ($p > .05$). Открит е статистически значим ефект при променливата *продължителност на репродуктивния проблем*, $F(3.185) = 2.754$, $p = .044$, като ИЛ, които имат репродуктивен проблем от 1 до 5 години по-често са в норма, а ИЛ, при които проблемът продължава между 6 и 10 години, по-често са с лека депресивна симптоматика. Провеждането на Т-тест разкри статистически значим ефект на променливата *вид на инфертилитета*, $t(123.733) = 4.069$, $p < .001$, като ИЛ с първичен инфертилитет са по-депресивни в сравнение с ИЛ с вторичен инфертилитет. Открита е и статистически значима отрицателна корелация между конструктите *депресия* и *качество на живот* ($r = -.657$; $p < .001$).

Важно е проявите на депресията при хората с репродуктивни проблеми и факторите, от които тя зависи, да се проучат систематично, за да може да се генерира специфичен ресурс за грижа и психологическа подкрепа.

Ключови думи: репродуктивни проблеми, инфертилитет, депресия, качество на живот.

FERTILITY PROBLEMS AND DEPRESSION

Mina Ivova Nedelcheva-Datsova

Abstract. From a psychological point of view, infertility is considered a crisis that has its unfavorable physical, psychological, financial, ethical and social consequences. Depression is among the main consequences found in the presence of a fertility problem. The aim of this study was to investigate depressive tendencies among the Bulgarian infertile population, and to study the factors that may influence the severity of depressive symptoms. A sample of 193 participants (188 women) was tested with the Fertility Quality of Life questionnaire (FertiQoL) and the Beck Depression Inventory (BDI). 51.3% of the people who completed the BDI were in clinical norm; 25.4% had mild depressive symptoms; 10.4% had mild to moderate symptoms; 7.3% had moderate to severe symptoms and 5.7% had symptoms of severe depression. The mean BDI score of the sample was 10.86 points (SD = 8.55). The analyses of variance did not discover any statistically significant effect of the variables Age, Level of Education, Duration of romantic relationship, Duration of treatment, Number of failed pregnancies and Number of Failed in-vitro trials ($p > .05$). A statistically significant effect was found in the Duration of Infertility variable, $F(3.185) = 2.754$, $p = .044$. The participants whose infertility duration was between 1 and 5 years were more frequently in norm, and participants whose infertility duration was between 6 and 10 years were more frequently in mild depression. A T-test discovered a statistically significant effect of the variable Type of Infertility, $t(123.733) = 4.069$, $p < .001$, with participants with primary infertility being more depressed than participants with secondary infertility. A statistically significant negative correlation was found as well between Depression and Quality of Life ($r = -.657$; $p < .001$).

In order for the reproductive health specialists to be able to offer adequate care and psychological support to the people with fertility problems, it is important that depression and its regulating factors are thoroughly investigated.

Keywords: Fertility problems, Infertility, Depression, Quality of Life.

Увод

Репродуктивните проблеми се свързват с невъзможността на една интимна двойка да има собствени деца (и на двамата партньори) без намесата на асистираната репродукция. Инфертилитетът обикновено се дефинира като неуспех да се постигне и/или износи бременност след една до две години опити при незащитен сексуален акт (Alhassan et al., 2014; Himmel et al., 1997). Неуспехът при повторно или последващо зачеване, при наличието на поне една успешна бременност, се определя като вторичен инфертилитет.

Често когато една двойка потърси помощ от специалисти във връзка със своя репродуктивен проблем, тя получава необходимото физиологично лечение, но психологическите нужди на партньорите остават negliжирани както от лекарите, така и от самите тях. Необходимо е специалистите по репродук-

тивно здраве да са чувствителни към преживяванията на двойката по време на курса на лечение и да са наясно с това какви вторични проблеми биха могли да възникнат в живота с инфертилитет. В световен мащаб вече има множество изследвания, фокусирани върху вътрешния свят на хората с репродуктивни проблеми, и като основна тема често изпъква депресията.

Необходимо е репродуктивните проблеми да се разглеждат в рамките на конкретната двойка. От една страна, освен дисфункция на един от партньорите, тези проблеми биха могли и да са проявление на дисфункция на взаимоотношенията. Например във връзки с други партньори същите хора може да не се сблъскат с репродуктивен проблем. От друга страна, дори и репродуктивният проблем да може да бъде „локализиран“ у само единия от партньорите, например при наличие на физиологична причина за проблема само у жената или у мъжа, другият партньор е не по-малко засегнат. В този смисъл страданието е общо и преживяването на двамата зависи от редица фактори, много от които свързани със спецификите на тяхната връзка. Такива специфики са например дали партньорите си оказват подкрепа, дали имат добри интимни отношения, дали изпитват любов и грижа един към друг (Неделчева, 2015).

Проведени са множество кроскултурни изследвания и се установява, че инфертилитетът е световен проблем и от него страдат двойки от всички държави (Hynie & Burns, 2006; цит. по Байчинска и Божилова, 2012). Приблизително една на десет двойки преживява първичен или вторичен инфертилитет. Честотата на разпространение на първичния инфертилитет сред общата популация е между 1–8%, а на вторичния достига и до 35% (Covington & Hammer Burns, 2006) и едва около половината от инфертилните двойки са склонни да потърсят помощ за проблема си (Boivin et al., 2007; Hsu et al., 2013). Репродуктивните проблеми се срещат сравнително поравно между двата пола, а в около 20% от случаите проблемът е едновременно и у двамата партньори (Ashkani et al., 2006).

От гледна точка на психологията, инфертилитетът се определя като криза и има своите неблагоприятни физически, психически, финансови, етични и културни последици (Yaghmaei et al., 2013; Karabulut et al., 2013). Научната литература го описва като опустошаващ емоционален опит, особено за жените (Greil, 1997). Той води след себе си силно страдание за двойката. Присъстват чувство за срам, провал, вина (Galhardo et al., 2011), тъга, неувереност, раздразнителност (Байчинска и Божилова, 2012; Fassino, Garzaro et al., 2002). Мъката е най-открояващата се емоция. Тя включва загубата на жизнена цел, на идентичност, на собствено генетично продължение (Байчинска и Божилова, 2012).

По отношение на живота в социума, хората с репродуктивни проблеми могат да почувстват реална или въображаема изолация и стигматизация, което да доведе до социална изолация, оттегляне от и на потенциалните източници

на подкрепа и дори до скъсване на отношенията в двойката. На много места по света родителството предполага един вид социално уважение за двойките и липсата на бременност се възприема като унижително състояние (Karabulut et al., 2013). Двойките преживяват провал пред самите себе си, пред близките си, пред общността и пред обществото (Facchinetti & Fazio, 2005) и се чувстват незавършени, непълноценни и по-низши (Galhardo et al., 2011). В редица африкански държави например, като Гана, Нигерия, Египет. Мозамбик и Гамбия, майчинството е един от малкото начини жената да придобие статус в общността и в своето семейство (Alhassan et al., 2014). По тази причина последиците от инфертилитета са особено задълбочени, стигмата при бездетие е толкова голяма, че жените на практика биват изолирани и пренебрегвани от социума. Друг подходящ пример за силно негативно отношение към инфертилитета идва от изследване на инфертилни жени в Саудитска Арабия (Al-Nomaidan, 2011), в което се оказва, че жените, подложени на социален натиск да имат деца от страна на своето семейство, са по-депресивни от жените, на които не се оказва натиск. Натискът е дотолкова силен, че липсата на деца в един брак може да доведе до неговото разтрогване.

Най-често повтарящите се теми в изследванията на последиците от инфертилитета са: инфертилитетът като централен фокус на идентичността (особено за жените); загуба на контрол и опити за възстановяването му; чувство за непълноценност, за загуба на статус; чувство за социална стигма и за отдръпване от света на хората с деца (Greil, 1997). Психичният дистрес, докладван от пациентите, се проявява най-вече във функционални соматични симптоми, депресивни реакции, емоционална нестабилност, снижена самоувереност и самооценка, сексуални проблеми и конфликти в двойката. Байчинска и Божилова (2012) установяват, че инфертилните жени имат статистически значими завишени нива на ситуативна и на личностна тревожност в сравнение с контролната група от жени майки. Също така членовете на инфертилната двойка често изпитват силен гняв, който понякога може и да стои потиснат и несъзнаван (Fassino, Piero et al., 2002). Инфертилитетът може да се преживее и като наказание от по-висша сила (Himmel et al., 1997).

Сред представените по-горе последици от инфертилитета изпъква емоционалният фон на депресията. Тя често съпътства диагностиката и терапията на инфертилитета. Крушкова и Ангелова (2012) цитират доклад на Harvard Medical International, според който 10% от жените с репродуктивни проблеми изцяло покриват симптоматиката на депресията, а между 30 и 50% проявят част от симптомите на депресия. Съобщава се също, че около 66% от двойките докладват наличие на депресивни симптоми след провал на лечението. Волгстен и колеги (Volgsten et al. 2008) потвърждават това откритие като докладват, че неуспехът да се постигне бременност след цикъл на лечение представлява независим рисков фактор от депресия.

При изследване, проведено в Тайван сред жени, посещаващи клиника за репродуктивно здраве, Чен (Chen et al., 2004) установява, че значителен процент от пациентките имат тревожно или депресивно разстройство. Резултатите на Волгстен подкрепят това откритие (Volgsten et al. 2008). Депресивните и тревожни симптоми обаче често остават неразкрити и подценени у пациентите с репродуктивни проблеми. Възможно е самите те често да нямат критичност за състоянието си. Дватама изследователи предполагат също, че като начин за справяне със стреса от лечението хората се опитват да впечатлят своите лекари и да се представят за добри пациенти, но така прикриват психологични симптоми, които е важно да споделят.

Артс и колеги (Aarts et al., 2011) откриват в рамките на холандска извадка негативна корелация между депресията и тревожността, от една страна, и качеството на живот, от друга, при хора с репродуктивни проблеми. В своето изследване Мура-Рамос и колеги (Moura-Ramos et al., 2012) докладват положителна корелация между субективното преживяване на инфертилитета и конструктите депресия и тревожност. Резултатите от други изследвания също потвърждават тези открития (Galhardo et al., 2011).

Домар и колеги (Domar et al., 1992) съобщават, че инфертилните жени имат много по-високи нива на депресия в сравнение с фертилните жени (два пъти повече жени от експерименталната група са проявили депресивна симптоматика в сравнение с контролната група). Също така средните стойности по двата теста за депресия, използвани от Домар (CES-D и BDI), са значително по-високи за групата на инфертилните жени в сравнение с контролната група. През 2009 г. Дросдзол и колеги (Drosdzol & Skrzypulec, 2009) съобщават подобни резултати, като 35.4% от инфертилните жени в тяхната извадка проявяват депресивна симптоматика в сравнение с 19.47% от жените в контролната група.

Ашкани и колеги (Ashkani et al., 2006) сравняват нивата на депресия при двойки със и без репродуктивни проблеми (а не само при жени) и откриват статистически значима разлика между двете групи. Двойките с репродуктивни проблеми като цяло проявяват по-голяма честота и задълбоченост на депресивната симптоматика от двойките без репродуктивни проблеми. Резултатите от изследването на Ал-Хомайдан (Al-Homaidan, 2011) също сочат, че клиничната депресия е два пъти по-вероятна сред хора с репродуктивни проблеми в сравнение с хора без репродуктивни проблеми. При изследване на инфертилни жени от Гана, Алхасан и колеги (Alhassan et al., 2014) докладват изключително висок процент на депресия сред извадката (62%), измерен чрез скалата за депресия на Бек (BDI), като 40% разкриват лека депресивна симптоматика и 22% – средни нива на депресия. В същото изследване се разкрива, че жените с първичен инфертилитет са по-депресивни от жените с вторичен инфертилитет. Нелсън и колеги (Nelson et al., 2008, цит. по Al-Homaidan, 2011)

докладват, че 19% от инфертилните жени в неговата извадка проявяват симптоматика на умерена депресия, а 13% – на тежка депресия.

Повишените стойности на депресия у пациентите с репродуктивни проблеми зависят както от самото наличие на инфертилитет, така и от редица други фактори, докладвани в изследователската литература (вж. Drosdzol & Skrzypulec, 2009; Ogawa et al, 2011), като например причината за инфертилитета, продължителността на проблема и на лечението, финансовия стрес, социалния натиск, отношенията в двойката, възрастта на партньорите и пр.

Що се отнася до връзката на депресията с курса на лечение на инфертилитета, изследванията сочат, че жените, които са се подлагали на лечение като цяло имат по-високи нива на депресия от жените, които никога не са се подлагали на лечение (Domar et al., 1992). Депресивните тенденции нарастват при пациентите по време на курса на медицинската терапия, като пикът се достига около третата година при продължаващи неуспешни цикли на лечение (Domar et al., 1992). Тези резултати са потвърдени и от други изследвания (Al-Homaidan, 2011; Ashkani et al., 2006).

След третата година изглежда нивото на депресията започва да спада, като чак след шестата година то е статистически значимо по-ниско от нивото на депресия през третата година. Тази крива на депресията спрямо продължителността на лечението би могла да намери своето обяснение във вариацията на надеждата за успех и приемането на неуспеха на всеки етап от лечението. Ако през първата година партньорите все още имат високи очаквания от лечението и силна вяра в благоприятния изход, то към втората и особено третата година те вече са изпитали множество разочарования от неуспешните цикли на лечение и са отчаяни, нямат очакване за благоприятен изход. С напредъка на времето след третата година, партньорите започват да се примиряват и да приемат идеята за неуспеха, с което малко по малко компенсират отчаянието и се възстановяват от депресията (Domar et al., 1992). Изследванията също потвърждават, че продължителността на репродуктивните проблеми корелира позитивно с нивата на депресия (Alhassan et al., 2014).

Изглежда, че с нарастването на възрастта, хората с репродуктивни проблеми стават по-уязвими за депресията. Огава и колеги (Ogawa et al., 2011) докладват статистически значима разлика в нивата на депресия между жените под 30 години и над 35 години в тяхното изследване. Алхасан и колеги (Alhassan et al., 2014) съобщават, че в тяхната извадка от инфертилни жени, с нарастване на възрастта нарастват и нивата на депресия, като ефектът е статистически значим. Дроздол (Drosdzol & Skrzypulec, 2009) намира, че възрастта над 30 години е рискова за развитието на депресия при инфертилните жени.

Друг фактор, който вероятно повлиява нивата на депресия при хората с репродуктивни проблеми, е степента на реализация на други жизнени цели. Някои изследвания например докладват, че при наличието на репродуктивен

проблем по-засегнати от депресията са жените домакини в сравнение с работещите извън дома жени (Ramezanzadeh et al., 2004, цит. по Ogawa et al., 2011). Подобна тенденция докладват и Огава и колеги (Ogawa et al., 2011). Дроздзол (Drosdzol & Skrzypulec, 2009) съобщава, че рискови фактори за депресия сред инфертилните жени са липсата на заетост или по-ниското образование.

Не на последно място, един от факторите, които имат силно влияние върху нивата на депресията и тревожността при хората с репродуктивни проблеми, е подкрепата, получавана от партньора. При изследване, проведено в Япония, Мацубаяши и колеги (Matsubayashi et al., 2004, цит. по Ogawa et al., 2011) съобщават, че един от факторите, които силно допринасят за депресията и тревожността у жените, е липсата на подкрепа от страна на техните мъже.

Повечето изследвания, които адресират едновременно преживяванията на мъжете и на жените, са съгласни, че жените като цяло имат по-високи нива на депресия и тревожност от мъжете (Drosdzol & Skrzypulec, 2009) и често поемат върху себе си отговорността за репродуктивните проблеми, независимо дали причината действително е диагностицирана при тях, или остава неизяснена. Мъжете от своя страна сякаш не проявяват толкова явно симптоми на депресия или тревожност и изглежда, че остават по-стабилни емоционално. Изключение от това правило е ситуацията, в която причината за инфертилитета е категорично диагностицирана при мъжа. В този случай диагностицираните мъже изпитват значително повече стрес в сравнение с мъже, които не са диагностицирани като отговорни за репродуктивния проблем. Жените от своя страна са значително по-спокойни и по-малко депресивни, когато причината за репродуктивния проблем е диагностицирана при мъжа (Ashkani et al., 2006, Ogawa et al., 2011).

Целта на настоящото изследване е да проучи депресивните тенденции сред българите с репродуктивни проблеми, както и възможните фактори, които биха могли да влияят върху появата и дълбочината на депресивната симптоматика. Цели се също и да се проучи връзката на депресията с качеството на живот при хората с репродуктивни проблеми. Доколкото е известно на автора, това е първото изследване, което проучва депресията при инфертилитет сред българската популация.

Както личи от представените по-горе изследвания, в световен мащаб инфертилитетът е един от най-сериозните проблеми, които може да срещне една двойка в своя жизнен път. Освен самата невъзможност да родят и отгледат свои деца, партньорите са поставени и на редица други изпитания, свързани с техните вътрешни преживявания и емоции, както и с живота в социума. Депресията е една от основните последици от живота с инфертилитет и е важно нейните измерения да бъдат добре проучени, за да могат специалистите по репродуктивно здраве да осигурят адекватна грижа и психологическа подкрепа за своите клиенти. Ето защо темата на изследването е важна и актуална.

Метод

За целите на настоящото изследване са използвани два психологически инструмента за самооценка, които да измерят качеството на живот при хората с репродуктивни проблеми и нивото им на депресия.

Структура на тестовата батерия

- **Скала на Бек за депресия (*Beck Depression Inventory, BDI*)**

Скалата за депресия на Бек проверява за наличието на характерна симптоматика, свързана с конструкта депресия, по-точно нейните когнитивни, афективни, поведенчески и соматични компоненти. Инструментът се състои от 21 айтема, всеки от които съдържа по четири твърдения. ИЛ трябва да си избере едно от тези четири твърдения. По всеки айтем може да се получи оценка от 0–3 точки в зависимост от предпочетеното твърдение. Максималният възможен бал по скалата е 63 точки. Българската адаптация на скалата е осъществена от Балев (1994). Скалата на Бек е създадена с цел клинична употреба, но често се използва и като скринингов въпросник. Примерен айтем от този въпросник е „ Не се чувствам тъжен(на); Чувствам, че ми е тъжно; Постоянно ми е тъжно и не мога да преодоля това чувство; Чувствам се толкова тъжен(на) и нещастен(на), че вече не издържам“. Вътрешната консистентност на инструмента в настоящото изследване е много добра, $\alpha = .89$.

- ***Fertility Quality of Life tool (FertiQoL)***

Този въпросник е създаден да измерва конструкта качество на живот по начина, по който той специфично се проявява у хората с репродуктивни проблеми. Инструментът се състои от 34 айтема, разпределени в 6 субскали (емоции, ум/тяло, интимна връзка, социални отношения, обкръжаваща среда на лечението и търпимост към лечението), разпределени на свой ред в два модула (Основен модул и Модул „Лечение“). FertiQoL съдържа също така и два допълнителни въпроса, проверяващи общото здравословно състояние и общата удовлетвореност от качеството на живот. Отговорите се измерват чрез 5-степенна ликертова скала, като за всеки отговор се получават между 0 и 4 точки. По-висок бал на изследваното лице по въпросника означава, че то има по-добро качество на живот. FertiQoL е адаптирана на български език от Неделчева и Савова (2016, 2017). Вътрешната консистентност на инструмента в българската популация е много добра, съответно $\alpha = .81$ за Модул „Лечение“ и $\alpha = .92$ за Основен модул.

За целите на изследването ще използваме резултатите на ИЛ по Основния модул, тъй като те предоставят директна обратна връзка за качеството на живот и същевременно са неспецифични спрямо провеждането на лечение за репродуктивния проблем. Субскалите, които се включват в Основния модул са *емоции, ум/тяло, интимна връзка и социални отношения*. Примерни айтеми от този въпросник са: „Чувствате ли се тъжен(на) и потиснат(а) заради своите

репродуктивни проблеми?“ и „Пречат ли репродуктивните Ви проблеми на Вашата ежедневна работа или задължения?“.

Събиране и анализ на данните

Настоящото изследване е част от по-голям проект, чийто фокус е адаптацията на Въпросника за качество на живот при хора с репродуктивни проблеми (FertiQoL). Цялата тестова батерия е качена в онлайн платформата за научни изследвания eSurv (www.esurv.org) заедно с въпроси от демографско естество и с инструкции към участниците. Така съставената тестова бланка се разпространи чрез линк, който отвежда към въпросника.

Линкът към изследването се предостави на целевата популация през социалните мрежи и затворените групи на Българската асоциация по репродуктивна психология (БАРП), инициатор на проекта за адаптация на FertiQoL за България и на фондация „Искам бебе“, които са основни партньори по осъществяването на проекта.

При събирането на данните са генерирани 390 протокола от участници в изследването. Единадесет от тези протоколи са отстранени, защото са невалидни, с твърде много липсващи данни по всички въпросници. Още 70 протокола от ИЛ са въведени в базата данни, но отстранени от изследването, поради положителен отговор на една или повече от контролните променливи¹. Контролните променливи са въпроси, които изследват дали лицето някога е имало поставена психиатрична диагноза или дали в живота му в последните два месеца се е случило някакво събитие от особено значение (като например смърт на близък човек), което би могло да повлияе на изследването, като внесе грешка в измерването. При жените се контролираше за това дали са бременни в момента, тъй като това би обезсмислило голяма част от въпросите в изследването.

От останалите ИЛ в извадката, общо 193 са попълнили скалата на Бек за депресия и поради тази причина всички представени по-долу анализи са направени на базата на тези 193 ИЛ.

Данните са обработени със статистическия пакет IBM SPSS 21. За целите на настоящото изследване е направен честотен анализ на резултатите на ИЛ по

¹ Контролните променливи са необходими, за да се изчисти влиянието на допълнителни променливи върху извадката, доколкото е възможно. Тъй като една от целите на глобалния проект е да се адаптира нов инструмент за качество на живот при хора с репродуктивни проблеми и да се изведат нормативни данни, е необходимо да се изследва извадка, която е повлияна само или предимно от репродуктивните си проблеми, и не от друг вид проблеми. Качеството на живот е много чувствителен конструкт и лесно може да бъде повлиян от текущи житейски събития, от психични или емоционални разстройства, соматични болести или специфични физиологични състояния. За целите на проекта обаче беше необходимо да се наблюдава само по какъв начин качеството на живот се повлиява от репродуктивния проблем. Това наложи и въвеждането на контролните променливи.

скалата за депресия на Бек при 5-категориално разпределение според дълбочината на депресивните симптоми. Изследвани са и средните стойности и стандартните отклонения на резултатите по скалата за депресия (суров бал) и по Основния модул от Въпросника за качество на живот (скалиран бал). Направен е корелационен анализ на резултатите по скалата за депресия (суров бал) и по Основния модул (суров бал). Анализирани са също и корелациите между скалата за депресия и всяка от субскалите на Основния модул (суров бал).

За да се изследват факторите, които повлияват наличието и дълбочината на депресивната симптоматика, са направени няколко дисперсионни анализа (One Way ANOVA) и един Т-тест, включващи като независима променлива някои от променливите от демографско естество. За зависима променлива е взето 5-категориално разпределение на резултатите по скалата на Бек от норма до тежка депресия (а не суровия бал).

Описание на извадката

Финалната извадка, чиито резултати са подложени на анализ, се състои от 193 ИЛ, попълнили Въпросника за качество на живот FertiQoL и скалата на Бек за депресия. Двама от тях са посочват, че към момента не провеждат лечение за репродуктивните си проблеми.

Извадката се състои предимно от жени, техният брой е 188. Въпросникът е попълнен и от 5-ма мъже. Участниците са на възраст средно около 35–36 години, като най-младият е на 24 години, а най-възрастният на 46.

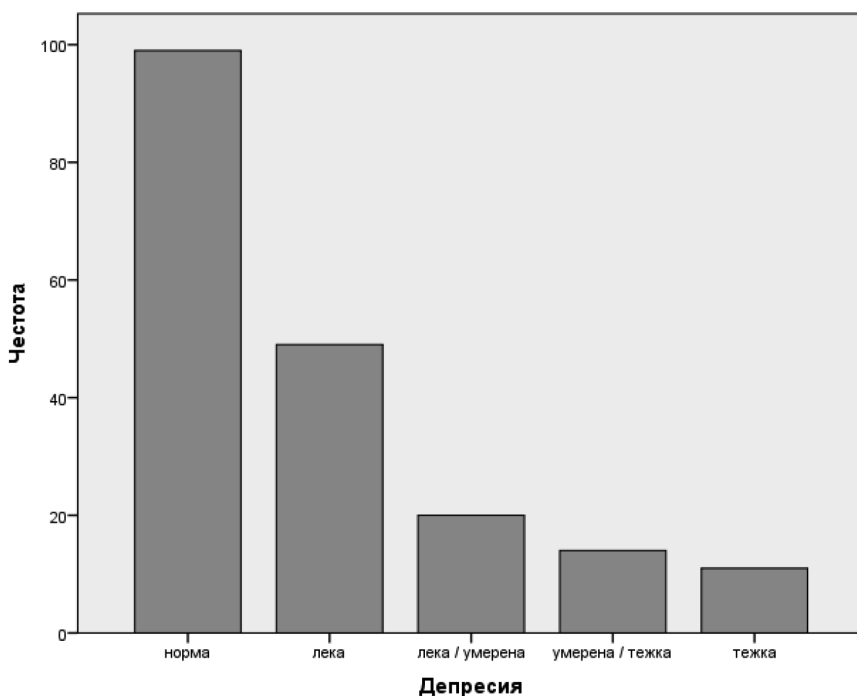
Един от участниците е посочва, че в момента няма стабилна интимна връзка, всички останали имат. От тях 1 човек е споделя, че има хомосексуална връзка, 4-ма не дават информация, останалите се намират в хетеросексуална връзка. Продължителността на интимните връзки е средно 10 години, като най-кратката е под 1 година, а най-дългата 25 години.

67% процента от участниците нямат деца, 21% имат 1 дете, 4% – 2 деца и само 1 участник – 3 деца. Средната продължителност на репродуктивните проблеми на участниците е малко над 7 години, като най-кратката е под 1 година, а най-дългата – 20 години. Средната продължителност на лечението е около 4–5 години. Около 34% от ИЛ имат по 1–2 неуспешни бременности и около 8% – над три неуспешни бременности. Участниците имат средно по 2–3 неуспешни инвитро опита.

Резултати

Средната стойност на извадката по скалата за депресия на Бек е 10.86 точки ($SD = 8.55$) от възможни 63 точки. Разпределението на резултатите по скалата е едномодално, със силен положителен наклон и по-голямата част от резултатите се намират в ниската част на скалата, т.е. повечето ИЛ са с по-нисък бал по скалата и малко ИЛ с висок бал.

За разпределяне на резултатите по скалата на Бек в нормативни категории е използвано разпределението, предоставено от Николкова и Маринов (Приложение 8, 2009: 387). Съответно категориите са: 1) 0–9 точки = норма; 2) 10–15 точки = леки депресивни симптоми; 3) 16–19 точки = леки към умерено тежки депресивни симптоми; 4) 20–29 точки = умерено тежки към тежки депресивни симптоми и 5) 30 и повече точки = тежки депресивни симптоми. Следвайки това разпределение, 51.3% от хората, попълнили скалата на Бек в настоящото изследване, са в норма; 25.4% са с лека депресивна симптоматика; 10.4% са с леки към умерено тежки симптоми; 7.3% са с умерено тежки към тежки симптоми и 5.7% са със симптоми на тежка депресия. Фигура 1 разкрива честота на резултатите във всяка категория.

Фиг. 1. Честота на резултатите по скалата за депресия на Бек в нормативните категории според дълбочина на депресивните симптоми (N = 193).

При провеждане на дисперсионните анализи не се откри статистически значим ефект на променливите *възраст на ил., образование, продължителност на интимната връзка, продължителност на лечението, брой неуспешни бременности и брой неуспешни инвитро опити* ($p > .05$).

Откри се обаче статистически значим ефект при променливата *продължителност на репродуктивния проблем*, $F(3.185) = 2.754$, $p = .044$. Разме-

рът на ефекта е среден, $d = .52$. Множественото сравнение при Hochberg post hoc теста разкри, че ИЛ, които имат репродуктивен проблем от 1 до 5 години по-често са в норма ($M = 1.64$; $SD = 1.03$), в сравнение с лицата, при които проблемът продължава между 6 и 10 години ($M = 2.18$; $SD = 1.33$). Последните по-често са с депресивна симптоматика, като средно за групата те са с лека депресия. Тази разлика ($-.543$; $BCa\ 95\% CI [-1.05; -.04]$) е статистически значима при $p = .027$ и се равнява на около 4.5 точки от суровия бал по скалата на Бек. След 11-ата година изглежда, че тенденцията към депресивна симптоматика спада и лицата с над 11 години продължителност на репродуктивния проблем отново са в по-скоро в норма, но близо до леката депресия (M при 11–15 години = 1.88; M при над 16 години = 1.91). Разликата в средните между групите, при които репродуктивният проблем продължава повече от 11 години, и останалите групи не е статистически значима ($p > .05$).

Проведеният Т-тест разкри статистически значим ефект на променливата *вид на инфертилитета*. ИЛ с първичен инфертилитет ($M = 2.8$; $SD = 1.25$) са по-депресивни в сравнение с ИЛ с вторичен инфертилитет ($M = 1.42$; $SD = .85$). Тази разлика ($.667$; $BCa\ 95\% CI [.310; .986]$) се равнява на около 5.5 точки от суровия бал по скалата на Бек и е статистически значима при най-високото равнище, $t(123.733) = 4.069$, $p < .001$. Размерът на ефекта е среден към голям, $d = .78$. Тестът на Levene за сходство във вариативността на групите е статистически значим ($F = 8.64$; $p < .001$).

Суровите резултати от Въпросника за качество на живот при хора с репродуктивни проблеми FertiQoL са скалирани към 100, за да са по-лесно четими и сравними. Средните стойности на резултатите по Основния модул и по неговите четири субскали могат да бъдат открити в табл. 1. Всички средни варират около средата на своята скала, като са по-завишени при субскалите интимна връзка и социални отношения. Разпределенията на резултатите по Основния модул и четирите субскали демонстрират симетрия по посока на нормалното разпределение, при интимна връзка обаче разпределението е най-асиметрично с по-изразен отрицателен наклон.

Таблица 1. Средни стойности по скалираните балове за Основен модул на FertiQoL и за четирите субскали на Основния модул

N = 193	Основен модул	Емоции	Ум/тяло	Интимна връзка	Социални отношения
M	59.41	46.68	51.30	74.56	65.13
SD	16.32	21.36	22.17	19.28	19.84

Открита е статистически значима отрицателна корелация между конструкторите депресия и качество на живот. В табл. 2 са представени корелациите между скалата на Бек и Основния модул от FertiQoL, както и между

скалата на Бек и четирите субскали. Всички корелационни коефициенти са в ранга на умерената корелация, с изключение на корелацията между скалата на Бек и субскалата интимна връзка, при които тя е по-скоро слаба.

Таблица 2. Корелации между скалата на Бек и Основния модул FertiQoL (коефициент на корелация на Пийърсън)

N = 193	Основен модул	Емоции	Ум/тяло	Интимна връзка	Социални отношения
Скала на Бек	-.657*	-.590*	-.562*	-.338*	-.566*
*Корелациите са статистически значими при $p < .001$					

Дискусия

Настоящото изследване се фокусира върху наличието и дълбочината на депресивна симптоматика и върху връзката на тази симптоматика с качеството на живот при хората с репродуктивни проблеми. Провери се и потенциалното влияние на определени фактори върху депресията при инфертилитет.

Средната стойност на извадката по скалата на Бек за депресия е 10.86 точки, което е индикатор за леки симптоми на депресия. В световен мащаб научната литература приема, че резултат над 9–10 точки по Бек свидетелства за лека депресия. В своята адаптация Балев (1994) посочва средна стойност за възрастни от $M = 9.17$. Извадката има леко завишен резултат спрямо тази средна. В своя наръчник по психиатрия Николкова и Маринов (2009) посочват, че резултати от 9–15 точки по скалата изразяват наличието на леки симптоми на депресия. Интерпретирането на текущия резултат обаче следва да се извършва внимателно поради наличието на някои специфики. Трябва да се има предвид, че средният резултат, който се получава по скалата, е леко изкривен в посока на завишаване поради факта, че извадката се състои почти изцяло от жени, а жените са по-депресивни от мъжете. Балев (1994) посочва средна стойност за жени по скалата на Бек от $M = 10.49$, което е доста близко до резултата на настоящата извадка.

От нормативното разпределение на резултатите по скалата на Бек (фиг. 1) личи, че 48.7% от ИЛ в българската извадка имат някаква форма на депресивна симптоматика, а при 23.4% от хората симптоматиката е умерена до тежка. Този процент е доста висок, като има основание да се предположи, че равнището на депресия сред хората с репродуктивни проблеми е около два пъти по-високо в сравнение с общата популация. Макар в настоящото изследване да не са тествани лица от общата популация, по данни от Евростат от 2015 г. при анализ на страните членки на ЕС, около 8% от българите на възраст над 18 години страдат от различни форми на депресия (Труд, 2017). При изследванията, провеждани в други държави, ясно се вижда, че инфертилните ИЛ, проявяващи депресивна симптоматика са около два пъти повече в сравнение

с контролните групи лица. Според Кеслер и Бромет (Kessler & Bromet, 2013), при провеждане на кроскултурно изследване между редица държави по света (както бедни, така и богати) средно 54.1% от ИЛ докладват, че някога в живота си са преживели депресивен епизод, продължил поне няколко дни. Този процент може и да изглежда сравним с резултатите от настоящото изследване, но трябва да се има предвид, че близо 50% от извадката докладват наличие на депресивна симптоматика през последната седмица (а не изобщо в живота). За сравнение, средно само 10.5% от лицата в кроскултурното изследване са имали депресивен епизод през последните 12 месеца. Разбира се, леката депресивна симптоматика не може да се приравнява на разгърнат депресивен епизод, но все пак от предоставените данни става ясно, че присъствието на депресивна симптоматика у българската извадка е силно завишено спрямо общата популация.

Резултатът от дисперсионния анализ разкри статистически значима тенденция хората с репродуктивни проблеми да са по-малко депресивни през първите години живот с инфертилитет, да достигат пик в депресивната симптоматика между шестата и десетата година, след което нивото на депресията спада отново, макар и да не достига изходното си равнище. Подобна динамика е съответна на откритието на Домар и колеги (Domar et al., 1992) по отношение на развитието на депресията спрямо продължителността на лечението², при което се установява, че хората с инфертилитет достигат пик в депресивната симптоматика около третата година от лечението си, а след шестата година симптоматиката спада. Тенденцията, разкрита от нашето изследване, съответства и на естествен ход на развитие на емоционалните преживявания у хората с репродуктивни проблеми, преминавайки последователно през етапи на борба с проблема и вяра в благоприятния изход, отчаяние и накрая приемане.

В настоящото изследване се установи, че ИЛ с първичен инфертилитет са по-депресивни от ИЛ с вторичен инфертилитет. Подобни резултати получават и Алхасан и колеги (Alhassan et al., 2014). Този резултат има своята логика, тъй като хората с вторичен инфертилитет имат поне едно дете, което вероятно снема голяма част от напрежението и негативните емоции, характерни за живота с репродуктивен проблем. Наличието на поне едно дете също така омекотява социалния натиск и не нанася идентичността по начина, по който въздейства бездетието. Тоест при вторичния инфертилитет голяма част от вторичните ефекти от бездетието са неутрализирани до известна степен.

Открита е и статистически значима отрицателна корелация между депресията и качеството на живот при ИЛ в извадката, като по-високите нива на депресия се свързват с по-ниски нива на качество на живот. Качеството на живот е многокомпонентен конструкт, който обаче задължително включва под една

² Разбира се, продължителността на лечението е пряко свързана с продължителността на репродуктивния проблем.

или друга форма общото усещане за благополучие. Качеството на живот така, както го мери FertiQoL, е именно в смисъла на благополучие и психично здраве, а не толкова на физическо здраве. Тези компоненти от своя страна са свързани с добър баланс между положителните и отрицателните емоции. Ако човек е депресиран, този баланс би бил сериозно нарушен и изместен към отрицателния край на емоционалната палитра. Следователно отрицателната корелация между депресията и качеството на живот не е учудваща, а по-скоро предвидима и може да се предположи, че колкото по-депресивни са ИЛ, толкова по-слабо е усещането им за благополучие.

Субскалата *интимна връзка* проявява по-слаба отрицателна корелация със скалата за депресия на Бек, отколкото останалите субскали, което означава, че стабилността на интимната връзка е по-слабо или по-индиректно свързана с депресията при българската извадка. В други изследвания (Matsubayashi et al., 2004, цит. по Ogawa et al, 2011) се оказва, че подкрепата, която партньорът оказва на партньорката си, има регулиращ ефект върху нейното справяне с депресията и тревожността. Този ефект обаче може да не действа по същия начин от партньорката към партньора, а българската извадка е смесена, макар и мъжете да са доста малко на брой. В настоящото изследване също така се демонстрира, че ИЛ определят връзките си като доста стабилни, тъй като субскалата интимна връзка е единствената, която появява асиметрично разпределение на резултатите, изместено към положителния край. Повечето хора са отговорили положително на айтемите, адресиращи тяхната връзка с партньора им, и тази стабилност изглежда не зависи силно от други променливи, включително и от депресивността в двойката.

Настоящото изследване изпълни целта си да проучи депресивните тенденции сред българите с репродуктивни проблеми, както и възможните фактори, които биха могли да влияят върху появата и дълбочината на депресивната симптоматика.

Като ограничение може да бъде посочена липсата на контролна група от лица, които нямат репродуктивен проблем, което лимитира анализите и изводите, които могат да бъдат направени. Що се отнася до изследваната група, извадката не е малка по размер, но броят на мъжете в нея е много малък спрямо жените и следва да се има предвид, че това може да изкривява част от резултатите. Допълнително ограничение е и отстраняването на доста протоколи от първоначално събраната извадка поради положителен отговор на някоя от контролните променливи. Добре е да отбележим, че сред отстранените протоколи има 14 ИЛ, които да отбелязали, че имат или са имали поставена психиатрична диагноза, 6 ИЛ с депресия и 8 ИЛ с някаква форма на тревожно разстройство (най-често паническо).

Като насока за бъдещи изследвания би било интересно да се проучи връзката на депресията при хората с репродуктивни проблеми с някои когнитивни

конструкти като атрибутивен стил или заучена безпомощност. В международен план също липсват такива изследвания и темата представлява добра възможност за разгръщане на научния интерес на репродуктивните психолози.

Заклучение

Доколкото е известно на автора, настоящото изследване е първото за България, което систематично проучва равнището на депресия и потенциалните фактори, които ѝ влияят, сред популацията от хора с репродуктивни проблеми. Депресията е проблем със световно значение, като според Световната здравна организация тя е четвъртата водеща причина за инвалидност. От резултатите от настоящото и от други изследвания става ясно, че сред хората с репродуктивни проблеми депресията е много по-честа, отколкото сред общата популация. Това добавя сериозна тежест към един и без друго утежнен от инфертилитета живот.

Порочният кръг на живота с репродуктивен проблем е много коварен, тъй като вторичните проблеми, които инфертилитетът носи след себе си, всъщност допълнително усложняват самия инфертилитет. Необходима е грижа от страна на специалистите по репродуктивно здраве, която да бъде адекватна не само на физиологичното лечение, но и на психологическите нужди на страдащите. Затова е важно проявите на депресията и регулиращите фактори да се проучат систематично, за да може да се генерира специфичен ресурс за грижа и психологическа подкрепа за хората с репродуктивен проблем.

ЛИТЕРАТУРА

- Байчинска, К. и Божилова, М. Ситуативна и личностна тревожност при жени с репродуктивни затруднения. – В: Психологични изследвания, кн. 1/2012, с. 51–69. БАН, Институт за изследване на населението и човека.
- Балев, Ж. Измерване на неклинична депресивност в горна училищна възраст: Конфирматорен анализ на алтернативни факторни модели. – В: Българско списание по психология, 3, 1994, с. 29–54.
- Крушкова, С. и Ангелова, Н. Психологична оценка и подкрепа при двойки с репродуктивни, 2012.
- Проблеми. Научни трудове на Русенския университет. Том 51, серия 8.3, с. 152–154.
- Неделчева, М. Психогенен инфертилитет – реалност или спекулация? – В: Клинична и консултативна психология, 4(24), 2015, с. 44–55.
- Неделчева, М. и Савова, В. (2016). Въпросник за измерване качеството на живот при хора с репродуктивни проблеми: Fertility Quality of Life tool (FertiQoL). Описание, норми и насоки за интерпретация. – В: Клинична и консултативна психология, година VIII, 2(28), 2016, с. 18–34.

- Неделчева, М. и Савова, В. Адаптация на въпросник за качество на живот при хора с репродуктивни проблеми: Fertility Quality of Life tool. – В: Сборник по клинична психология. Матанова, В. и Петкова, П. (редактори). Том 2, 2017, с. 303–317.
- Николкова, С. и Маринов, П. (2009). Психиатрия, психология и психотерапия за общопрактикуващи лекари (второ издание). София: ИК ГорексПрес, 2009.
- Труд. Евростат: Около 8% от българите страдат от депресия. <https://trud.bg>, 28.03.2017.
- Aarts, J. W. M., Van Empel, I. W. H., Boivin, J., Nelen, W. L., Kremer, J. A. M. & Verhaak, C. M. Relationship between quality of life and distress in infertility: A validation study of the Dutch FertiQoL. *Human Reproduction*, 26(5), 2011, p. 1112–1118.
- Alhassan, A., Ziblim, A. R. & Muntaka, S. A survey on depression among infertile women in Ghana. *BMC Women's Health*, 14(42), 2014, p. 1–6.
- Al-Homaidan, H. T. Depression among women with primary infertility attending an infertility clinic in Riyadh, Kingdom of Saudi Arabia: Rate, severity, and contributing factors. *International Journal of Health Sciences*, 5(2), 2011, p. 108–115.
- Ashkani, H., Akbari, A. & Heydari, T. Epidemiology of depression among infertile and fertile couples in Shiraz, Southern Iran. *Indian Journal of Medical Sciences*, 60(10), 2006, p. 399–406.
- Boivin, J., Bunting, L., Collins, J. A. & Nygren, K. G. International estimates of infertility prevalence and treatment-seeking: Potential need and demand for infertility medical care. *Human Reproduction*, 22(6), 2007, p. 1506–1512.
- Chen T. H., Chang S. P., Tsai C. F. & Juang K. D. Prevalence of depressive and anxiety disorders in an assisted reproductive technique clinic. *Human Reproduction*, 19(10), 2004, p. 2313–2318.
- Covington, S. N & Hammer Burns, L. *Infertility counseling: A Comprehensive handbook for clinicians* (2nd ed.). Cambridge University Press, 2006.
- Domar, A. D., Broome, A., Zuttermeister, P. C., Seibel, M. & Friedman, R. The prevalence and predictability of depression in infertile women. *Fertility and Sterility*, 58(6), 1992, p. 1158–1163.
- Drosdzol, A. & Skrzypulec, V. Depression and anxiety among Polish infertile couples – an evaluative prevalence study. *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology*, 30(1), 2009, p. 10–20.
- Facchinetti, F. & Fazio, M. Psychogenic infertility: Facts rather than fiction. Abstracts of the 21st Annual Meeting of the ESHRE, Copenhagen, Denmark, 19–22 June, 2005, p. i71.
- Fassino, S., Garzaro, L., Peris, C., Amianto, F., Piero, A. & Abbate Daga, G. Temperament and character in couples with fertility disorders: A double-blind, controlled study. *Fertility and Sterility*, 77(6), 2002, p. 1233–1240.
- Fassino, S., Piero, A., Boggio, S., Piccioni, V. & Garzaro, L. Anxiety, depression and anger suppression in infertile couples: A controlled study. *Human Reproduction*, 17(11), 2002, p. 2986–2994.
- Galhardo, A., Pinto-Gouveia, J., Cunha, M. & Matos, M. The impact of shame and self-judgment on psychopathology in infertile patients. *Human Reproduction*, 26(9), 2011, p. 2408–2414.

- Greil, A. L. Infertility and psychological distress: A critical review of the literature. *Social Science and Medicine*, 45(11), 1997, p. 1679–1704.
- Himmel, W., Ittner, E., Kochen, M. M., Michelmann, H. L., Hinney, B., Reuter, M., Kallerhoff, M & Ringert, R. H. Management of involuntary childlessness. *British Journal of General Practice*, 47, 1997, p. 111–118.
- Hsu, P. Y., Lin, M. W., Hwang, J. L., Lee, M. Sh. & Wu, M. H. The fertility quality of life (FertiQoL) questionnaire in Taiwanese infertile couples. *Taiwanese Journal of Obstetrics & Gynecology*, 52, 2013, p. 204–209.
- Karabulut, A., Ozkan, S & Oguz, N. Predictors of fertility quality of life (FertiQoL) in infertile women: Analysis of confounding factors. *European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology*, 170, 2013, p. 193–197.
- Kessler, R. C. & Bromet, E. J. The epidemiology of depression across cultures. *Annual Review of Public Health*, 34, 2013, p. 119–138.
- Moura-Ramos, M., Gameiro, S., Canavarro, M. C. & Soares, I. Assessing infertility stress: Re-examining the factor structure of the Fertility Problem Inventory. *Human Reproduction*, 27(2), 2012, p. 496–505.
- Ogawa, M., Takamatsu, K. & Horiguchi, F. Evaluation of factors associated with the anxiety and depression of female infertility patients. *BioPsychoSocial Medicine*, 5(15), 2011, p. 1–5.
- Volgsten, H., Skoog Svanberg, A., Ekselius, L., Lundkvist, O. & Sundstrom Poroma, I. Prevalence of psychiatric disorders in infertile women and men undergoing in vitro fertilization treatment. *Human Reproduction*, 23(9), 2008, p. 2056–2063.
- Yaghmaei, F., Mohammadi, Sh. & Majd, H. A. Developing and measuring psychometric properties of “Quality of Life Questionnaire in Infertile Couples“. *International Journal of Community Based Nursing and Midwifery*, 1(4), 2013, p. 238–245.

СЕПАРАЦИЯ-ИНДИВИДУАЦИЯ И ОТНОШЕНИЯ С ВРЪСТНИЦИТЕ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

Цветелина Николаева Макавеева

Анотация. Психичното отделяне от значимите други при запазване на емоционална връзка с тях е една от най-важните характеристики за изграждането на идентичността. Изследването се фокусира върху т.нар. вторичен процес на сепарация-индивидуация през юношеството и влиянието му върху приятелските отношения. Данните са получени върху извадка от 439 юноши от 14- до 18-годишна възраст (9–11 клас). Използваните инструменти са Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA) и скалите: приемане от връстниците, проблеми в отношенията с връстниците и доверително общуване от Въпросника за субективно благополучие и взаимоотношения (ССБВО). Извършен е експлораторен факторен анализ, проверена е и надеждността на субскалите от SITA за българска извадка. Корелационните и регресионните анализи насочват към значими връзки между скалите от SITA и отношенията с връстниците.

Ключови думи: сепарация-индивидуация, юношество, отношения, връстници.

SEPARATION-INDIVIDUATION AND PEER RELATIONSHIPS IN ADOLESCENCE

Tsvetelina Nikolaeva Makaveeva

Abstract. The psychological separation from significant others while maintaining an emotional connection with them is one of the most important characteristics of identity formation. The study focuses on the interdependence between the secondary process of separation-individuation during adolescence and peer relationships. Data were obtained from a sample of 439 adolescents aged 14 to 18 (grades 9–11). The instruments used are the Separation-Individuation Test of Adolescence (SITA) and the scales Peer Acceptance, Problems with Peers and Trusted Communication with Peers from the Adolescent Subjective Well-being and Relationships Scale (ASWRS). An exploratory factor analysis was performed and the reliability of the SITA subscales for the Bulgarian sample was checked. Correlation and regression analyses point to significant relationships between SITA scales and peer relationships.

Keywords: separation-individuation, adolescence, relationships, peers

Постановка на проблема

Придобиването на лична идентичност и отделянето от значимия друг представляват основна развитийна задача, пред която детето се изправя още в ранна възраст. В психоаналитичната традиция тази задача се свързва с идеите на Ерик Ериксън. Предизвикателствата, свързани с успешното ѝ изпълнение, се изследват от различни психоаналитични теории (Фройд, Боулби, Ейнсуърт, Уиникът и др.), като едно от най-детайлните изследвания на взаимоотношени-ята майка–дете в естествена среда се открива в работата на Маргарет Малер (Mahler et. al., 1975). Тя изучава интрапсихичната диференциация на детето от майката, която включва интернализиранието на майчиния образ и способността за самостоятелно функциониране в нейно присъствие или с нейна подкрепа. Именно този процес Малер описва с термина „сепарация-индивидуация“. Това физическо и психично отделяне се случва до около 3-годишна възраст и е предшествано от фазите на нормалния аутизъм (с характерната за него липса на катексис към външни стимули) и на нормалната симбиоза (в която катексисът се насочва към майчиния обект).

Питър Блос (Blos, 1967) открива сходства с описания от Малер процес в юношеска възраст. Основните прилики на двата периода, според него, са свързани с повишена уязвимост на личностните структури, силна необходимост от промяна във връзка със съзряването и последващо девиантно развитие при неуспешно преминаване през съответния развитиен етап. Въз основа на това Блос разглежда юношеството като време за вторичен процес на сепарация-индивидуация. В този период юношата трябва да се разграничи от формираната в ранното детство интернализирана репрезентация на основния грижещ се и да придобие усещане за собственото аз (Lapsley & Stey, 2010). Възприемането на родителите като безгрешни и всемогъщи защитници подлежи на преразглеждане – вторичната индивидуация се разбира от Блос преди всичко като когнитивен процес, в който юношата се освобождава от идеализираните образи на родителите и започва да ги възприема по-реалистично (Schuster et. al., 2005). Това освобождаване от инфантилните обектни връзки с родителите се свързва с болката от загубата на първичния любовен обект, която се преодолява чрез търсене на подкрепа, преданост, съпричастност и лоялност от връстниците (Levruscek & Gril, 2010).

Блос разделя юношеството на няколко субфази, като от основно значение за индивидуацията са ранното юношество и същинското такова. През ранното юношество (13–15 г.) „обикновено се стига до близки, идеализирани приятелства с хора от същия пол“ (Blos, 1973, цит. по Schuster et. al., 2005). Причината за това е, че юношата търси приятели, притежаващи качества, които той самият не притежава – в тази връзка обичан е не толкова самият приятел, колкото собственият аз-идеал, внедрен фантазно в него. По време на същинското юношество любовта от родителите се отдръпва и се насочва към собственото

аз, поради което периодът се характеризира с нарастване на егоцентризма и нарцисизма (Schuster et. al., 2005). Това емоционално отделяне едновременно е плашещо (защото юношата има все по-малка сигурност и опора), но и спомагащо за откъсването от родителите и придобиването на самостоятелност.

Блос, за разлика от Ериксън, не се фокусира основно върху процесите на аза, допринасящи за формирането на идентичността, а разглежда динамичния баланс между структурите на то, аз и свръх-аз, като предпочита да нарича същността на това явление „формиране на характера“ (Kroger, 2004). Той описва четири предизвикателства, преодоляването на които свързва със здравословното функциониране през зрялата възраст (цит. по Kroger, 2004): вторичният процес на индивидуация, преработката и справянето с травмата от детството, постоянството на егото (аза, ego continuity) и сексуалната идентичност. Успешното справяне с *вторичния процес на индивидуация* води до придобиване на ясни граници на аза, загуба на ригидност и по-голямо постоянство на настроението и самооценката, резултиращи от намалялата зависимост от външни източници на подкрепа (Blos, 1967). В този контекст регресията според Блос е нормативен начин за дезангажиране на юношите от ранните обектни връзки. *Преработката на травмата от детството* (в термините на Фройд) в този период включва повторното ѝ преживяване, така че тя да се разреши (поне частично) и да се интегрира в рамките на аза. *Постоянството на егото (аза)*, според Блос, е критично за формирането на характера. То има интегративна и стимулираща растежа функция, като допринася за чувството за цялостност и неприкосновеност през юношеството. Също като при ортодоксалната психоанализа, придобиването на *сексуална идентичност*, според Блос, е от ключово значение в този период – необходимо е връщане към и окончателно разрешаване на едиповите въпроси от ранното детство. Индикатор за успешното справяне с тях е способността на младия човек да търси романтични връзки извън семейството (Kroger, 2004).

80-те години на XX век са период, в който се създава значителен набор от инструменти за изследване на процеса на сепарация-индивидуация в юношеството. Повечето от тях включват три широки аспекта на юношеската индивидуация: 1) *необходимост от свързаност* (например сепарационна тревожност, търсене на впитане, търсене на обгрижване); 2) *диференциация/сепарация* (например отричане на зависимостта, чувство за свръхнадзор и контрол, деидеализация) и 3) *здравословно отделяне* (баланс между зависимост и независимост) (Levpuscek & Gril, 2010). Немалко от инструментите са усъвършенствани през следващото десетилетие (за преглед вж. Kroger, 1998: 182), като най-често е бил подобряван *Въпросникът за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (SITA, Levine & Saintonge, 1993).

Взаимоотношенията с родители и връстници играят съществена роля в решаването на нормативните задачи през юношеството: развитие на автоно-

мия и чувство за контрол върху собствения живот; емоционално отделяне от родителите и други значими възрастни; постигане на по-зрели отношения с връстниците (Калчев, 2011). Контактите с връстници най-често се случват в училищен контекст. Според Danesi (Danesi, 1994) училището представлява затворена социална система, която постепенно се превръща в най-важното място за създаване на приятелски отношения. С нарастването на времето, прекарвано със съучениците, нараства и значимостта им за юношата – изследвания от последните години показват, че 61% от запитаните 12–14-годишни и 75% от 15–17-годишните се възприемат като членове на определена клика (Leven, Quenzel & Hurrelmann, 2010, цит. по Krüger, Deinert & Zschach, 2012).

Brown (2009) обобщава три различни равнища на взаимоотношения с връстниците. Първото е диадно, доминирано от индивидуални приятелства, които започват от ранна детска възраст. Второто равнище, проявяващо се също преди юношеска възраст, включва малки групи връстници, които често взаимодействат помежду си. Тези групи, понякога обозначавани като „клик“⁴, включват преплитане на отношения, които се различават по близост, продължителност и взаимна привързаност. Третият вид взаимоотношение не се среща преди юношеството. Той обхваща т.нар. тайфи, в които се включват толкова много юноши, че вече не е възможно всеки да познава другия лично. Преминаването от самостоятелни класни стаи в по-големи средни училища с постоянна промяна на връстниците (при преминаване от един клас в друг), с които детето взаимодейства, благоприятства появата на този вид групи. Извън обичайните приятелски отношения в юношеска възраст се откриват и два други типа взаимоотношения: романтично партньорство и взаимни врагове (включително двойки агресор–жертва).

Отношенията с връстниците играят важна роля в процеса на социализация. Причината за това е, че контактът с връстниците е обусловен от симетрична реципрочност, т.е. еднакъв социален статус, и е доброволен (а не принудителен и с разлика в статуса, както е при връзката родители–деца). Kahlke (Kahlke, 2016) разглежда значимостта на позитивните и негативните социални отношения в юношеска възраст. За създаване на позитивни социални отношения е необходимо юношата да е изградил определени социални компетентности – например способност за спазване на граници, притежаване на набор от стратегии за решаване на конфликти, способност за взимане предвид на чуждата гледна точка. От друга страна, отхвърлянето (изключването от групата поради пречещо или агресивно поведение) или незабелязването (породено от прекалена стеснителност в отношенията) са форми на неприемане, които се отразяват негативно на личностното развитие на учениците. Тези важни фактори на социализацията насочват към необходимостта от проследяване на отношенията с връстниците в контекста на изграждащата се личност.

Метод

- *Дизайн и хипотези на изследването*

Прогнозира се наличие на позитивна връзка на скалата *приемане от връстниците* със скалата *вплетеност с връстниците* от SITA предвид близостта на двата конструкта. Очаква се наличие на позитивна връзка на скалата *проблеми в отношенията* със скалите *очакване на отхвърляне* и *отричане на зависимостта*, тъй като те се фокусират върху приемането на другите като груби, враждебни или ненужни. Хипотезира се позитивна връзка между скалите *доверително общуване* от ССБВО и *вплетеност с връстниците* от SITA поради факта, че близките приятелски отношения предполагат доверие, споделяне и разбиране, към което юношата с високи стойности по последната скала би се стремил. Поради същата причина се очаква скалите *очакване на отхвърляне* и *отричане на зависимостта*, указващи липса или отричане на необходимостта от тази близост, да корелират негативно със скалата *доверително общуване*.

- *Изследвани лица*

Събрани са общо 439 протокола, от които с пълни данни по всички променливи са 302 лица. Общият брой протоколи варира при анализите според броя на протоколите с пълни данни. Изследваните лица са на възраст между 14 и 18 години ($\bar{x} = 16.33$, $SD = 0.882$). Извадката включва ученици от 9–11 клас. Преобладава групата на десетокласниците – 224 (51%), а деветокласниците и единадесетокласниците са относително равно разпределени – съответно 110 (25.1%) и 105 (23.9%). От посочилите пол 433 изследвани лица 192 са момчета (43.7%), а 241 са момичета (54.9%).

- *Инструментарий*

Данните в настоящото изследване са получени с два самоописателни инструмента, администрирани в следния ред: *Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (SITA, Levine & Saintonge, 1993) и *Въпросник за субективно благополучие и взаимоотношения* (Калчев, 2011). За целите на поставения изследователски въпрос в рамките на анализа ще бъдат представени резултатите само по трите скали, включващи се в компонента *взаимоотношения с връстниците* от Въпросника за субективно благополучие и взаимоотношения. При събирането на част от данните са използвани два допълнителни айтема с цел проверка за непоследователно отговаряне („Не съм виждал автомобил от две години“ и „Нямам зъби в устата си“). Практиката показва, че тези айтеми по-скоро разсейват изследваните лица и при следващото събиране на данни те са премахнати.

(1) *Въпросникът за сепарация-индивидуация в юношеска възраст* (SITA, Levine & Saintonge, 1993) съдържа 85 айтема. Те са разпределени в девет суб-

скали и изследват отношенията с връстници, родители и учители. Българският превод е направен от П. Калчев, К. Ханчева, С. Колева и Цв. Макавеева, четири независими превода, обсъдени до достигане на съгласие. Отговорите се дават с помощта на 5-степенна ликертова скала за съгласие (от 1 = „изцяло невярно“ до 5 = „напълно вярно“). Субскали и примерни айтеми:

1. *Нарцисизъм (Practicing-Mirroring)* – нарцистични стремежи; включва 15 айтема, „Често усещам възхищението на околните“.

2. *Отричане на зависимостта (Dependency Denial)* – отричане на необходимостта от привързаност, 12 айтема, „Нямам особена нужда от близки приятели“.

3. *Вплетеност с учителя (Teacher Enmeshment)* – стремеж към силна, интимна привързаност с учителя; 8 айтема, „Има учител, раздялата с когото би ме натъжила“.

4. *Вплетеност с връстниците (Peer Enmeshment)* – стремеж към силна привързаност с връстниците; 8 айтема, „Имам приятел, с когото се чувствам толкова близък, че мога да му споделя всичко“.

5. *Сепарационна тревожност (Separation Anxiety)* – страх от загуба на емоционален и физически контакт със значимите други; 14 айтема, „Тревожа се някой от близките ми да не умре“.

6. *Чувство за свръхнадзор и контрол (Engulfment Anxiety)* – тревожност от „поглъщане“ от значимия друг; преживяване на интимността като задушаване; 7 айтема, „Родителите ми твърде много ме ограничават“.

7. *Вплетеност с обгрижващата фигура (Nurturance Enmeshment)* – силна връзка с обгрижващата фигура; 8 айтема, „Бих искал винаги да живея в един град със семейството си, за да можем да прекарваме повече време заедно“.

8. *Здравословно отделяне* – гъвкав баланс между зависимост и борба за независимост (*Healthy Separation*) – способност за „здравословно“ отделяне от значимите други; 7 айтема, „Макар най-добрият ми приятел понякога да върши неща, които не ми харесват, продължавам да държа на него“.

9. *Очакване на отхвърляне (Rejection Expectancy)* – приемане на другите като груби, враждебни и емоционално недостъпни; 12 айтема, „Изглежда никой не ме разбира“.

Всяка от деветте скали е концептуално свързана с теорията за ранния процес на сепарация-индивидуация, описан от Малер и колеги (Mahler et. al., 1975). Вътрешната съгласуваност на въпросника (α на Кронбах) при изследването на Levine (1993) варира от 0.64 (за гъвкав баланс между зависимост и борба за независимост) до 0.88 (за нарцисизъм).

(2) *Въпросникът за субективно благополучие и взаимоотношения (ССБ-ВО)* е кратък самоописателен инструмент, конструиран и разработен от Пламен Калчев (2011). Той изследва три основни компонента – *субективно благополучие, взаимоотношения с родителите и взаимоотношения с връстниците*.

Използва се 4-степенна ликертова скала за съгласие (1 = „изцяло невярно“, 2 = „по-скоро невярно“, 3 = „по-скоро вярно“, 4 = „напълно вярно“). В рамките на настоящото изследване се разглеждат резултатите от субскалите на компонента *взаимоотношения с връстниците*. В тази връзка авторът изрично отбелязва, че фокусът е върху формалната група на класа в училище, като изтъква мотивите за това (Калчев, 2011, с. 18). Компонентът включва следните три скали:

1. *Приемане от връстниците* – степен на харесване на детето от страна на връстниците, чувство за принадлежност и включеност в социалната мрежа; 7 айтема, примерен айтем: „Имам много приятели в класа“. Равнището на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах) е 0.76 (в настоящото изследване: 0.82).

2. *Проблеми в отношенията с връстниците* – отрицателен опит в отношенията с класа – обиди, дразнене, подигравки; 3 айтема, примерен айтем: „В класа за мен се говорят неща, които ме засягат и обиждат“. Равнището на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах) е 0.73 (в настоящото изследване: 0.68).

3. *Доверително общуване* – близко приятелско общуване с един или малък брой връстници, което включва високо равнище на доверие, разбиране и споделяне; 3 айтема, примерен айтем: „Има човек в класа, с когото сме толкова близки, че се разбираме почти без думи“. Равнището на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах) е 0.79 (в настоящото изследване: 0.88).

- *Процедура*

Изследването е проведено групово и анонимно в рамките на един учебен час в столично училище.

Резултати

Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA) – факторен анализ

С цел да се провери приложимостта на факторния анализ към събраните данни са проведени тестът на Кайзер-Майер-Олкин (КМО) и тестът за сферичност на Бартлет. Стойността на коефициента КМО е 0.792, а тестът за сферичност на Бартлет е статистически значим ($\chi^2(3570) = 12\,157.565$, $p < 0.001$). Резултатите показват, че корелационната матрица е подходяща за факторизация. Поради тази причина скалите от въпросника за сепарация-индивидуация в юношеска възраст са подложени на общ експлораторен факторен анализ по метода на главните оси, с ротация по Варимакс. Избраното факторно решение (с 9 фактора) обяснява 45.05% от дисперсията. Разпределението на факторните тегла по съответните фактори обаче изисква допълнителен анализ.

Факторът *отричане на зависимостта* до голяма степен отговаря на теоретичната рамка – 11 от 12-те айтема в него имат най-високи факторни тегла. Айтем 41 („Приятелството не си струва усилията“) има факторно тегло от 0.383, но заедно с това влиза и с отрицателно тегло в скалата *вплетеност с*

връстниците (-0.524). Според факторния анализ айтеми 3 („Мисълта да съм сам ме плаши“) и 34 („Понякога, когато съм сам, си мисля за приятелите, които ми липсват“) също се разпределят към тази скала с отрицателно тегло (съответно -0.461 и -0.361), докато айтем 5 („Еднакво приятно ми е да съм сам и с други хора“) има положително тегло по нея (0.373).

Факторът *вплетеност с учителя* напълно отговаря на очакванията, като всички 8 предвидени айтема се разпределят към него.

Факторът *вплетеност с връстниците* също до голяма степен съответства на очакванията, като айтем 34 се включва в него, макар и с по-ниско факторно тегло, отколкото към скалата *отричане на зависимостта* (0.312). Айтеми 26 („Не мога да разчитам дори на добрите си приятели, ако имам нужда от тях“) и 41 влизат в скалата с негативно тегло, а 11 („Приятелски настроен съм към най-различен тип хора“) и 17 („Дори да съм много близък с някого, пак мога да бъда себе си“) също се вписват към тази скала.

Факторът *нарцисизъм* отговаря на предварителните допускания – 15-те айтема от него имат най-високи факторни тегла именно по него. Айтеми 4 („Често не разбирам защо другите искат да са близки с мен“) и 73 („Притеснява ме идеята да отида на голям купон и да не познавам никого“) спадат към тази скала с отрицателни факторни тегла (съответно -0.390 и -0.321), а айтем 69 („Ако не ми пука особено за някого, няма как да бъда наранен“) влиза в скалата с относително ниско факторно тегло (0.301).

Само 6 айтема от фактора *сепарационна тревожност* се отнасят към него според своите факторни тегла. Тук следва да се отбележи, че теоретично предвидените като част от скалата айтеми са хетерогенни – изследват отношения с учителите („Има учител, чието мнение за мен като човек е много важно“), желание за регресия към по-ранен етап от развитието („Понякога си мисля колко хубаво е да си малко дете и някой друг да се грижи за теб“), опасение от неочаквани ситуации („Страхувам се много да не избухне ядрена война, която да разруши света“) и обща тревожност („Мисълта да съм сам ме плаши“). Вероятно това е причината само някои айтеми да получат най-високи факторни тегла именно по този фактор. Интересно наблюдение е, че според факторния анализ към този фактор спадат и 5 айтема, които могат да се обозначат с общото наименование „(липса на) доверително общуване“ („Ако споделя с някого проблемите си, едва ли ще ме разбере“). Необходима е допълнителна съдържателна интерпретация, за да бъдат аргументирани получените резултати.

4 от 7-те айтема от фактора *чувство за свръхнадзор и контрол* имат най-високи факторни тегла по него. В съдържателно отношение към него спадат допълнителни три айтема (непредвидени в теорията), свързани с усещане за прекомерно ограничаване от страна на родителите.

Факторът *вплетеност с обгрижващата фигура* до голяма степен отговаря на теоретичните допускания. Двата айтема, които имат по-високо, макар и отрицателно тегло по фактора *очакване на отхвърляне*, са 14 („Един от родителите ми ме познава толкова добре, че почти винаги знае какво си мисля“) и 52 („Безпокоя се да не стане нещо лошо с родителите ми“). В съдържателно отношение обаче следва те да бъдат разпределени именно към фактора *вплетеност с обгрижващата фигура*.

Факторът *очакване на отхвърляне* теоретично се обуславя от 12 айтема, само 5 от които имат най-високи факторни тегла именно по него.

В рамките на експлораторния факторен анализ не се обособява като отделен конструкт факторът *здравословно отделяне*.

- *Въпросник за сепарация-индивидуация в юношеска възраст (SITA) – надеждност*

Вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) на компонентите в съпоставка с оригиналното изследване на Levine и колеги (1986) и с изследване в турски културен контекст (Aslan & Güven, 2008, цит. по Aslan & Gelbal, 2016) е представена в табл. 1.

Таблица 1. Надеждност (α на Кронбах) на скалите от SITA в съпоставка с оригиналното изследване и с изследване в турски контекст

Скали	Настоящо изследване	Оригинално изследване (Levine et. al., 1986)	Изследване в турски контекст (Aslan & Güven, 2008)
Нарцисизъм	0.89	0.88	0.91
Отричане на зависимостта	0.82	0.79	0.72
Вплетеност с учителя	0.84	0.75	0.63
Вплетеност с връстниците	0.76	0.75	0.71
Сепарационна тревожност	0.71	0.77	0.75
Чувство за свръхнадзор и контрол	0.51	0.77	0.79
Вплетеност с обгрижващата фигура	0.68	0.70	0.65
Здравословно отделяне	0.49	0.64	0.39
Очакване на отхвърляне	0.78	0.79 (за клинична извадка)	0.82

- *Връзки на конструкта сепарация-индивидуация със скалите за взаимоотношения с връстниците*

Резултатите от корелационните анализи на скалите *приемане от връстниците*, *проблеми в отношенията с връстниците* и *доверително общуване* и скалите от SITA са представени в табл. 2.

Таблица 2. Корелации (r на Пирсън) на скалите от SITA със скалите *приемане от връстниците*, *проблеми в отношенията с връстниците* и *доверително общуване* от ССБВ (N = 302)

	Приемане от връстниците	Проблеми в отношенията	Доверително общуване
Чувство за свръхнадзор и контрол	0.010	0.179**	0.002
Нарцисизъм	0.560**	-0.187**	0.203**
Отричане на зависимостта	-0.288**	0.067	-0.395**
Сепарационна тревожност	-0.214**	0.199**	-0.027
Вплетеност с учителя	0.047	0.008	0.162**
Вплетеност с връстниците	0.346**	-0.100	0.579**
Вплетеност с обгрижващата фигура	0.056	0.111	0.059
Здравословно отделяне	0.134*	-0.078	0.237**
Очакване на отхвърляне	-0.333**	0.311**	-0.318**

Забележки: а) с получен шрифт са отбелязани статистически значимите стойности; б) * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$.

Още тук следва да се отбележи, че корелацията между скалите *приемане от връстниците* и *проблеми в отношенията с връстниците* е очаквано негативна, но умерена ($r = -0.396$; в оригиналното изследване $r = -0.500$, вж. Калчев, 2011, с. 125). Поради тази причина двете скали могат да се разглеждат като отделни конструи, а не като два полюса на една и съща дименсия.

Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) със зависими променливи *приемане от връстниците*, *проблеми в отношенията с връстниците* и *доверително общуване* са представени в табл. 3.

Таблица 3. Ефекти на компонентите на скалите от SITA върху скалите за отношения с връстниците: стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (Adjusted R²); представени са само значимите коефициенти

	Чувство за свръхнадзор и контрол	Нарцисизъм	Вплетеност с връстниците	Вплетеност с обгрижващата фигура	Очакване на отхвърляне	% обяснена дисперсия
Приемане от връстниците	-	0.554	0.163	-	-0.279	40.1%
Проблеми в отношенията	0.182	-0.145	-	0.186	0.314	16.4%
Доверително общуване	-	-	0.583	-	-0.156	35.8%

Дискусия

Проведеният факторен анализ на скалите от SITA показва, че 4 от 9-те фактора имат приемливи факторни тегла на айтемите и отговарят на теоретичните допускания. Останалите 5 обаче (*сепарационна тревожност*, *чувство за свръхнадзор и контрол*, *вплетеност с обгрижващата фигура*, *очакване на отхвърляне* и *здравословно отделяне*) насочват към хетерогенност на

изследваните конструкти и към опасение за слаба дискриминираща възможност на споменатите субскали. Следва да се отбележи и че някои от айтемите се разпределят към повече от една скала според теоретичната обосновка на автора. Неголямата извадка и обстоятелството, че резултатите са само предварителни, обосновават решението последващите анализи да се извършат на база на оригиналните скали.

С оглед на броя на формиращите ги айтеми, стойностите за вътрешната съгласуваност (α на Кронбах) на субskalите от SITA могат да се определят като приемливи с малки изключения. В частност резултатите по скалите *чувство за свръхнадзор и контрол* и *здравословно отделяне* показват стойности на α на Кронбах под 0.60. Проблемни по отношение на скалата *чувство за свръхнадзор и контрол* се оказват айтем 33 („Понякога и аз самият се учудвам колко съм способен и талантлив“) и айтем 61 („Понякога хората са удивени от способностите ми“) – те имат и отрицателно равнище на интеркорелации с останалите айтеми от скалата. Съдържателно двата айтема се включват към скалата *нарцисизъм* и премахването им от настоящата скала би увеличило стойността на α на Кронбах на 0.65. Скалата *здравословно отделяне* също има твърде ниски стойности на вътрешна съгласуваност (следва да се отбележи, че те са най-ниски и в оригиналното изследване), като премахването на айтем 5 („Еднакво приятно ми е да съм сам и с други хора“) би повишило стойността на α на Кронбах на 0.54. Подобна стойност обаче също е неприемливо ниска. Вероятната причина за ниското ниво на вътрешна съгласуваност е в ниското ниво на междуайтемни корелации (вариращи между 0.12 и 0.4), както и специфичната формулировка на айтемите. Нещо повече, тази скала показва ниски стойности на α на Кронбах и в предишни изследвания (вж. например Kroger & Green, 1994).

Въпреки възможността за повишаване α на Кронбах при премахване на някои айтеми на този предварителен етап е предпочетен вариантът за работа с оригиналната версия на инструмента.

Резултатите от проведените корелационни анализи потвърждават издигнатите хипотези. Както е видно от таблицата, скалата *приемане от връстниците* от ССБВО има умерена позитивна корелация със скалите *вплетеност с връстниците* ($r = 0.346$) и *нарцисизъм* ($r = 0.560$). Първият резултат бе очакван, но вторият предполага съдържателна интерпретация. Конструктът *нарцисизъм* се свързва с чувство за превъзходство (в едноименната скала от SITA например „Понякога хората са удивени от способностите ми“), увереност в личните способности за впечатляване на другите („Лесно ми е да впечатля околните“), погълнатост от себе си („Наслаждавам се да гледам тялото си в огледалото“). Приемането от връстниците в ССБВО е операционализирано със самооценъчни айтеми, свързани със собственото виждане за отношенията с другите (например „Аз съм популярна личност в класа“). Предвид изкриве-

ната представа за собствена значимост би могло да се очаква нарцистичният юноша да гледа на себе си като на желан партньор в социалните интеракции, без задължително това да отговаря на реалната ситуация. Негативните корелации на скалата *приемане от връстниците с отричане на зависимостта, сепарационна тревожност* и *очакване на отхвърляне* (съответно $r = -0.288$; -0.214 и -0.333) са слаби до умерени и отговарят на теоретичните допускания – юношите, които се чувстват харесвани от своите връстници, не биха изпитвали страх от загуба на контакт с тях, не биха отrekli необходимостта си от свързаност и не биха възприели приятелите си като емоционално недостъпни.

Скалата *проблеми в отношенията с връстниците* измерва негативния опит (обиди, подигравки) и трудностите с интеграцията във формалната група на класа. Най-силната корелация на тази скала е със скалата *очакване на отхвърляне* от SITA ($r = 0.311$), като тази стойност е очаквана, но не особено висока. Наблюдават се и слаби положителни корелации със скалите *чувство за свръхнадзор и контрол* ($r = 0.179$) и *сепарационна тревожност* ($r = 0.199$), както и слаба негативна корелация със скалата *нарцисизъм* ($r = 0.187$).

Скалата *доверително общуване* оценява комуникацията при близките приятелски отношения и предполага наличието на близък приятел в рамките на класа. Резултатите от корелационния анализ показват най-силна връзка на тази скала със скалите *вплетеност с връстниците* ($r = 0.579$), *отричане на зависимостта* ($r = -0.395$) и *очакване на отхвърляне* ($r = -0.318$). Близкото приятелство е от значение за психосоциалната адаптация на юношата, като подпомага както индивидуацията (чрез утвърждаване на значимостта му), така и отделянето от родителите (чрез предоставяне на подкрепа и разбиране, търсени до този момент от тях). Нещо повече, то може да компенсира и различни семейни дисфункционалности, например лош семеен климат, неподходящо родителско поведение, отхвърляне (Uhlendorff, 2005). Другите скали от SITA, имащи отношение към скалата *доверително общуване*, макар и със слаби стойности на корелационните връзки, са *нарцисизъм* ($r = 0.203$), *вплетеност с учителя* ($r = 0.162$) и *здравословно отделяне* ($r = 0.237$).

Данните от проведените регресионни анализи потвърждават до голяма степен прогнозираните позитивни и негативни ефекти на дименсиите на сепарация-индивидуация върху отношенията с връстниците. Най-висока обяснена вариация има за скалата *приемане от връстниците* (40.1%), като най-силен предиктор е скалата *нарцисизъм*. С негативен знак харесването от другите се предвижда и от скалата *очакване на отхвърляне*; както и от скалата *вплетеност с връстниците* (с позитивен), макар последните да имат по-слаб ефект.

Най-важният предиктор за близките приятелски отношения очаквано е скалата *вплетеност с връстниците* – стремежът към силна привързаност с връстниците дава основа за изграждане на доверително общуване с някои от тях. Заслужава внимание фактът, че скалата *проблеми в отношенията с*

връстниците слабо се детерминира от дименсиите на сепарация-индивидуация – сумарно четирите предиктора от нея обясняват само 16.4% от вариацията. Вероятна причина за това би могла да бъде спецификата на изследвания конструкт. Той е свързан с отделяне (предимно на емоционално ниво) от интернализираните родителски образи и придобиване на чувство за собствена идентичност – задачи, които преди всичко са свързани с фокус на юношата върху аза, а не толкова върху връстниците. Въпреки това подобен резултат следва да бъде допълнително анализиран при бъдещи изследвания с повече респонденти. Резултатите показват, че скалата *очакване на отхвърляне* е единствената, която детерминира и трите форми на взаимоотношения с връстниците, макар и с невисоко равнище на значимост. Възприемането на другите като враждебни и емоционално недостъпни предсказва с негативен знак доверителната комуникация и възприеманата степен на харесване от тях, а с позитивен – проблемите в отношенията, изразяващи се в изключване от групата, нападки и обиди.

Заключение

Процесът на сепарация-индивидуация представлява една от основните развитийни задачи в юношеска възраст. Настоящото изследване свидетелства за наличието на умерена статистически значима връзка между проявлението на този процес и отношенията с връстниците в този период. Установява се, че нарцисизмът, вплетеността с връстниците и очакването на отхвърляне играят важна роля при предсказването на взаимоотношенията с тях. Получените резултати обаче следва да се разглеждат предпазливо с оглед на ограниченията на изследването. От една страна, неговият срезови характер изключва възможността за анализ на динамиката на развитие на изследваните характеристики, а в бурния, изпълнен с промени юношески период подобен поглед е от съществено значение; от друга – големината на извадката не е достатъчна за получаване на стабилно факторно решение за скалите от SITA. Откритите предиктивни възможности на инструмента, както и приемливите му психометрични характеристики дори в този ограничен диапазон обаче са основа за бъдещи изследвания, които да спомогнат за по-задълбочено вникване в разглежданата проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П. Субективно благополучие и взаимоотношения с родителями и връстниците в юношеска възраст: ръководство за използване на скала за оценка [Subjective well-being and relationships with peers and parents in adolescence]. София: Изток-Запад, 2011.
- Aslan, S. & Gelbal, S. Separation-Individuation of Late Adolescents: A Longitudinal Study. *Educational Research and Reviews*, 11(1), 2016, p. 1–15.
- Aslan, S. & Güven, M. (2008). I. Ulusal Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Kongresi. No. 237: Ayrışma-Bireyleşme Ölçeği Üniversite Formu'nun Türkçeye uyarlanması [1st Congress of Measurement and Evaluation in National Education and Psychology No. 237: Adaptation of Separation-Individuation Scale University Form into Turkish]. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Yayınları, 2008, p. 531–541.
- Blos, P. The second individuation process of adolescence. *Psychoanalytic Study of the Child*, 22, 1967, p. 162–186.
- Brown, B. B. Adolescents' relationships with peers. In: Lerner, R. & Steinberg, L. (Eds.), *Handbook of adolescent psychology*, 2, 2009, p. 363–394.
- Danesi, M. *Cool: The signs and meanings of adolescence*. University of Toronto Press, 1994.
- Kahlke, C. *Schülerstereotype: soziale Beziehungen in der schulischen Peer Group*. Springer-Verlag, 2016.
- Kroger, J. Adolescence as a second separation-individuation process. *Personality development in adolescence: A cross national and life span perspective*, 1998, p. 172–192.
- Kroger, J. *Identity in adolescence: The balance between self and other*. Routledge, 2004.
- Kroger, J. & Green, K. Factor analytic structure and stability of the Separation-Individuation Test of Adolescence. *Journal of clinical psychology*, 50(5), 1994, p. 772–785.
- Krüger, H. H., Deinert, A. & Zschach, M. *Jugendliche und ihre Peers: Freundschaftsbeziehungen und Bildungsbiografien in einer Längsschnittperspektive*. Verlag Barbara Budrich, 2012.
- Lapsley, D. K. & Stey, P. Separation-Individuation. In: Weiner, I. & Craighead, E. (Eds.). *Corsini's Encyclopedia of Psychology*. Wiley, 2010.
- Leven, I., Quenzel, G. & Hurrelmann, K. *Familie, Schule, Freizeit: Kontinuitäten im Wandel*, 2010.
- Levine, J. B. & Saintonge, S. Psychometric properties of the separation-individuation test of adolescence within a clinical population. *Journal of Clinical Psychology*, 49(4), 1993, p. 492–507.
- Levine, J. B., Green, C. J. & Millon, T. The separation-individuation test of adolescence. *Journal of personality assessment*, 50(1), 1986, p. 123–139.
- Levpuscek, M. P. & Gril, A. Patterns of individuation in Slovenian adolescents and their relationship with adolescents' perceptions of parents, friends and teachers. *Psicología Conductual*, 18(1), 2010, p. 119–138.

- Mahler, M.S., Pine, F. & Bergman, A. The psychological birth of the human infant: Symbiosis and individuation. Basic Books, 1975.
- Schuster, B. H., Kuhn, H. P. & Uhlendorff, H. (Eds.). Entwicklung in sozialen Beziehungen: Heranwachsende in ihrer Auseinandersetzung mit Familie, Freunden und Gesellschaft, vol. 21. Lucius & Lucius DE, 2005.
- Uhlendorff, H. (2005). Können enge Freundschaften im frühen Jugendalter die Auswirkungen problematischer Eltern-Kind-Beziehungen auf abweichendes Verhalten auffangen? In: Schuster, B. H., Kuhn, H. P. & Uhlendorff, H. (Hrsg.), Entwicklung in sozialen Beziehungen. Heranwachsende in ihrer Auseinandersetzung mit Familie, Freunden und Gesellschaft, vol. 21. Lucius & Lucius, 2005, p. 91–108.

Секция

**„Социология, антропология
и науки за културата“**

НАЦИОНАЛНАТА ИДЕНТИФИКАЦИЯ КАТО ФАКТОР ЗА ПРЕЖИВЯВАНЕТО НА СОЦИАЛНАТА ПОЗИЦИЯ

Борис Юрий Щерк

Анотация. В полето на социологията връзките между преживяната социална позиция и националната идентификация са сравнително слабо изследвани, докато националната идентичност е по-скоро разглеждана като даденост, отколкото като динамичен процес. Целта на тази статия е да допълни съществуващите изследвания по темата и въз основа на емпирични данни да предложи обяснение за възможните връзки между преживяната социална позиция и националната идентификация. Емпиричните данни са събрани с помощта на неструктурирани „разбиращи“ интервюта (по модела разработен от Пиер Бурдийо в „Нищетата на света“) чрез примера на няколко лични разказа за житейски траектории на жители на гр. Босилеград и околните села – сравнително изолиран и изостанал район на Сърбия на границата с България, в който през 70-те и 80-те години на миналия век се наблюдават промени в националната идентификация на иначе еднородното от гледна точка на говора, религията и обичаите местно население.

Ключови думи: нация, национализъм, субективна социална позиция, преживяна социална позиция, Босилеград, западни покрайнини, българско малцинство в Сърбия, югославска идентичност.

THE ROLE OF NATIONAL IDENTIFICATION IN SUBJECTIVE SOCIAL POSITIONING

Boris Sterk

Abstract. The possible relations between subjective social positioning and national identification have received relatively limited attention from sociologists, while national identity has more often than not been conceived as a constant rather than as a dynamic process. The aim of this article is to contribute to the existing studies on the topic by exploring the possible linkages between subjective social positioning and national identification based on empirical data collected in the Bosilegrad municipality in southern Serbia in July 2019. This isolated region, located at the border with Bulgaria, is one of the least economically developed in Serbia and populated predominantly by people identifying as Bulgarian. Nevertheless, throughout the 1970s and 1980s, a significant share of the local population (between 20% and 30%) declared a Yugoslav (or, later on, Serbian) national identity during population censuses, in spite of the region being extremely homogenous in terms of language, religion and customs. Empirical data was collected through “unstructured” interviews (following the example of the interviews conducted by Pierre Bourdieu in *The Weight of the World*)

with several residents of the town of Bosilegrad and its surrounding villages. The aim of the interviews was to understand the possible linkages between national identification and subjective social position through the individual, subjective life stories of the residents.

Keywords: Nation, nation-building, nationalism, subjective social position, Bosilegrad, Bulgarian minority in Serbia, Yugoslav identity.

I. Актуалност и значение на темата

Връзките между етническата или националната самоидентификация и субективната, преживяна социална позиция са сравнително слабо изследвани в социологията. Това е до голяма степен изненадващо, имайки предвид, че националната идентичност е една от най-ярките и първостепенни по значимост форми на колективна идентификация в модерните общества, докато идеалът за държава нация е в голяма степен в основата на съвременните идеи за социална солидарност и социален мир.

Най-често националната идентификация е обект на изследване от страна на социалните науки в историческа перспектива и е разглеждана не толкова като динамичен феномен, колкото като непроменлива даденост. Както отбелязват Ставракакис и Хризолорас, „в общия контекст на разработките върху национализма [...] в по-голяма степен се акцентира върху произвеждането на национализъм при специфични исторически условия, отколкото върху неговото „въз-произвеждане“ и непрекъснатостта на процесите, характерни за идентифицирането на хора с различни социални и исторически биографии с определени нации“¹. В малкото научни статии, които обръщат внимание на възможните връзки между национална идентичност и преживяването на позицията в обществото, първата бива разглеждана именно като „застинала“ характеристика. В своята статия „Ефектът на обективните характеристики върху субективната социална позиция“ немската изследователка Кристина Линдемман отбелязва, че „когато субективната социална позиция зависи до голяма степен от дадености² като пол, възраст и етнос, тя е отражение на ограничените възможности хората да направят нещо, за да подобрят позицията си в обществото“³.

¹ Ставракакис, Я. и Хризолорас, Н. Наслаждението (което не мога да получа): теорията на Лакан и анализът на национализма. – В: Балкански идентичности. <https://balkansbg.eu>

² В оригиналния текст на английски Линдемман използва израза „ascribed characteristics“. Макар той буквално да се превежда като „приписани характеристики“, противопоставянето му на лични „постижения“ в предното изречение сочи, че той по-скоро е употребен в смисъла на „дадености“ (преводът е мой).

³ Lindemann, K. The impact of objective characteristics on subjective social position, TRAMES, 11(61/56), 1, 2007, p. 55

Подобно на Линдемман, редица други изследователи разглеждат етническата или националната идентификация като *даденост*, която би могла да има обяснителна сила за субективното социално позициониране на индивида, неговото усещане за благополучие и удовлетворение от живота или очакванията му от бъдещето (песимизъм, оптимизъм). Такива изследвания най-често стигат до заключението, че етническата или националната идентичност корелира с определени обективни социални и икономически характеристики и по този начин тя като обективна даденост често може да „предскаже“ социалната позиция на даден индивид. Един такъв подход обаче е проблематичен поне по две причини.

На първо място, струва ми се погрешно националната идентичност да се разглежда като непроменлива даденост наред с обективни характеристики като възрастта. Въпреки че става дума за сравнително стабилна форма на идентичност с висока степен на възпроизводство от поколение в поколение, тя далеч не може да бъде разглеждана като „застинала“ характеристика, съпътстваща даден човек през целия му живот. Това важи с особена сила както за етническите и националните малцинства, така и за една друга група хора, чието значение не спира да нараства в международен план – тези, прекарвали поне част от жизнения си път в държави, различни от родните им.

От друга страна, изследванията, вземащи под внимание националната идентичност като фактор в преживяването на социална позиция, не отдават нужното значение на един от, струва ми се, най-очевидните ѝ аспекти като форма на колективна идентификация – нейния „символен заряд“: тази „колекция“ от исторически събития, произведения на изкуството, минали и настоящи колективни и индивидуални успехи и неуспехи, които играят немалка роля не само в начина, по който възприемаме самите себе си като част от националната група, но също така и за това как „ни“ възприемат „другите“. Погледът на „другия“, от своя страна, неизбежно оказва влияние върху себе-възприятието и преживяването на собствената социална позиция⁴.

II. Проблем и основни хипотези

Дидие Ерибон в „Принципи на критична мисъл“ дефинира критичния подход в социологията като „систематично проучване на социалното несъзнавано така, както е структурирано, освен всичко друго, от класовата принадлежност, но също така и от всяка друга принадлежност, свързана едновременно с обективната и перформативната сила на категоризациите, върху които почива йерархичното функциониране на социалния свят.“⁵

⁴ Виж Merton, R. K. The Thomas Theorem and the Matthew Effect. – In: Social Forces. 74 (2), 1995, p. 379–422.

⁵ Eribon, D. Principes d'une pensée critique. Paris: Fayard, 2009, p. 23

От друга страна, Хенри Тайфел, бащата на теорията на социалната идентичност, дефинира основната функция на груповата идентификация като „максимизиране на позитивната дистинкция“ („maximizing positive distinctiveness“)⁶, която на индивидуално равнище се състои в „стремеж за постигането или запазването на позитивна социална идентичност“⁷.

Имайки предвид значимостта на националната идентификация в контекста на различните възможни форми на социална идентичност, изненадващо е, че за разлика от други форми на колективна идентификация – като тук най-вече имам предвид т.нар. класова принадлежност (с цялата условност на това понятие), – ефектът на националната идентичност върху субективното социално позициониране и преживяната социална позиция е почти неизследван. Подобно на класовата идентичност в изследванията на Ерибон или Пиер Бурдийо⁸, националната идентичност също е свързана с определен „символен капитал“, който играе немалка роля в процеса на индивидуална авторепрезентация като член на дадена група. Символното значение на дадена национална идентичност е продукт както на вътрешногруповия наратив (в конкретния случай на националния наратив) и символите, които той произвежда, така и на наратива на „другите“ за собствената група – т.е. свързан е с начина, по който членовете на дадена група биват възприемани „отвън“.

Докато членовете на дадена национална група рядко се сблъскват с „чуждия“ поглед в страната, където са мнозинство, то членовете на етнически малцинства и мигрантите са негов обект почти постоянно. На свой ред ефектът на чуждото възприятие на дадена национална група върху авторепрезентацията на нейните членове може да бъде по-скоро положителен или отрицателен, като това зависи до голяма степен от контекста на сравнението. Например твърде вероятно е характеристиките, които обичайно биват приписвани на българите във Великобритания да са различни от тези, които им се приписват в други балкански страни или Русия, като това има различен ефект върху преживяването на социалната позиция в даден контекст.

Предвид казаното дотук, изследването ми цели да покаже, че:

1. Националната идентификация е свързана с индивидуално преживяната социална позиция не само дотолкова, доколкото е добър „предсказател“ за определени обективни (например икономически) дадености, но и поради

⁶ Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). "The social identity theory of intergroup behaviour". In S. Worchel & W. G. Austin (eds.). *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago, IL: Nelson-Hall. pp. 7–24.

⁷ Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). "An integrative theory of intergroup conflict". In W. G. Austin & S. Worchel (eds.). *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole. pp. 33–47.

⁸ Bourdieu, Pierre. 'Capital symbolique et classes sociales', *L'Arc*, no. 72, 1978

символната си натовареност, която предполага определени форми на авторепрезентация.

2. Националната идентичност далеч не е „застинала“ даденост, а по-скоро представлява един динамичен процес на балансиране между интернализирани елементи от националния наратив и елементи от наратива на „другите“ за дадена национална група, което ясно изпъква в определени случаи⁹. От своя страна, теорията на социалната идентичност предлага възможно обяснение на трансформациите в националната идентичност в рамките на този процес (максимизиране на позитивната дистинкция).

За да тества валидността на горните хипотези, изследването се фокусира върху казуса на българското национално малцинство в Босилеградско, където през последните петдесет години се наблюдават промени в националната идентификация на значителен брой негови членове.

III. Промените в националната идентификация в Босилеградско като поле за изследване

С какво именно случаят с българското национално малцинство в Босилеградско е удачен с оглед тестването на така формулираните хипотези? Причините са поне няколко.

На първо място, става дума за компактна група население, която от 1919 г. (с кратко прекъсване в периода 1941–1944 г.) се намира в положение на етническо малцинство – първо в пределите на Кралството на сърби, хървати и словенци, после в Югославия и от 2006 г. в рамките на република Сърбия. В този смисъл, става дума за група, чиито членове – поради различната си национална идентификация от тази на мнозинството – неминуемо са се сблъскали с наратива на „другия“ за собствената си група на принадлежност.

Второ, за разлика от случаите на национални и етнически малцинства, в които съществуват редица силни обективни критерии за разграничение от групата на мнозинството, такива критерии в Босилеградско липсват. Например босилеградският говор е част от южнославянския езиков континуум и на практика не са съществували бариери в комуникацията било то с хора идентифициращи се като българи или сърби от съседните краища (разбирането

⁹ Тук бих искал да подчертая, че целта ми не е да оспорвам съществуването на нациите и националната идентичност като социални феномени – това, че става дума за „въобразени общности“, по никакъв начин не ги омаловажава като социални факти. Всъщност именно качеството им на социални конструкти ги прави интересни за изследване от гледна точка на социологията. Целта ми е да покажа, че националната идентификация може да бъде динамичен процес дори в рамките на един човешки живот при наличие на определени обстоятелства. Относно проблема за нацията като социален конструкт, вж.: Anderson, B. *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso, 2016; Gellner, E. & Breuilly, J. *Nations and nationalism*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2013; Hobsbawm, E. J. *Nations and nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

на стандартния български или сръбски вероятно е било далеч по-проблематично). Населението в Босилеградско е почти изцяло православно (това е и вероизповеданието както на мнозинството българи, така и на мнозинството сърби), а в исторически план не се наблюдават и значителни различия в стопанската дейност между босилеградския край и съседните райони (предимно скотовъдство и в частност овцевъдство). Тези факти предпоставят значителна възможност за „гъвкавост“ в процеса на национална идентификация – нещо, което например не може да се каже за албанците в Сърбия, които говорят съвсем различен език и са предимно мюсюлмани.

Трето, и вероятно най-важното, 70-те години на ХХ век в Босилеградско се наблюдават промени в националната идентификация на значителна част от населението, като при преброяването от 1981 г. около две трети от жителите на общината се самоопределят като „българи“ и една четвърт като „югославяни“ (само десет години по-рано като българи са се идентифицирали 96% от населението, а като „югославяни“ едва 3%). Именно промените в националната идентификация на населението в Босилеградско през 70-те и 80-те са подходящ казус, върху който се фокусира този доклад, за да разбере възможните мотивации зад промените в националната идентификация и връзките им със субективно преживяната социална позиция.

IV. Националната идентичност в босилеградския край: един динамичен процес

Както бе споменато по-горе, от началото на 70-те години на ХХ век в босилеградския край се наблюдават силно динамични промени в националната идентификация на местното население. Към 1919 г. – годината на присъединяване на българските територии¹⁰, прилежащи до момента към бившата Кюстендилска околия, към Кралството на сърби, хървати и словенци (предшественикът на Югославия) по силата на Ньойския договор – тяхното население се идентифицира почти на 100% като българско. Това статукво се запазва без съществена промяна чак до 70-те, въпреки незавидното в много отношения положение на българското малцинство в Югославия преди Втората световна война, което нееднократно е било подлагано на опити за насилствена – но въпреки това неуспешна – асимилация от страна на властите в Белград. В този смисъл, периодът, в който се наблюдават най-значимите промени в националната идентификация на населението в община Босилеград – чак през 70-те години или половин век след отнемането на тези територии от България – подсказва, че политиката на насилствена асимилация – колкото и морално укорима да е – трудно може да бъде разглеждана като основната им причина. Тук следва да се отбележи, че въпреки, че за правата на българите

¹⁰ За справка вж. Приложение 2.

в СФРЮ¹¹ вероятно е могло да се желае много повече, то тяхното положение се подобрява в сравнение с периода на Кралство Югославия. Поне по закон е гарантирано правото на самоопределение и на това гражданите да не се самоопределят по националност¹², въвежда се образование (макар и постепенно намалено до минимален брой часове) на български език, появяват се печатни издания и радиопрограми на български език (естествено, под прекия контрол на държавата, но в контекста на Титова Югославия това е повсеместен феномен), в документите за самоличност не се посочва националната принадлежност (за разлика от други мултинационални държави като СССР). Това е напредък за правата на българите от Босилеградско, където през периода на кралството са командирани учители от вътрешността на Сърбия с цел да „обяснят“ на местното население, че то всъщност е сръбско, а за образование на български език дори не може да става дума.

Особено важно с оглед целите на настоящия доклад е да се отбележи, че от 1948 г. насам всички конституции на Югославия (шест на брой), включително и тази на Р Сърбия (2006), гарантират правото на самоопределение по националност, както и това гражданите да не се самоопределят по националност¹³, като това право е отразено и във въпросниците, чрез които се провеждат преброяванията на населението¹⁴. В този смисъл – както отбелязва Снежана Мърджен от Задарския университет (Хърватска) – „народността е била субективен критерий, а отговорът се е вписвал според свободно изразената национална принадлежност“¹⁵.

Но какво сочат статистическите данни? Видно от диаграма 1 по-долу е, че до 1971 г. огромното мнозинство от жителите на община Босилеград се декларират като „българи“ (спадът от 98% на 96% между 1961 г. и 1971 г. се дължи основно на нарастването на относителния дял на сърбите в общината в резултат на вътрешна миграция в рамките на СРС¹⁶). При следващото преброяване на населението от 1981 г. обаче броят на хората, декларирали се като българи спада на 66%, като за сметка на това броят на тези декларирали се като „югославяни“ се увеличава петнайсеткратно (!), „скачайки“ от 1.5% (255 души) на 27% (почти 4000 души) от населението на общината. Имайки предвид, че миграционният поток в общината е почти изцяло еднопосочен (от общината към останалите по-развити райони на Югославия, за което свидетелства и по-

¹¹ Социалистическа федерална република Югославия.

¹² Член 41 от Конституцията на СФРЮ от 1963 г. <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>

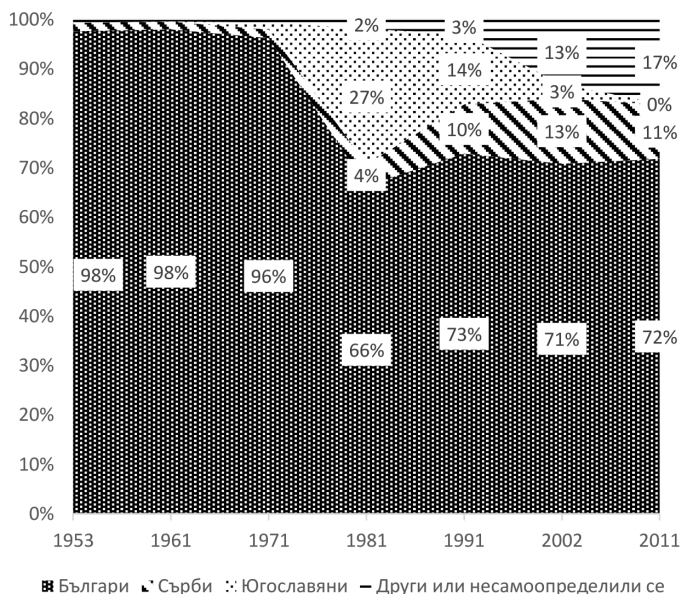
¹³ <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-982X/2002/0038-982X0201077M.pdf>

¹⁴ Виж Приложение 1 за откъс от въпросника от преброяването през 2011 г., съдържащ въпроса за националната принадлежност.

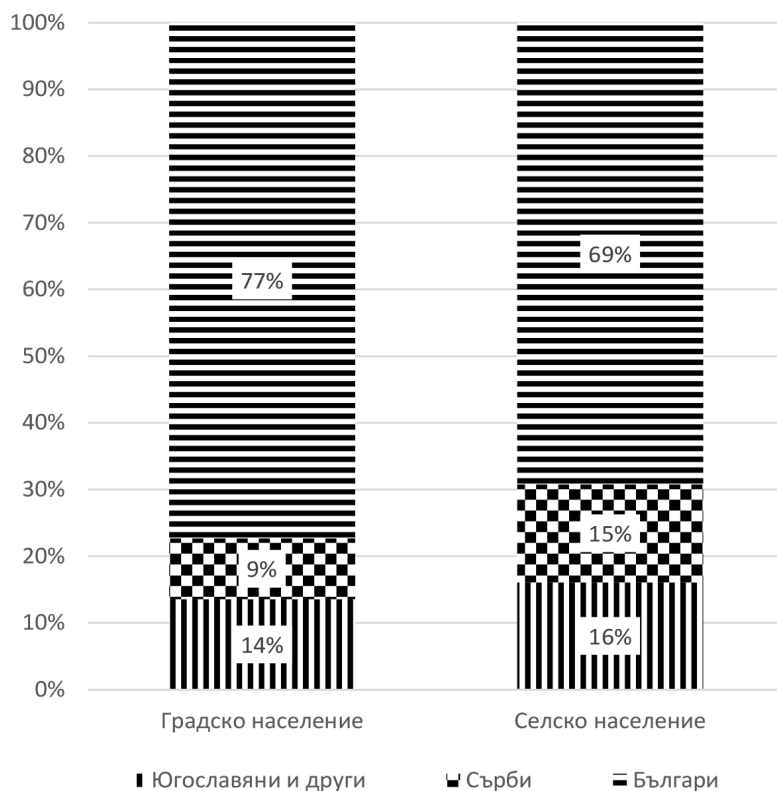
¹⁵ Snježana. M. Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija. Stanovništvo, 2002.

¹⁶ Социалистическа република Сърбия (в рамките на СФРЮ).

стоянно спадщото ѝ население, както е видно от табл. 1), ясно е, че причината за тази промяна не е заселването на „югославяни“ в Босилеградско, а промяна в националната идентификация на голяма част от местното население. И докато тези промени се случват успоредно с набирането на популярност на югославската идентичност в СРС и СФРЮ като цяло, то относителният дял на хората, декларирани се като „югославяни“ в СРС през 1981 г. едва достига 4.7% (табл. 1 – 124.000 души през 1971 г., 442.000 през 1981 г.).

Диаграма 1. Декларирана националност на населението на община Босилеград в проценти

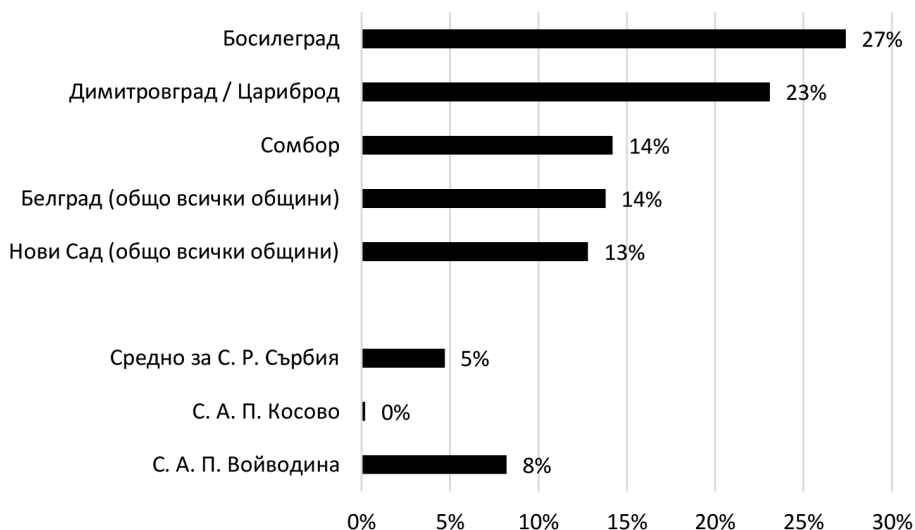
Диаграма 2. Декларирана националност на населението на община Босилеград според вид населено място, 2002

Таблица 1. Население на Сърбия, община Босилград, и численост на населението, определящо се като българи и югославяни в рамките на Сърбия (1948–2011)

	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Население на Сърбия	6 527 966	6 979 154	7 642 227	8 446 591	9 313 676	9 778 991	7 498 001	7 186 862
Население на общ. Босилеград	27 709	28 852	18 368	17 306	14 196	11 644	9931	8129
Общо българи в Сърбия	59 472	60 146	58 494	53 800	33 445	26 876	20 497	18 543
Общо югославяни в Сърбия			20 079	123 824	441 941	323 625	80 721	23 303

Още по-интересен е фактът, че при преброяването от 1981 г. именно община Босилеград изпъква като общината с най-висок процент югославяни (27%) в цяла СРС, следвана от единствената друга община с преобладаващо

българско население – Димитровград (23%). Разликата със следващата община по този показател – Сомбор (в САОВ¹⁷) – е цели 10%. В този смисъл, едва ли ще е преувеличено да се каже, че през 70-те и донякъде 80-те години на миналия век, *сред българското малцинство в бившия Югославия се наблюдава един феномен на „югославизация“ на идентичността, който обхваща тази общност в многократно по-голяма степен от останалите етнонационални общности в тогавашната СРС.*

Диаграма 3. Общини с най-висок процент „югославяни“ в рамките на СРС – 1981 г.

Тук е уместно да се уточни, че провеждането на преброяване на населението в контекста на една тоталитарна държава като Титова Югославия няма как да не събуди съмнения относно валидността на получените резултати. При какви условия е било проведено то и били ли са хората наистина свободни в изразяването на националната си идентичност? Ясно си давам сметка за този риск. Въпреки това данните, които бяха представени дотук, ми се струват правдоподобни поне по три причини. Първо, ако „записването“ на голям брой представители на националните малцинства като югославяни е било стратегически планиран ход от страна на Белград с цел отслабване тяхната роля в обществото и предотвратяване евентуални прояви на сепаратизъм и иредентизъм, защо подобни тенденции не се наблюдават сред останалите, далеч по-значими малцинства в страната (към 1981 г. българите в СР Сърбия са едва 0.4%, а към 1971 г. 0.6% – все незначителен дял от общото население)?

¹⁷ Социалистическа автономна област Войводина.

Второ, дори видни радетели за българската кауза в Босилеградско не поставят под съмнение достоверността на тези данни от преброяването в свои публикации по темата, отбелязвайки, че „само за три десетилетия броят на българите в Югославия е намалял с цели 60% [като] същевременно за същия период процентът на югославяните се е увеличил в Димитровград от 4 на 44%, а в Босилеград от 1 на 28%“¹⁸. Трето (за което ще стане дума по-обстойно в следващата част на този текст) в никое от проведените интервюта с жители на гр. Босилеград приемането на югославската идентичност през 70-те и 80-те години от част от местното население не бе поставено под съмнение.

Предвид гореизложеното и с оглед изследователския въпрос, съвсем естествено е да се запитаме: Какво точно е подтикнало над една четвърт от населението на босилеградския край да спре да се идентифицира като българско през 70-те години и да замени югославската национална идентичност? Възможни отговори на този въпрос ще предложи по-долу, като, надявам се, те поне до известна степен ще послужат и като тест за хипотезите, формулирани в част II на доклада.

V. Приемането на югославската идентичност като максимизиране на позитивното отграничаване

С цел да разбера възможните индивидуални мотивации за гореописаните промени в националната идентификация в Босилеградско, през август 2019 г. проведох четири интервюта с жители на община Босилеград. Подборът на събеседници направих чрез лични контакти в този край, като основните критерии бяха те да имат сравнително различни житейски траектории и да са били в „съзнателна“ възраст през 70-те или 80-те години на XX век. За да минимизирам неизбежния ефект от поставянето на събеседника в ситуация на „интервюиран“ и произтичащите от това властови взаимоотношения, които биха могли да повлияят на наратива му, реших да проведа интервютата под формата на неформални разговори. Този ми избор бе допълнително мотивиран от факта, че темата за националната идентификация е изключително чувствителна за представителите на едно малцинство в страна, където то е било и до известна степен продължава да бъде обект на дискриминация – както от мнозинството, така и от страна на държавните институции.

Разговорите проведох в две части. В първата, задавах директни въпроси с цел да придобия представа за житейските траектории на респондентите, както и на членовете на семействата им, техните близки, познати и приятели. Във въпросите си наблегнах на динамиката на три основни обективни характеристики: (1) образование и упражнявани професии през годините, (2) мес-

¹⁸ Николов, И. Българите в Югославия – последните версайски заточеници. Босилеград, 2002.

тожителства и (3) гражданство (само сръбско, българско и сръбско или само българско).

Втората част проведех под формата на неструктурирани интервюта. Въпреки че политическият контекст и самото естество на едно изследване, свързано с чувствителна тема като националната идентичност, често не ми позволяваха да задавам директни въпроси относно промените в идентичността на респондентите, в тази част на разговорите се стремях да засегна следните теми:

- Динамика на индивидуалната национална идентификация с фокус върху три периода: 1) преди 70-те, 2) от 70-те до началото/средата на 90-те, 3) от началото/средата на 90-те до днес.
- Лични спомени за динамиката на националната идентификация на (1) други лица от собственото семейство и род и (2) населението на босилеградския край като цяло, с фокус върху гореспоменатите периоди.
- Лични спомени за динамиката на националната идентификация през 70-те и 80-те на лица, упражнявали определени професии през този период, най-вече: служители в местната администрация, учители, работници, земеделци. Целта бе да се идентифицират възможни връзки между социалния статус (за който професията е използвана като индикатор) и националната идентификация.
- Субективни интерпретации за ролята на националността в собствената житейска история, както и тези на други лица от рода и семейството. Целта бе да се разбере до каква степен респондентите отдават значение на идентификацията си като „българи“ като пречка или предимство за издигане в социалната йерархия (например за издигане до ръководни позиции в училища или държавни предприятия).
- Образът на българите в Югославия, разпространяван в образователната система и средствата за масова информация.
- Образ и основни стереотипи за българите в очите на групата на мнозинството (сърбите).
- Лични истории за сблъсъци с негативни образи и стереотипи за българите при общуване с представители на други национални общности в рамките на СФР Югославия.
- Динамика на образа на България сред населението на (1) СФРЮ и (2) босилеградския край от 70-те до днес.
- Образи и асоциации, свързани с понятието „Югославия“ и лични спомени за времето на Югославия (като целта е да се улови по-скоро положително или отрицателно отношение).
- Динамика на емоционалното възприятие на собствената национална принадлежност в контекста на противопоставянето „срам–гордост“ от 70-те до днес.

Въпреки ограничения брой респонденти, които успях да интервюирам по време на теренното изследване, разговорите ми с тях ми позволиха да събера информация, засягаща гореспоменатите теми, свързана и с множество други лица от босилеградския край – членове на техните семейства, познати, приятели, учители, колеги. В този смисъл заключенията на изследването се основават на четири разказа, но касаещи множество житейски траектории, което дава по-пълноценна представа за динамиката на изследваните процеси (макар и с уточнението, че става въпрос за разкази „в трето лице“).

Три са основните категории на мотивации за промените в националната идентификация на част от българите в Босилеградско през 70-те и 80-те години на XX век, които разговорите ми позволиха да идентифицирам с оглед засегнатите теми в тях:

1. Практически трудности за издигане в социалната йерархия, пред които са били изправени идентифициращите се като „българи“ в бивша Югославия.

2. Доминиращата негативна символика в наратива на мнозинството за българите, която обуславя субективните интерпретации за собствената им социална позиция като „аутсайдери“ и вероятно е била свързана с известно чувство на срам.

3. Почти безрезервното асоцииране на понятията „Югославия“ и „югославянин“ с позитивни символи – както сред мнозинството, така и сред българското малцинство.

Елементи от тези три категории проличаха във всеки един от разговорите, които проведох със събеседниците си, като това става видно от интерпретацията на резултатите от теренното изследване по-долу (подточки 1, 2 и 3).

Ето и кратко описание на интервюираните лица:

1. Респондент А – мъж, роден в края на 50-те в село на около 15 км от Босилеград в непосредствена близост до българската граница. Завършва висше образование в Белград. През последните 30 години се занимава с обществена дейност с изявена пробългарска насоченост. Има двойно сръбско и българско гражданство.

2. Респондент Б – мъж, роден в края на 60-те в гр. Босилеград. В края на 90-те се премества със семейството си в София, където е учител в начално училище, но десетина година по-късно се завръща в Босилеград. В момента е учител в начално училище и изявен поддръжник на българската кауза. Паралелно се занимава с дребен бизнес. Има двойно сръбско и българско гражданство.

3. Респондент В – брат на респондент Б, роден в началото на 70-те в гр. Босилеград. Без висше образование. В момента живее в Босилеград и се занимава с дребен семеен бизнес. При него усетих най-силно чувство на гордост от това, че е бил гражданин на Югославия през 80-те, както и на носталгия по онези години. В момента се самоопределя като българин. Има двойно сръбско и българско гражданство.

4. Респондент Г – жена, родена в началото на 60-те в с. Райчиловци. По югославско време, дълги години работи като шивачка в цеха на текстилната компания „Юмко“ в гр. Босилеград. Съпругът ѝ е бил учител по математика в местното основно училище, починал преди няколко години. Големият ѝ син (роден в края на 80-те) работи като автомеханик във Враня, малкият (роден в началото на 90-те) получава българско гражданство и завършва журналистика в София, но поради липса на възможности за професионалното си развитие там се мести в Германия преди няколко години, където работи в частна фирма. В момента Респондент Г е продавачка в квартална бакалия в с. Радичевци. Има само сръбско гражданство, като няма намерение да подава молба за българско.

1. „Югославеенето“: опортюнизъм или действителна трансформация?

Един от основните въпроси, чийто отговор търсех в разговорите ми с респондентите, бе свързан с „действителността“ на промяната в националната идентификация на българите, станали югославяни. Дали те наистина са се идентифицирали като такива, или това по-скоро е било едно „влизване в роля“, една мимикрия с цел подобряване на житейските им перспективи?

Първата категория на възможни мотивации за промените в националната идентификация на някои българи от Босилеградско през 70-те и 80-те, която изпъкна в разговорите със събеседниците ми, предполага именно такава възможност. Тя е свързана с практическите трудности, пред които са били изправени българите в бивша Югославия. Въпреки че СФР Югославия е била мултиетническа държава, в която според Конституцията всички са били равни, независимо от националната си идентификация, разделението между – от една страна – конститутивни „народи“ (т.е. тези имащи собствена република в състава на федерацията – сърби, хървати, словенци, черногорци, македонци и от един момент нататък, мюсюлманите) – и от друга – т.нар. народности (албанци, унгарци, българи, власи и редица други) – създава един „невидим“ таван за издигането на последните в социалната йерархия. Както отбеляза респондент А, който лично е изпитал ефекта на тази неофициална дискриминация, за българите в бивша Югославия е било почти невъзможно да достигнат до високи управленски позиции в държавните учреждения и предприятия (например – директор на училище, шеф на предприятие или кмет). В рамките на СР Сърбия, те негласно били „запазени“ почти изцяло за сърбите. В този смисъл немалка част от хората на държавна работа и особено тези получили висше образование, и притежаващи нужния културен и социален капитал за издигане в социалната йерархия, започнали открито да се определят като югославяни, тъй като това им давало далеч по-широки перспективи за професионално развитие. От друга страна, тази форма на национална идентификация била далеч по-приемлива в рамките на местната българска общност, от-

колкото идентификацията като сърбин, която немало хора разглеждали като „предателство“. Никой от събеседниците ми обаче не постави под съмнение и съществуването на „искрени югославяни“, особено сред поколението родено след Втората световна война. По-долу ще се концентрирам именно върху причините за този феномен.

2. *Българите в Югославия и невъзможността за запазване на позитивна социална идентичност*

Въпреки неотменно положителните форми на авторепреентация, които предполагат националните наративи за собствената национална група, постоянното излагане на негативния образ за същата група в очите на „другия“ неминуемо влияе върху субективното възприятие за социалната ни принадлежност. Докато живеешите в ситуация на мнозинство е възможно никога да не бъдат изложени на погледа на „другия“, то този сблъсък за живеешите в позиция на малцинство е почти неизбежен. Както отбелязва Ерибон, „това което сме, винаги е било дефинирано от едно събитие – например обидата, която ни вписва в определена категория [...] И, в края на краищата, това събитие би могло да бъде самият момент на раждане на социалната принадлежност, която ще ни дефинира завинаги, без значение дали ще останем в социалната среда на произхода си или ще я напуснем“¹⁹.

За всеки един от четиримата ми събеседници, първото такова събитие настъпва още в най-ранна детска възраст: обикновено с първия урок по история в началното училище, разглеждащ Втората балканска война и това как българите „коварно забиват нож в гърба“²⁰ на сръбските си братя. От този момент нататък образите за собствената група на принадлежност, на които биват изложени българите в Босилеградско, са почти изключително негативни – уроците по история продължават с периода на българската окупация на Югоизточна Сърбия в периода 1915–1918 г., почти всяко посещение на град или село извън родния край води до сблъсък с един от стотиците паметници, почитащи жертвите на „българските зверства“ от същия период (вж. Приложение 3), а рано или късно неизбежен е и сблъсъкът с някои сръбски „крилати фрази“: „ако започне война, удари по българите и няма да сгрешеш“²¹, „колкото по-южно, толкова по-тъжно“²².

Както стана ясно от интервютата, за мъжете от Босилеградско периодът на задължителна военна служба в Югославската народна армия (ЮНА) при навършване на пълнолетие най-често е първият по-дълъг период на пребиваване извън собствената национална група и същевременно свързан с постоянно излагане на негативния образ, който другите имат за собствената група

¹⁹ Eriбon, D. Цит. съч., с. 23 (преводът е мой).

²⁰ „Мучки и с леђа.“

²¹ „Кад се зарати – удри на бугаре и нећеш погрешити.“

²² Што јужније – то тужније.

на принадлежност. Всеки един от тримата ми събеседници, служили в ЮНА, разказа поне една история от този период, свързана с излагането на този образ. Тук не става дума за обиди, а по-скоро за ситуации, създаващи усещане за пренебрежение и недоверие към събеседниците ми поради това, че са се идентифицирали като българи.

Това постоянно излагане на негативни репрезентации за собствената група на принадлежност е в противовес на изключително позитивните репрезентации, свързани с идеята за Югославия, широко разпространени не само сред сръбското мнозинство и останалите „конститутивни народи“, но и сред българската общност в бивша Югославия.

3. Югославската идентичност като форма на позитивно отграничаване

Като изключим респондент А, всички жители на Босилеград, с които проведох разговори, говореха за 70-те и 80-те години с носталгия, въпреки трудностите и негативното отношение, на което са били обект от страна на сръбското мнозинство. Носталгия, която – както пролича от разказите им за онова време – се дължи не само на присъщия за младостта оптимизъм, но и на определено усещане за привилегированост на жителите на Югославия по онова време, не само в сравнение с населението на останалите страни от Източна Европа (и особено България), но до определена степен и със страните от Западна Европа. Както се изрази един от събеседниците ми – „работехме като на Изток, а живеехме като на Запад“. Въпреки че статистическите данни от 80-те години сочат, че БВП на глава от населението в Югославия е приблизително същият като в България и доста по-нисък от този на Чехословакия или Унгария (а да не говорим за Западна Европа), начинът на живот в Титова Югославия в много отношения е различен от този в останалите социалистически страни, намиращи се от другата страна на желязната завеса: населението не е подложено на насилствена урбанизация²³, запазва се известно право на частна икономическа инициатива, сравнително свободен е достъпът до западни стоки, югославяните свободно могат да напускат страната и да пътуват „на Запад“ (като немалка част от тях заминават да работят в Австрия, Германия или Швейцария), а сравнително свободен е и достъпът до продуктите на западната популярна култура (филми, музика). От друга страна, жителите на Югославия имат достъп и до повечето от придобивките на социализма: безплатно здравеопазване и образование, осигурена работа, право на 30 дни платен отпуск, през който доста хора могат да си позволят да посетят Адриатическото крайбрежие.

Като цяло, въпреки че жизненият стандарт в Югославия остава доста по-нисък от този в Западна Европа, голяма част от населението (като това

²³ През 1981 г. мнозинството жители на СРС все още живее в селата – 47% спрямо 30% през 1961 г. За сравнение в същия период делът на градското население в България нараства от 39% на 63%.

важи и за трима от четиримата ми събеседници) живее с усещането, че Югославия е „взела най-доброто и от единия, и от другия свят“. Като към това прибавим сравнителните успехи на Югославия в геополитически план (през 60-те страната е в основата на създаването на Движението на необвързаните държави) и разпространяването на идеята за Югославия като „земен рай“ – както от пропагандната машина на държавния официоз, така и от държавно-санкционираните творци – лесно можем да разберем причините за югославската гордост през 70-те и 80-те.

Броят на жителите на Босилеградско, посетили България по югославско време, вероятно е нищожен. Въпреки това местното население по всичко личи добре си е давало сметка за икономическата и политическа обстановка отатък границата. Както отбеляза респондент Г, макар че босилеградският край по онова време е бил един от най-изостаналите в Сърбия, на местните пак им е било „по-добре“, отколкото в България, добавяйки, че е било хубаво да си югославянин по онова време. Подобно бе и мнението на родените през 60-те и 70-те респондент Б и респондент В, за които България през 80-те е била изцяло „друг свят“. Думите на респондент В като че ли добре разкриват начина на мислене на немалка част от хората от неговото поколение в края на 80-те и началото на 90-те: „С България в онези години малко ни свързваше. Слушахме наша музика [има предвид югославска], почивахме в Петровац [курорт в днешна Черна Гора], добре живеехме, хубаво беше да си югославянин. При вас беше друго“. За пръв път респондент В посещава България през 1993 г., малко след като се уволнява от ЮНА.

VI. Заключение

Примерът с трансформациите в националната идентификация на жителите на босилеградския край по време на СФРЮ прави видим един сравнително слабо изследван аспект на субективно преживяната социална позиция – този на връзката ѝ с националната идентификация. Докато повечето изследвания, разглеждащи въпроса за субективната социална позиция, поставят акцент върху неравенствата в разпределението на различните форми на капитал (икономически, социален, културен) в обществото и свързаните с тях форми на колективна идентификация (като например класовата идентичност), такива, които обръщат внимание на ролята на националната идентичност, почти липсват. Целта на това изследване бе да покаже, че националната идентификация като форма на колективна идентичност също може да има обяснителна сила за преживяването на социалната позиция на индивидуално равнище, като нейната роля в този процес може да бъде ключова в определени ситуации (например при малцинствените национални общности).

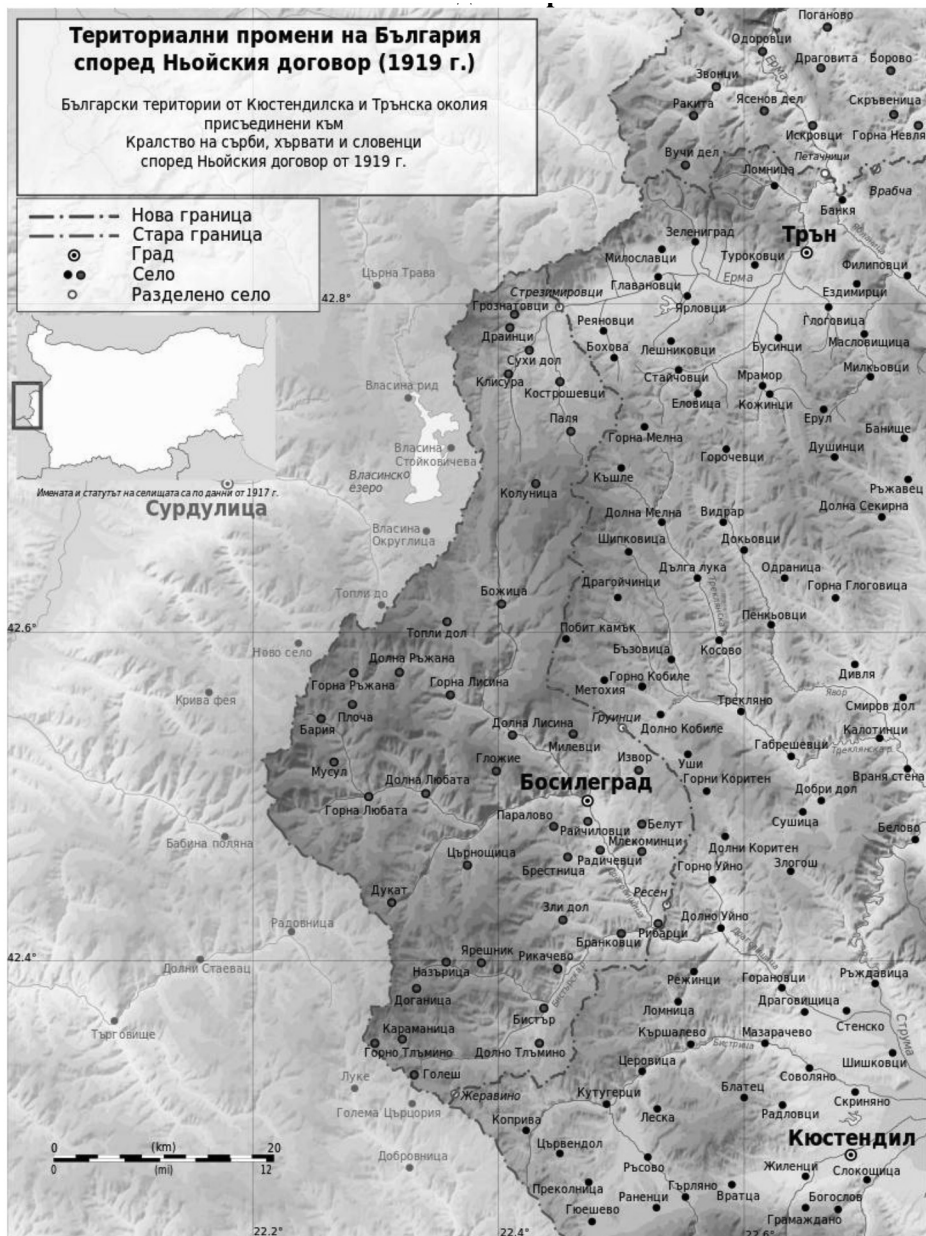
В този контекст идентифицираните по-горе три категории на възможните мотивации за промените в националната идентификация на българите в Боси-

леградско през 80-те до голяма степен потвърдиха хипотезите, формулирани в част II на доклада.

На първо място, босилеградският случай – като един „случай изключение“ на национална група в положение на малцинство – ясно разкрива динамичния характер на националната идентификация: нещо, което в повечето случаи на национални общности (особено когато те са в положение на мнозинство) е по-трудно видимо. От това произтича, че интерпретирането на националната идентификация като непроменяща се даденост е погрешно – тя по-скоро следва да бъде разглеждана като динамичен процес на балансиране на наративи за собствената група на принадлежност, чиято крайна цел е запазването или постигането на „позитивна социална идентичност“.

От друга страна, в разговорите, които проведох с жители на Босилеград, ясно пролича връзката между националната идентификация като „българин“ и усещането за „нископоставеност“ спрямо сърбите. В този смисъл, ако приемем, че една от функциите (ако не и основната функция) на груповата идентификация е „максимизиране на позитивната дистинкция“, то „бягството“ от стигматизираната българска идентичност и приемането на югославската такава от голяма част от населението на босилеградския край пред 80-те несъмнено може да бъде разглеждано като израз на индивидуалния стремеж за изграждане на позитивна социална идентичност.

Приложение 2. Карта на българските територии, станали част от Сърбия в резултат на Ньойския договор

Източник: Уикипедия. https://bg.wikipedia.org/wiki/Западни_покрайнини#/media/Файл:Map_of_Bulgaria_after_Treaty_of_Neuilly-sur-Seine_Bosilegrad_region-bg.svg

Приложение 3. Примери на паметници от Югоизточна Сърбия

1. Плоча, поставена през 1974 г. в гр. Сурдулица, на по-малко от 50 км от Босилеград:

„На това място през август 1924 г. е открита костница паметник в памет на двайсет хиляди сърби, които българските окупатори убиха през Първата световна война в Сурдулица и околността. Документите за тези престъпления българските фашистки окупатори унищожиха през април 1941 г., а сградата на костницата унищожиха през февруари 1943 г.“

2. Плоча, поставена през 2009 г. в с. Долна Ломница

3. Плоча в памет на загиналите българи при освобождаването на Ниш през 1944 г., осквернена през 2018 г.

Текстът в черно гласи: „Това е лъжа. Българските окупатори няма как да са освободители“.

ЛИТЕРАТУРА

- Конституция на СФРЮ от 1963 г. <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf>
- Николов, И. Българите в Югославия – последните Версайски заточеници. Босилеград, 2002.
- Ставракакс, Я. и Хризолорас, Н. Наслаждението (което не мога да получа): теорията на Лакан и анализът на национализма. – В: Балкански идентичности. <https://balkansbg.eu/bg/content/biblioteka/291-i-cant-get-no-enjoyment-lacanian-theory-and-the-analysis-of-nationalism.html>
- Anderson, B. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. London: Verso, 2016.
- Bourdieu, P. Capital symbolique et classes sociales. L'Arc, no. 72, 1978.
- Eribon, D. Principes d'une pensée critique. Paris: Fayard, 2009
- Gellner, E. & Breuilly, J. Nations and nationalism. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2013.

- Hobsbawm, E. J. Nations and nationalism. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Lindemann, K. The impact of objective characteristics on subjective social position. – In: TRAMES, 11(61/56), 1, 2007, p. 54–68.
- Merton, R. K. The Thomas Theorem and the Matthew Effect. – In: Social Forces. 74 (2), 1995, p. 379–422.
- Mrđen, S. Narodnost u popisima. Promjenljiva i nestalna kategorija. Stanovništvo, 2002.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. The social identity theory of intergroup behaviour. – In: S. Worchel & W. G. Austin (eds.). Psychology of Intergroup Relations. Chicago, IL: Nelson-Hall, 1986.
- Tajfel, H. & Turner, J. C. An integrative theory of intergroup conflict. – In: W. G. Austin & S., 1979.
- Worchel (eds.). The social psychology of intergroup relations. Monterey, CA: Brooks/Cole. p. 33–47.

ДЕЦАТА И ТЯХНОТО БЪДЕЩЕ, ВЪЗПИТАВАНИ В УЧИЛИЩА БЕЗ БЪДЕЩЕ

Здравко Сталев Ангелов

Анотация. Изследването проследява функционирането на ТВУ, интернатите – ТВУ и създадените след 1996 г. възпитателни училища – интернати и социално-педагогически интернати. Анализират се: архивът на ЦКБППМН, правилниците за ТВУ, правилниците за ВУИ и СПИ, интервюта с експерти от ресора.

Анализът показва мястото на интерната в рамката от институции, ведомства и учреждения и функционирането му; инфранаказателността му; обхвата и институционализирането на деца с противообществени прояви. Питам: Променя ли се логиката на функциониране на интерната от място на наказуемост към място за превенция? Продължава ли интернатната микронаказуемост да поема „пречеши поведения“, конюнктурно назовани обществено опасни и през идеята за опасност да се обръща към индивиди и групи, а не само към поведения? Какви са логиките на протичане на институционализацията и деинституционализацията и как функционират интернатите днес?

Ключови думи: Закон за борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЗБППМН); трудововъзпитателно училище (ТВУ) Централна комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; възпитателно училище – интернат (ВУИ) социално-педагогически интернати (СПИ); институционализация; деинституционализация.

CHILDREN AND THEIR FUTURE EDUCATED IN SCHOOLS WITHOUT FUTURE

Zdravko Stalev Angelov

Abstract. The report traces the functioning of LES, LES boarding schools and the remedial boarding school and social-pedagogical boarding school established after 1996. The following have been analysed: the archive of the Central Committee for Combatting Anti-social Acts of Juveniles, the Rules of LES, the Rules of the remedial boarding schools and social-pedagogical boarding schools, interviews with experts from the branch.

The analysis shows the place of the boarding school within the framework of institutions, departments and establishments and its functioning; its infrapunishability; the scope and institutionalization of children with anti-social acts. I ask: does the logic of functioning of the boarding school change from a place of punishability to a place for prevention; Does the boarding school micro-punishability continue to absorb "obstructive behaviors", called socially dangerous at the political framework and through the idea of danger to address individuals and groups, not just behaviors; what are the logics of institutionalization and deinstitutionalization, and how do boarding schools function nowadays?

Keywords: Anti-juvenile delinquency act; Labour education school (LES); Central Committee were set up to control anti-social acts of minors and juveniles; – Remedial boarding school; Social-pedagogical boarding school; institutionalization; deinstitutionalization.

Текстът, представен по-долу, се отнася за съществуващите днес възпитателни училища – интернати (ВУИ) и социално-педагогически интернати (СПИ). Това са форми за превъзпитание на проблемни деца, които идват на мястото на специфичната наказателност в интернатната система от времето на държавния социализъм (системата на ТВУ), но които по нормативна уредба¹ са обречени на отмиране – идеята на промяната на нормативно ниво е да замени затварянето и институционализацията с превантивна грижа в общността. Тези институции обаче съществуват и в тях се обучават и деца на възраст от 8 до 18 години.

Работата ми с този особен сегмент от системата за социализация е част от по-голямо изследване, което анализира предишната система, специфичните преходни форми, които са на фокус тук, и опитите да се стабилизируют практики и институционални форми от нов тип, които не затварят децата в институции. Така че текстът неизбежно ще бъде белязан от фрагментарност.

Основната му цел обаче е да се освети и опише социално значим социален проблем за ролята и функцията на тези интернати – тъкмо този сегмент от системата е практически неизследван в България, а именно тази преходна форма дава привилегирован исторически поглед – в тях можем да видим една историческа промяна в институционалното устройство като случваща се сега. Основните въпроси са: Как е възможно в съвременното българско общество да съществуват такива училища без бъдеще? Как съществуват тези училища? Съществувайки, каква социалната роля изпълняват? За да отговоря на всички въпроси, най-напред накратко ще разкажа историята на тези учебни заведения, чието място се заема от ВУИ и СПИ. Анализът на тези детски наказателни институции цели да се разбере защо тези институции не изчезват 30 години след края на режима. В същото време отговорът на въпроса е възможен само през анализ на режима преди 1990 г.

Методология на изследването

Изследването е проведено чрез:

- пълен анализ на нормативната база, промените в нея и анализ на правилниците за приложение;
- анализ на дисциплинарните регулации – правилниците за вътрешния ред във всяко едно от тези учебни заведения;

¹ Нормативните документи, които са обект на анализ: Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, Закон за закрила на детето и правилниците за приложение на съответните закони.

- анализ на единични казуси, достъпни през архив (Опис 1283 на Централната комисия за противообществени прояви, наличен в Централния държавен архив);

- вторичен анализ на направени вече изследвания.

Съществува различна литература, посветена на различни институции на режима на социализма, проведени са множество изследвания на различни политики и институции за периода както в България така и в чужбина. Малко от тях са посветени на детството като изследването на Кристина Попова („Детството при социализма“) или на наказателните политики (изследването на Мартин Канушев). Контекстуалността на настоящата статия е в областта на тази предметна област.

1. Специализираните училища в България по времето на режима на държавния социализъм в България

1.1. Трудововъзпитателното училище (ТВУ) по време на режима на държавния социализъм

Трудововъзпитателното училище като образователна институция не е собствено българско изобретение. Както повечето обществени сфери, така и образователната е повлияна от съветския опит, определящ развитието на страната ни във времето на социализма. Системата на ТВУ е създадена през 1952 г. Първите училища са наречени: „Училища за трудновъзпитаеми деца, или както получиха гражданственост „Макаренковски училища“ (Здравков, 1958: 72). Реално те отразяват разбирането на държавата за решаването на проблема с детската девиантност. На нормативно ниво ТВУ е създадено и уредено със Закона за борба с детската престъпност (от 1961 г. Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните) през 1958 г., а дейността му се регламентира от правилниците за трудововъзпитателните училища от 1958 г. и 1976 г.

ТВУ е мястото, където се настаняват малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви, по отношение на които обикновените възпитателни мерки не са достатъчни, за да ги отклонят от навиците им към извършване на правонарушения. В ТВУ се настаняват и непълнолетни, за които има постановление на околийския (градския, районния) прокурор или определение от народния съд, и малолетни и непълнолетни правонарушения, извършили тежки нарушения.

Трудововъзпитателните училища са основни с 8-годишен курс и професионални с 3-годишен курс, отделни за момчета и момичета. Към всяко има общежитие, учебно-производствени работилници и помощно стопанство. Трудововъзпитателните училища имат за цел да осъществяват комунистическо възпитание на учениците; да дават на малолетните и непълнолетните основно образование и начална квалификация, а на непълнолетните над 15

години и професионално образование, като основен акцент се поставя върху засиленото трудово обучение. Образованието в ТВУ се извършва съгласно документите и указанията на Министерството на образованието.

Общият брой на учениците в ТВУ (основно и професионално) е най-много 200, а броят на учениците в клас (паралелка) – най-много 20.

Настаняването на малолетни и непълнолетни в ТВУ става от отделите „Просвета и култура“ при окръжните народни съвети въз основа на писмено предложение на местните комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, постановление на прокурор или съответния районен съд. Местните комисии правят предложение за настаняване въз основа на решение на учителския съвет, предложение на инспектора на детската педагогическа стая, градското (районното) управление на МВР – отдел НМ. Предложенията на комисииите със съответните документи се представят в отделите „Просвета и култура“ до 1 август. Настаняването на учениците по предложения на комисииите става до 15 август, а постъпването в училище – до 5 септември. С прокурорско постановление и съдебно решение малолетни и непълнолетни се настаняват в ТВУ по всяко време на учебната година при наличност на свободни места.

Изрично е подчертано с Правилника за ТВУ от 1958 г., че в ТВУ не се приемат бавноразвиващи се деца, психопати, невротичи, епилептици и деца с телесни недостатъци (глухонеми, слепи и др.).

Със създаването си в края на 50-те години на ХХ век трудововъзпитателните училища се цели обхващането на малолетните и непълнолетните с девиантно поведение и прояви, тяхното включване в производствения процес на социалистическата икономика. В Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните от създаването му през 1958 г. до 2004 г. липсва определение на понятието „противообществена проява“.

През 1976 г. е приет нов Правилник за ТВУ съобразен с настъпилите в страната законодателни промени, свързани със засиленото държавно участие в дейността по превенция, предотвратяване и цялостен обхват на малолетните и непълнолетните, извършили противообществени прояви. Приемането на този документ отразява изменението на системата на ТВУ, която се професионализира и диференцира. Ако при създаването на системата през 50-те години тя е ръководена от обществените организации, то през 70-те години с преминаването на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Главната прокуратура се засилва контрола на държавата над целия процес по вдвояване в институция. Най-общо казано създава се единен център за контрол.

Създадена е строга диференциация на трудововъзпитателните училища с ясно дефинирано предназначение. Целта им е да осъществят общо образование и комунистическо възпитание, като осигуряват на малолетните и непълно-

летните основно образование и професионална квалификация, а на завършилите 8 клас и професионално образование; дават се на учениците системни и трайни знания, трудови умения и навици за активно участие в материалното производство; възпитават у тях съзнателна дисциплина, другарска взаимопомощ, привързаност към колектива, чувство на отговорност за работата и поведението им; приучават ги да спазват законите и обществения ред и да опазват обществената и личната собственост; съдействат за всеотдавателната им подготовка и за възпитанието им като съзнателни и предани граждани на НРБ. Трудово-възпитателните училища могат да бъдат: основни, основни помощни, основни със строг режим, професионално-технически с двегодишен курс на обучение и средни професионално-технически с тригодишен курс на обучение.

При настаняването в ТВУ се изисква цялостна информация за детето, получавана от социално-педагогическата характеристика (сведение характеристика) и медицинското свидетелство. Самото настаняване се извършва от комисия към МНП в състав: педагог, психолог, лекар и юрист – шатен сътрудник на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Разпределението по училищата се извършва съобразно пола, образованието, характера и степента на отклонението от правилното развитие и възпитание, възрастта и психическото състояние. Тази комисия известява родителите или настойниците в кое училище е настанено детето и срока, в който трябва да се яви.

Социално-педагогическата характеристика очертава един социален профил не само на постъпващия в ТВУ, но и на неговото семейство. Данните за индивида включват: дата и място на раждане, населено място и адрес на местоживееене, училище и клас, организация, в която членува. По отношение на родителите се изискват трите им имена, адресът, възрастта, образованието, местоработата, месечният им доход, партийната принадлежност, моралният, политическият и трудовият им лик, дали са родни или втори. Изисква се характеристика на семейството (включително баби, дядовци, братя и сестри и др). Отношенията между членовете в семейството и жилищните условия се описват подробно. Обхващайки и семействата, режимът разглежда отделни типажки. По този начин се разбира от какви семейства най-често произлизат възпитаниците на ТВУ. Подробната информация позволява работата не само с малолетния/непълнолетния, но и включва родителите в процеса по поправяне и превъзпитание, даването на конкретни насоки по отношение на превенция на бъдещи деяния. В случай че родителите имат затруднения или проявяват нехайство при отглеждането на децата си, реакцията на съответните органи би била навременна.

Положителните прояви на малолетния, особеностите в поведението (палавост, капризен, инат, внушаем) се включват в характеристиката. Кое му влияе по-добре – похвалите или порицанието, наказанието? Описва се още как се е

развивал в училище успехът и поведението му там, отношение към учебната работа и труд, любими и трудни предмети, интереси и увлечения. Държане на обществени места. Другарска среда (подробно описание). Бил ли е в училище с целодневна организация на обучението, начало и характер на противообществените прояви (кога, какви и с кого), причини и условия, принуждаващи малолетния към простъпки; мерки взети от училището, детската педагогическа стая, обществеността, за да се помогне на извършителя, да се поправи. В характеристиката трябва да има мотивирано предложение на училището или заведението, което предлага малолетния за настаняване в ТВУ, обяснение, по-близко или по-далеч от адреса по местоживееене да бъде настанен.

Медицинското свидетелство се състои от две части. Първата (анамнеза и статус) се попълва от участъковия или личния лекар. Проследява се има ли патологична наследственост, а именно има ли душевно болни, епилептици, олигофрени и други в рода на настанения в ТВУ; аборти на майката; недоносени и мъртвородени деца; смущения при протичане на бременността; как е протекло раждането: травми, асфиксия и др. Хранене и заболявания на детето през първата година; заболявания в предучилищна възраст; особености в развитието до 7-годишна възраст; успех и поведение в училище, преобладаващо настроение; заболявания и травми, придружени с безсъние; данни от соматичния статус (само патологични отклонения); при необходимост се провежда преглед при специалист. Описва се соматичното състояние и се обяснява има ли противопоказания за постъпване в ТВУ.

Ясно виждаме как проблемното дете е една синекдоха на цялото си семейство, която се образува от сплитането на полицейска, педагогическа, медицинска и собствено евгенична логика. През 70-те години на ХХ век имаме изградено социалистическо общество с конкретно формулирани цели и насоки в развитието си. Дисциплинарно в основата си, това общество се обръща към отделния индивид, който от своя страна е проекция на своето семейство. Отделните системи (полицейска, педагогическа, медицинска) трябва да спомогнат за създаването на пълноценен индивид, който да отговаря на нуждите на това общество.

Втората част от медицинското свидетелство е психо-неврологично изследване, попълнено задължително от завеждащ детско-юношеския кабинет при окръжния психо-неврологичен диспансер. То се състои от неврологичен статус; психичен статус и диагноза.

Медицинското обслужване в ТВУ се извършва от медицински работник, обслужващ училището (лекар, медицинска сестра, фелдшер).

Самото настаняване в ТВУ се извършва от комисия към МНП в състав: педагог, психолог, лекар и юрист – щатен сътрудник на ЦКБППМН. Разпределението по училищата се извършва съобразно пола, образованието, характера и степента на отклонението от правилното развитие и възпитание, възрастта

и психическото състояние на учениците. Тази комисия известява родителите или настойниците в кое училище е настанено детето и срока, в който трябва да се яви. В случай че комисията не уважи предложенията на МКБППМН, връща документите с указание спрямо лицето да се вземат други наказателни мерки. Когато комисията установи сериозни физически или психически заболявания при малолетните и непълнолетните, тя предлага да бъдат освидетелствани от медико-педагогическа комисия към МНП, определена от министъра. Освидетелстваните ученици се предават на лечение или се освобождават. Комисията обсъжда предложенията на учителските съвети за преместване на ученици от едно ТВУ в друго или в ТВУ със строг режим и взема съответните решения.

Виждаме как около проблемното дете се затяга цяла полицейско-педагогико-медицинска мрежа на нещо, което нарекох наказателна грижа и което представлява цялостният процес от момента на извършване на простъпката до попадането на детето в ТВУ. Възможно е да се приеме, че понятието „наказателна грижа“ се припокрива с понятието „морална кариера“ въведено от Ървин Гофман. Моралната кариера обхваща въдворения от момента на извършването на деянието, с което попада в тоталната институция. (Терминът на Гофман *inmate* превеждам със значение „въдворен“ и обхваща всички попаднали в тотална институция – затворници, пациенти в психиатрия, концлагеристи, кадети в полицейски и военни академии, ученици в интернати). Наказателната грижа е по-широко понятие, защото попадайки в ТВУ, децата остават в училището до навършване на пълнолетие, т.е. това е един непрекъснат процес.

Професионалното трудово обучение в ТВУ има за цел да възпита у учениците социалистическо отношение към труда, трудова дисциплина, умение да работят организирано в колектива и да им даде професионална квалификация. Работата в учебно-производствените работилници и в помощните стопанства се организира така, че да не пречи на учебната работа. Получените в работилниците предмети и тези от продукцията, както и продажбата им се осчетоводяват. Част от произведените в учебно-производствените работилници материали и предмети могат да бъдат предвидени по нареждане на директора за получаване от училището, като стойността на употребените материали се заплаща *от бюджета* на училището. Поправеният в работилниците училищен инвентар не се заплаща. Тук виждаме един класически проблем на модерните наказателни системи – как процесът на поправяне е процес на правене на субектите икономически ефикасни, но и как целият процес трябва да бъде направен икономически ефикасен. С настаняването в ТВУ се преследват няколко цели. Въдвореният малолетен/непълнолетен, от една страна, трябва да бъде поправен и превъзпитан, от друга страна. Дали тази заявена амбиция се реализира на практика и как се възприема от тези, върху които се прилага? Отговорът трябва да се търси в научните изследвания по проблема. Пример в тази посока е изследването през 70-те, което споменавам по-долу в текста.

Ученик, завършил основно образование в ТВУ, но не поправил се, след решение на учителския съвет и предложен на МНП се настанява в професионално-техническо ТВУ. Настанените в ТВУ остават там до 18-годишна възраст, или до 19, за да завършат образованието си. Срокът за настаняването на настанените с присъда не се взема предвид за определяне продължителността на престоя им в ТВУ.

Всяка година МНП изготвя поименен списък на учениците, завършили основно ТВУ, за приемането им в средните училища, в които не се полага състезателен изпит. Завършилите професионално техническо и средно професионално-техническо ТВУ подлежат на разпределение на работа по придобитата професия или специалност по общия ред на Наредбата за разпределение и настаняване на работа на младите специалисти, завършили висшите учебни заведения, полувисшите институти, техникумите, средните специални и професионално-техническите училища. Забелязва се, че съгласно Правилника на ТВУ възпитаниците му са произвеждани като кадри за социалистическата икономика. Образованието, което получават, им отрежда кариера като ниско квалифицирани работници. Съгласно Правилника за ТВУ не се предвижда хипотеза завършилите училището да продължат своето образование във висшите учебни заведения в страната.

1.2. Интернати за трудновъзпитаеми ученици (ИТВУ)

Идеята за откриване на интернати за трудновъзпитаеми ученици датира още от 1962 г., но едва по силата на 93-то разпореждане на Комитета за стопанска координация от 17 март 1969 г. във всеки окръг се откриват училища интернати за морално застрашени и трудновъзпитаващи се маловръстни. Откриването на интернатите започва през учебната 1970–1971 година. Настаняването в тях става след молба от родителите на детето.

ИТВУ по своята същност са учебни заведения, предшествващи настаняването в ТВУ. По своя замисъл те трябва да осъществяват закрила на настанените там деца. Цели се детето да се настани в институция, преди да е извършило противобществена проява. Тези интернати са по-скоро опит за справяне с ромския въпрос. На едно от обсъжданията на ЦКБППМН председателят на МКБППМН на град Толбухин Иван Парушев заявява: „Аз мисля, че трябва – и в правителството може да се постави този въпрос – да се заделят повече средства и от самооблагането, и от бюджета, и от други източници, за да може в продължение на 5–10 години, примерно до 1980 г., ние да решим въпроса на циганите. И най-добро е за тях да се изграждат колкото може повече интернати. Може би е силно казано, но аз виждам, че с циганите ще се реши въпросът само като се подходи към тях като към едно съвременно еничарство. Трябва да вземеш циганчето от 3 години, да го сложиш в детската градина, след това в интерната и да го пуснеш на 16 години, да прекара

12–13 години при други условия, откъснато от неговата среда, за да може да се разчита след 10–15 години на някакви резултати“ (ЦДА, фонд 1283, опис 1 а.е. 6). Това изказване е направено на национално съвещание с представители на окръжните комисии за БППМН, проведено на 25 декември 1970 г. в София, в навечерието на изграждането на ИТВУ, наричани разговорно цигански училища. Със създаването на тези училища започва етнизирание на системата на ТВУ. Онова, което става видимо за системата, вече не е толкова простъпката, колкото произходът на детето.

Съществуването и функционирането на тези интернати обаче е проблематично от самото начало. „Много често те са бъркани с детските домове. Самото им наименование не е ясно. Някъде са известни като: „специални училища интернати“; в указанието на МНП са наречени „основни училища интернати“; в таблица № 7 за трудовото възнаграждение на педагогическия персонал са назовани „училища интернати за трудновъзпитаеми деца“ (ЦДА, фонд 1283, опис 1 а.е. 48, с. 10). През 80-те години тези училища се налагат с името интернати за трудновъзпитаеми ученици – ИТВУ.

Материална база на ИТВУ. С изключение на интерната в София, всички ИТВУ се намират в малки населени труднодостъпни места. Сградният фонд се състои от бази на закрити ТВУ, преобразувани в интернати, ползват се сгради на закрити училища, на места са пригодени стопански постройки от местните ТКЗС. Изследователски интерес представлява как и защо се закрива едно ТВУ и как и защо едната институция преминава в друга? Всичко това говори за преобразуване на системата на ТВУ, че тази система започва да изпълнява нови социални функции. Закриването на ТВУ и преобразуването му в интернат, показва трансформация на системата на ТВУ, на влагането на нови смисли, цели и задачи, които изпълнява тази система.

Проблеми се забелязват при набирането на педагогически и административно-помощен персонал. Осезаема е липсата на квалифицирани кадри. Съществува интернат – в Бериево, „където от 8 възпитатели двама са редовни, а единият е 77-годишен начален учител. Останалите са завършили техникуми по лозаро-винарство, селско стопанство, дори и по облекло и обувки. Няма еднаквост в щата на педагогическите кадри в различните интернати“ (ЦДА, фонд 1283, опис 1 а.е. 48, с. 4).

Учебно-възпитателната работа се извършва по програма, близка до тази на ТВУ, но през 70-те години не са изучавани интересите, способностите и насочеността на учениците. Не се наблюдават завършилите 8 клас. Не се изучава натрупаният опит и не се прави оценка на ефективността от корекционно-възпитателната работа – отново насока, че става въпрос за събиране, надзор и затваряне на част от циганското според тогавашния речник население.

Предложения за приемане на ученици в ИТВУ могат да се правят от директорите на общобразователните училища, инспекторите при детските пе-

дагогически стаи, обществено-политически организации, предприятия, родители, комисиите за БППМН и др. Тези предложения нямат задължителен характер, тъй като настаняването може да се извърши само със съгласието на родителите. Голям брой родители не желаят да изпращат децата си там, защото ги лишават от семейни надбавки или защото смятат, че сами ще се справят с възпитанието на децата си. Задължителен характер за настаняване имат само постановленията на прокуратурата (които почти не се използват в практиката) и решенията на съда. „Когато поведението на родителите представлява опасност за личността, възпитанието, здравето, имуществото на детето, районният съд служебно или по искане на прокурора или на другия родител взема съответни мерки в интерес на детето, като при нужда го настанява в подходящо място, включително и в интернат за морално застрашени и трудновъзпитаеми ученици“ (ЦДА, фонд 1283, опис 1 а.е. 48). Тези две различни категории лица, препращат към практики на режима за контрол чрез една институция върху различни социални групи. Чрез морално застрашените деца всъщност се наказват родители за тяхното „лошо“ поведение, а чрез трудновъзпитаемите, се наказват самите деца, макар че родителите им не демонстрират „лошо“ поведение, т.е. интернатите и трудововъзпитателните училища не са само детски наказателно грижовни институции, те са част от тоталитарната система, защото имат амбиция да бъдат тотални институции, но контролиращи обществото чрез гледна точка върху децата.

Обект на защита по тези дела е личността, възпитанието, здравето и имуществото на детето. Опасността се определя като „основание“ за вземане на мерки в интерес на детето. Може да е реализирана или да съществува реална възможност за засягане на неговите интереси. Мерките, взети по отношение на детето, и санкциите по отношение на родителите са в зависимост от степента на посегателството върху личността и всеотрядните интереси на детето. Санкциите могат да бъдат ограничаване или лишаване от родителски права.

Тук се забелязва прилагане на наказателна грижа върху деца, настанени в ИТВУ, без да са извършили каквато и да е проява. От една страна, наказателната грижа се прилага върху деца, а от друга, веднъж наложена тя се осъществява до навършване на пълнолетие. Тоест за моралната кариера е необходима наличието на нарушение и тя се отнася до лице независимо от възрастта му.

Изключително място се отделя на превантивната дейност по отношение на „морално застрашените деца“. Създадена е Методика за превантивна дейност за предотвратяване извършване на престъпления, противообществени прояви на малолетни и непълнолетни. Целта е да предотврати извършването на противообществени прояви и престъпления от тези деца. Реализацията на програмата се осъществява от съответната общинска комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Районният прокурор внася програмата за приемане и реализация. Морално застрашените

деца се издирват и картотекират. С тях и техните родители се води индивидуална и групова работа. Груповата работа се състои в изнасяне на лекции и организиране на срещи дискусии.

1.3. Институционализацията на деца с отклоняващо поведение във времето на режима на държавния социализъм в България

Когато човек чете архивните материали, изглежда, че българското общество във времето на държавния социализъм е с ясно изразени цели и задачи по отношение на нарушенията на малолетните и непълнолетните, както и с детерминиран способ за преодоляването им. Същевременно обаче с все същия бодр тон година след година се докладва отстраняването на едни и същи проблеми, което навежда на мисълта, че те никак не са изчезнали. Престъпленията и криминалните деяния, извършени от деца, са фундаментален проблем за всяко общество.

С приемането на Закона за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и Правилника за приложение на закона се залага една инфранаказателна юрисдикция на институцията интернат. Квазиюрдическа функция се изразява в изземването на правораздавателни функции от съдилищата, които трансформирани в обществено-възпитателни функции се възлагат на социалистическата общественост чрез местните комисии. Реалната инфранаказателна юрисдикция на комисиите се състои в това, че те разглеждат простъпките на малолетните, извършили обществено опасни деяния и преценяват простъпките на непълнолетните, извършили престъпление, но освободени от наказателна отговорност. Полето на възпитателната инфранаказателност покрива от отклонението през простъпката до престъплението и накрая до настаняването в ТВУ. Инфранаказателната функция обхваща не само детската девиантност, но и родителите. Социалистическото общество търси решението на този въпрос в заложената инфранаказателност и в институционализирането на тези деца.

Институционализацията на малолетните и непълнолетните се осъществява посредством ЗБППМН, който „акцентира върху решаващото значение на превенцията и ролята на обществеността при нейното осъществяване. Основното средство за постигането ѝ е комунистическото възпитание на подрастващото поколение чрез идейното и дейно участие на държавните, партийните, професионалните, младежките и другите масови организации. За нейната практическа и ефикасна реализация се създават специализирани комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, трудовопоправителни училища и домове за временно настаняване“ (Канушев, 2016: 319). Тази система действа така: конформира чрез идейното възпитание, а за онези, които не могат да се конформират, няма степени – те са рязко институционализирани.

ТВУ по своята същност е тотална институция. Тотална институция според Ървин Гофман е „място за живеене и работа, където голям брой индивиди в сходна ситуация, отделени от по-широкото общество за значителен период от време, заедно водят затворен формално администриран живот“ (Goffman, 1961: XIII). В скалата на тоталните институции ТВУ е в единия ѝ край, възпитаниците на училището са с нисък проактивен статус – не се идентифицират с институцията; дългогодишният им престой в тях ги стигматизира, изолира (ТВУ се намират в изолирани, труднодостъпни места, далеч от големите градове и институциите) и до голяма степен предопределя тяхната морална кариера. Посредством социално-педагогическата характеристика и медицинското свидетелство се очертава профилът на децата, взема се решение в какъв вид ТВУ да бъдат настанени. Проследява се моралната им кариера, довела ги в институцията. Моралната кариера започва още с влизането на лицето в институцията; с неговата първоначална регистрация там. Особено показателен пример в този случай е интернатът за трудновъзпитаеми ученици. Без да са извършили каквото и да е нарушение, тези деца биват институционализирани, т.е. стартира морална кариера без какъвто и да било повод. Всеки гражданин е задължен да сигнализира в случай на морално застрашени ученици. Създадена е цяла система за превенция: посредством създадените центрове за възпитателна работа по местоживеене, училищата, където се обучават учениците, сигнали на граждани.

Освен извършителите на противообществени прояви във времето на държавния социализъм, надзорът обхваща и непълнолетните, които са в риск да извършат противообществена проява. През 70-те години е проведено социологическо проучване, чийто предмет е осъдената престъпност на непълнолетните. Целта му е „да съдейства за усъвършенстване на борбата срещу противообществените прояви и да допринесе прогноза на поведението и профилактика на престъпното поведение, а задачите му са да установи и изследва основните категории социологически и социално-демографски фактори, с които са свързани престъпленията на юношите; да дефинира съобразно с тези фактори категории юноши, на които е присъща различна престъпност и в този смисъл са изложени на различен „риск за престъпност“ (Венедиков, 1976: 18)

При провеждането на изследването заедно с осъдените непълнолетни са изследвани и неосъдени такива (контролна група) с цел сравняване на резултатите, получени от двете групи, и така да се докажат и изследват факторите, които влияят върху осъдената престъпност. В същото време могат да се наблюдават неосъжданите непълнолетни, застрашени да извършат противообществени прояви и престъпления. Това изследване показва: първо, съществуването на проблем с осъдената престъпност на непълнолетните и извършването на противообществени прояви от тях. Ако през 50-те години това може да се обясни с недостатъчно добре изградени институции на режима, заварени по-

рядки от предишния режим, то през 70-те години тези аргументи са неоснователни. Второ, желанието на държавата да се справи с проблема посредством научни методи. Трето, въвеждането на превенцията като основно средство за предотвратяване на различните форми на девиации сред непълнолетните.

Способът за справяне с детската девиантност по времето на социализма е заложената от системата инфранаказателност, целяща превенция и изграждане на система от тотални институции, когато превантивните мерки се окажат недостатъчни. Но да видим каква е идеята за превенция. Съществуват три типа заведения според степента на проявата: интернати за трудновъзпитаеми ученици, имащи превантивна функция, диференцирани ТВУ, където се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви и поправителни домове, в които изтърпяват наказанието си осъдените непълнолетни. В така наречените превантивни заведения се затварят в тотална социална институция деца според произхода, а не според деянията им. В другия тип целта е да бъдат обхванати всички малолетни и непълнолетни, извършили престъпления и противообществени прояви, както и тези в риск да извършат такива.

2. Развитие на интерната след падането на режима на държавния социализъм в България

Периодът след 1989 г. е времето на инертно съществуване на ТВУ. През 1991 г. България ратифицира Конвенцията на ООН за правата на детето и прилагането на ЗБППМН е съобразен с това. Ако за съществуването на ТВУ през социализма говорим за процес на институционализация и изграждането на стройна система от институции, осъществяващи този процес, то след 1989 г. се случва точно обратният процес на деинституционализация, на разпад и трансформация на тоталната институция ТВУ. Как се случва този процес на нормативно и на практическо равнище?

2.1. Трансформация на системата на ТВУ или как функционират корекционно-възпитателните заведения: възпитателно училище – интернат и социално-педагогически интернат

Ако със своето създаване системата на ТВУ е отражение на привнесения съветския опит при решаването на този вид проблеми, то с падането на режима България е изправена пред необходимостта да търси нова легитимност. Поради тази причина страната приема и следва международните правни стандарти, като определящи в тази посока са европейските ценности, които държавата възприема по пътя ѝ към пълноправно членство в ЕС. Това налага цялостно преосмисляне на концепцията за грижа за детето, последвано от промяна в законовата и нормативна рамка.

След падането на режима на държавния социализъм промените в ЗБППМН се правят през 1996 г. Съществуващите ТВУ се трансформират, като се закри-

ват, а на тяхно място се създават възпитателни училища – интернати (ВУИ). Интернатите за трудновъзпитаеми ученици се трансформират в социално-педагогически интернати (СПИ) и са обхванати от ЗБППМН. Когато говорим за закриване, трябва да имаме предвид социално-икономическите и политическите промени в страната след смяната на режима на държавния социализъм. Закриването на нормативно ниво показва, от една страна, скъсване с разбирането, че малолетните и непълнолетните трябва да бъдат институционализирани и новото разбиране за деинституционализация, от друга. Практически става дума за трансформиране чрез реструктуриране на съществуващите институции. Както виждаме, първата стъпка от деинституционализацията е всъщност реинституционализация. Към ВУИ и СПИ се организират общежития, работилници и помощни стопанства. За откриването и поддържането на заведенията съответните министерства, ведомства или общини предвиждат необходимите средства по своите бюджети.

В социално-педагогическите интернати се настаняват малолетни и непълнолетни, които нямат подходящи условия за живот в семейството или са лишени от родителски грижи и надзор и са извършили или съществуват предпоставки за извършване на противообществени прояви. Настаняването в СПИ се извършва по ред, определен от министъра на образованието, науката и технологиите, по искане на родителите или по предложение на компетентните органи, както и по решение на местната комисия.

Във възпитателните училища – интернати се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви, към които възпитателните мерки от закона са се оказали недостатъчни и за нормалното им възпитание няма подходяща социална среда. Във възпитателните училища – интернати се настаняват и непълнолетни, спрямо които съдът или прокурорът са наложили такава мярка по реда на чл. 61 и 64 от НК. Разпределението и настаняването във ВУИ се извършва от Министерство на образованието, науката и технологиите. Въпреки промените остават форми на смесването на малолетни и непълнолетни, жертви на насилие и извършители на криминални деяния. Прекратяването на престоя във ВУИ се решава в края на учебната година от педагогическия съвет в присъствието на районния прокурор след преценка на поведението на ученика и постигнатите резултати от възпитанието и обучението му. При решаването на въпроса предварително се взема мнението на родителите (лицата, които ги заместват). Местните комисии, приложили възпитателната мярка, и инспекторът от детската педагогическа стая могат да изпратят писмено становище. Престоят във възпитателно училище – интернат може да се прекрати и преди края на учебната година по предложение на местната комисия или по здравословни причини, с протокол на лекарска консултативна комисия. Максималният престой във възпитателно училище – интернат не може да бъде повече от 3 години. По желание на непълнолетния

и с решение на педагогическия съвет престоят във ВУИ може да бъде удължен до завършване на съответната образователна степен. На малолетните и непълнолетните, настанени в СПИ и във ВУИ, се създават условия за завършване на основно или средно образование и за придобиване на професионална квалификация. Настанените във ВУИ навършили 16-годишна възраст, които не желаят да продължат образованието си, задължително се обучават в професионално-занаятчийска паралелка.

Трансформацията на ТВУ и ИТВУ след 1996 г. във ВУИ и СПИ е съобразена със случващата се деинституционализация в страната, която започва да се измества в посока на повече права за децата. През 1996 г. настаняването във ВУИ става след решение на съда, а от 2004 г. настаняването в СПИ става също след съдебно решение. През 2004 г. в ЗБППМН е дадено определение на понятието „противообществена проява“, а именно „противообществена проява е деяние, което е обществено опасно и противоправно или противоречи на морала и добрите нрави“ (ЗБППМН, 2004). Формулирането на това понятие е неясно. Не са поставени ясни граници на полето за прилагането му. То не съдържа списък с прояви, които могат да се приемат като противообществени. При това положение трансформацията на корекционно-възпитателните заведения преследва няколко цели. От една страна, тя трябва да ги адаптира към съществуващите нови условия. Методическото указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във възпитателни училища – интернати и социално-педагогически интернати и Методиката за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закона са опит да дадат нов облик на тези интернати. В същото време не ги променя в същността им. Те продължават да съществуват като тотални институции. Особено видим е този процес при СПИ. В ИТВУ се настаняват деца само след молба от техните родители, те дават закрила на своите възпитаници. СПИ (като приемник на интернатите ИТВУ) продължават тази логика, но в същото време с въвеждането ролята на съдебното решение при настаняване на деца в тях те все повече се уеднаквяват с ВУИ, макар че третираат наказателно деца, за които няма кой да се грижи. Те всъщност не могат да се адаптират в новата правна рамка на българското общество. Въпросът как се оказва закрила в заведение, където могат да се настанят едновременно деца жертви на насилие и извършили криминални деяния, каквото е СПИ, очевидно е риторичен.

След 1989 г. учебните заведения ВУИ и СПИ са без бъдеще, защото те продължават да произвеждат кадри за икономиката на социалистическата система, която се разпада след краха на режима. Създадени като корекционно-възпитателни заведения с идеята да инситуционализират, ТВУ и ИТВУ постепенно започват да се трансформират. Процесът на деинституционализация довежда до разпадане на функциониращата система от времето на държавния

социализъм, но в същото време не предлага алтернативно образование и реализация в обществото на възпитаниците си. Изводът, който мога да направя, е, че трансформацията на ТВУ, регламентирана със ЗБППМН, води до намаляване на броя на настанените във ВУИ и СПИ, но не и до промяна в начина на функциониране на тези училища.

2.2. Деинституционализацията след падането на режима на държавния социализъм

Смисълът на реформата на ТВУ следва да се разбира като разомагьосване на създадената във времето на държавния социализъм система. Преди 1989 г. имаме тотална институция, каквато е системата на ТВУ, ръководена от централна комисия и относително автономни местни комисии в населените места, които контролират процеса по въдворяване на извършителите на противообществени прояви в създадените за тази цел корекционно-възпитателни заведения – ТВУ. Под тотална институция разбирам „място за живеене и работа, където голям брой индивиди в сходна ситуация, отделени от по-широкото общество за значителен период от време, заедно водят затворен формално администриран живот“ (Goffman, 1961: 13). В ТВУ се осъществява бивалентният процес, от една страна, на поправка и превъзпитаване на извършителите на противообществени прояви и от друга – на тяхното образование (обучение) и производството на кадри за социалистическата икономика. Системата на ТВУ е част от общата концепция за създаването на социалистическото общество и разбиране за света, с ясно очертани цели, които трябва да бъдат постигнати. По въпросите, свързани с противообществените прояви на малолетните, това е институцията, която е отговорна.

Във времето на държавния социализъм Централната комисия е единственият социален актьор, имащ отношение към цялостния процес по разкриване, настаняване ТВУ и връщането в обществото на извършителя на противообществени прояви. Нейно е задължението да информира обществеността за случващото се в ТВУ, как се случва процесът на поправка на тези деца, да осветява за обществото конкретните резултати от цялостната дейност на процеса по справяне с противообществените прояви.

Във времето на държавния социализъм тече цялостен процес по институционализация на извършителите на противообществени прояви в ИТВУ, ТВУ и поправителни домове. След промените от 1989 г. започва процес на преосмисляне на цялостната концепция по отношение на разбирането на проблема за децата с отклоняващо се поведение и извършващи противообществени прояви. Първата половина на 90-те години на XX век е време на инертно съществуване на създадената през социализма цялостна система за справяне с проблема. Казвам инертно съществуване, защото нормативната уредба на ТВУ остава непроменена от 1989 г. до 1996 г. Ратифицираната през 1991 г. от

Република България Конвенцията на ООН за правата на детето поставя началото на тенденцията за налагането на идеята за детските права. Промените в ЗБППМН от 1996 г. детерминират ролята на съда при настаняването на деца в новосъздадените вече ВУИ и СПИ. Интернатът получава обща законова рамка. Първото десетилетие след промените се характеризира с приспособяване на институцията към новите социално-икономически и политически условия. Водещата ѝ роля при решаването на фундаменталния въпрос за децата, извършващи противообществени прояви/в конфликт със закона, и деца в риск и предприемането на мерки за тяхното настаняване в институции е премахната. Все по-важна става ролята на неправителствения сектор, на създадените неправителствени организации. С падането на режима на държавния социализъм се разпада по същество и социалната държава.

В същото време от САЩ и Западна Европа навлиза доктрината за нулевата толерантност. Позовавам се на Лоик Вакан по отношение на понятието. То представлява „инструмент за легитимиране на полицейското и юридическото управление на безпокоящата бедност – на онази, която се вижда, на онази, която причинява неприятности в публичното пространство, и следователно подхранва смъртно чувство за несигурност, или пък просто за лепкаво притеснение и неуместност“ (Вакан, 2004: 19). От полицейската и наказателната сфера понятието „нулевата толерантност“ се разпростира метастазно и започва да означава постепенно и безразборно различни неща – стриктното прилагане на родителската дисциплина в семейството, автоматично изключване на внесли оръжие в училище гимназисти, изхвърляне на професионални спортисти, виновни за насилие извън стадиона, педантичен контрол на контрабанда на дрога в затворите, но също така и безпощадно преследване на расистки стереотипи, строга санкция на неучтиво поведение на пасажерите на борда на самолета и безкомпромисност по отношение на децата, които не са си сложили колан на задната седалка на колата, неправилно паркиране на търговските булеварди или оставяне на боклуци в обществените паркове и градини“ (Вакан, 2004: 23).

На практика трансформацията на българското общество след 1989 г., съществуващите структурни проблеми в западното общество, неререформираното българско законодателство, създават условия благоприятни за приспособяването на интерната в новата социална среда. От една страна, държавата е в криза с бум на първична престъпност и увеличаваща се безработица, а от друга страна, противоречивата и научно оборима доктрина за нулевата толерантност (прилагана просто като дискурсивна практика), която въпреки това набира популярност, правят възможен интернатът. Разположени в отдалечени и труднодостъпни места тези учебни заведения са средство за удържане на безработицата в провинцията и в същото време държат далеч от обществото деца, които са проблемни. Именно трансформацията на всички сфери на обществен живот, липсата на ясна концепция за развитието на проблема, както

и съществуващата институционална съпротива правят възможно съществуването на ВУИ и СПИ – тотални социални институции в ерата на деинституционализацията.

През 2000 г. е приет Закон за закрила на детето. Около този нормативен акт е съсредоточена концепцията, противоположна на тази, разработена в ЗБППМН. Ако концепцията за налагането на репресивни мерки на деца, извършващи противообществени прояви, е завършена и с изградени структури в цялата страна, то тя е в противоречие с конституционно установени и международноправни принципи за гражданските права и е изправена пред невъзможността да бъде реформирана адекватно. Концепцията, възприета с приемането на Закона за закрила на детето, е концентрирана около идеята за спазване на правата на детето, избягване от налагане на наказателни санкции на деца. Тя е съобразена с международното законодателство, но няма изградени структури в страната, които да поемат реализирането на заложените в нея идеи. Затова първото десетилетие на XXI век е съпроводено от хаоса, сътворен от съществуването на двете противоположни една на друга концепции. Едната наследена от държавния социализъм с изградена структура и обучени кадри и в невъзможност да се трансформира съгласно международните стандарти и другата международно призната, но в процес на изграждаща се структура по места. Между двете концепции съществува конфликт и институционална съпротива срещу втората. Тази ситуация налага на правителството през 2011 г. да приеме Концепция за държавната политика в областта на правосъдието за детето, за да изпълни ангажиментите, поети от държавата с присъединяването ѝ към редица международни договори, и да отговори на изискванията на международните организации, в които България членува, за съвременен и хуманно отношение към децата в конфликт със закона.

Към настоящия момент в страната „едновременно действат концептуално несъвместими нормативни актове, изразяващи непримирими възгледи както за природата на отклоняващото се поведение на децата, така и за адекватните и предпочитани средства и процедури за ограничаването му. Актовете се обособяват в две поколения. Първото, представено от ЗБППМН и актовете по прилагането му, споделя политически възгледи и подходи от края на 50-те години на XX век, които отдават предимство на репресивния метод и влизат в противоречие с конституционноустановени и международноправни принципи за гражданските права. Второто поколение обхваща ратифицираните международни актове и наказателните закони. Между двете поколения съществува конфликт, който може да бъде преодолян само чрез отмяна на законите от първо поколение“ (Концепция за държавна политика в областта на правосъдието за детето, 2011: 5).

Практиката по успоредно прилагане на актовете от двете поколения изобилства от противоречия и създава впечатление за произволност и хаотичност,

особено при актовете от първо поколение. Това дестабилизира целия сектор за превенция и противодействие на отклоняващото се поведение на децата, като произвежда собствени криминогенни и виктимогенни ефекти – деформирани послания към обществото, развиващи репресивни нагласи към децата в конфликт със закона, отрицателно възпитателно въздействие и силна виктимизация на последните, водеща до загуба на умения за социалноприемливо функциониране, социално изключване и поглъщане от криминални общности“ (Концепция за държавна политика в областта на правосъдието за детето, 2011: 5). Тази концептуална неадекватност на законодателството толерира безконтролно прилагане на практики и разбирания в драстично противоречие с действащи международни актове и установения конституционен ред. По същество двете концепции обхващат едно поле, в което се конкурират. За един и същ проблем те предлагат напълно противоположни способности за справянето му. Понятията, които използват, се припокриват по отношение на лицата, за които се отнасят. Така разбирането за дете, извършило противообществена проява по смисъла на ЗБППМН, противостои на дете в конфликт със закона по смисъла на Закона за закрила на детето.

По отношение развитието и решението на проблема интерес представлява становището на Института по социални дейности и практики. Прави се извода, че „процесът на деинституционализация води до реформиране на системата на детското правосъдие. Целите на реформата се концентрират от основната цел – превенция на детската престъпност и гарантиране правата на детето“. Реформата е със следните цели: постигане на хармонизация на нормативната уредба с международните стандарти; изграждане на професионална система с център детето извършител и неговите потребности; създаване на детски съд, специализирани услуги за деца извършители и реформа в статута и дейностите на ВУИ; отмяна на ЗБППМН; промени в Закона за закрила на детето и включване на децата с поведенчески проблеми в групата деца в риск; мораториум на настаняванията на деца под 14 години в СПИ и ВУИ; създаване на професионални стандарти за работещите в системата за младежкото правосъдие и стандарти за обучение и подготовка; подобряване на информационната система, за да бъде основа за политиките в областта на младежкото правосъдие“ (Становище на Институт по социални дейности и практики относно реформата в младежкото правосъдие).

Деинституционализацията като процес при децата се случва на бавни темпове. Силен стимул в посока към реформи е филмът на ВВС за дома в Могилино, каквато информация получих след интервюта с експерти. Това довежда до поетапното закриване на детските домове за медико-социални грижи. В цялата страна има изградени резидентни центрове за настаняване от семеен тип, където се настаняват деца от бившите домове. Центровете се намират в големите градове в близост до институциите, а децата там учат в масовите

училища. Факт е, че изградените ЦНСТ за деца с увреждания са възприемани от населението в местата, където са изградени, защото тези деца не напускат самостоятелно тези центрове. Проблем настъпва, когато в ЦНСТ се настанят деца в конфликт със закона (извършили противообществени прояви). Практиката е в ЦНСТ да се настаняват не повече от две деца в конфликт със закона. Логиката на това според експертните интервюта е, че тези деца продължават криминални деяния и са нежелани от населението.

Към днешна дата в Народното събрание е внесен проект за Закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица. Приемането на този закон ще отмени действащия ЗБППМН и ще доведе до закриване на СПИ и ВУИ. Предложението е да бъдат създадени центрове за настаняване от семеен тип. Проблемът обаче е в липсата на обучени кадри за работа с деца с провинения и нежеланието на психолози, социални работници и учители да работят с такива деца. Макар вече да е приет Закон за закрила на детето, макар Агенцията за социално подпомагане да работи активно по посочените проблеми, макар в страната да има изградени центрове за настаняване от семеен тип, които за разлика от бившите ТВУ и настоящите ВУИ и СПИ, се намират в големите градове в близост до институциите и настанените там деца учат в масовите училища, факт е, че все още няма изграден ЦНСТ за лица с противообществени прояви. Все пак с проектозакона се цели колкото е възможно повече деца да не попадат под ударите на системата, да получат социална и правна защита, без да бъдат стигматизирани от институциите за надзор. Към настоящия момент обаче в страната функционират 3 ВУИ и 1 СПИ с общо около 100 деца.

Изводът, който мога да направя, е, че трансформацията на ТВУ, регламентирана със ЗБППМН, води до намаляване на броя на децата, настанени във ВУИ и СПИ. След краха на режима на държавния социализъм се правят непрекъснати опити за реформа на тези учебни заведения. По същество това води до намаляване броя на училищата и на децата, настанени в тях, но не и до начина им на функциониране. Затова казвам, че съответните интернати по начина, по който функционират, са без бъдеще заради поетите от страна на държавата ангажменти за затварянето им. Обучаваните там деца са с неясно бъдеще. Процесът е неравен и често мъчителен, защото промяната в системата е част от хармонизирането на нормативната уредба с набора от закони за защита на правата. Това хармонизиране обслужва много повече геополитически цели, отколкото защитата на правата. Оформя се впечатлението, за наличие на проблем, за чието решение липсва адекватно решение. Това обаче са хипотези, които ще провера в последната фаза от изследването.

ЛИТЕРАТУРА

- Борисова, В. Личността на ученика от трудововъзпитателното училище. София: Народна просвета, 1988.
- Будон, Р. Социологията като наука. София: Изток-Запад, 2012.
- В името на институцията: поправителните училища в България. Български хелзинкски комитет, 2005
- Вакан, Л. Затворите на нищетата. София: ИК „ЛИК“, 2004.
- Венедиков, Й. Юношите, престъпността, факторите. София: Наука и изкуство, 1976.
- Деца, лишени от свобода в България: между наследството и реформата. Български хелзинкски комитет, София, 2014.
- Децата в институциите. Т. 1. Социално-педагогически интернати и възпитателни училища – интернаги. БХК, 2001.
- Еленков, Ив. и Колева, Д. Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи. София: Център за академични изследвания РИВА, 2010.
- Здравков, П. Детската престъпност и борбата с нея. София: Издателство на НС на ОФ, 1958.
- Канушев, М. Наказателните практики на комунистическия режим. Т. 2. София: НБУ, 2016.
- Концепция за държавна политика в областта на правосъдието за детето. <http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=117>
- Корнай, Я. Социалистическата система. Политическа икономия на комунизма. София: Академично издателство „проф. Марин Дринов“, 1996.
- Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закон. <http://mon.bg/bg/100381>
- Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във ВУИ и СПИ. <http://mon.bg/bg/100381>
- Обектив. Месечен бюлетин на Българския хелзинкски комитет, май 1996. ISSN 1310-3911.
- Становище на Институт по социални дейности и практики относно реформата в младежкото правосъдие. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&ved=2ahUKewio1KWB-q_kAhVdwsQBHbtJDfsQFjAFegQIABAC&url=https%3A%2F%2Fsapibg.org%2Fdownload%2F1454244398-stanovishte-isd-p-detsko-pravosudie.doc&usg=AOvVaw1IgzziYgczEa8Ai1HWoHiJ
- Фуко, М. Надзор и наказание. Раждането на затвора. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998.
- Goffman, E. Asylums Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other inmates and Other Inmates. Anchor Books edition, 1961.

НОРМАТИВНИ АКТОВЕ

Закон за борба с детската престъпност. Известия, бр. 13 от 14 февруари 1958 г.

Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Известия, бр. 11 от 7 февруари 1961 г.

Закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица: https://mjs.bg/Files/Consultation_paper_636511039181061074.pdf

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 30 от 15 април 1969 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 89 от 15 ноември 1974 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 53 от 11 юли 1975 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 36 от 8 май 1979 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 75 от 30 септември 1988 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 110 от 30 декември 1996 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ, бр. 66 от 30 юли 2004 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 96 от 29 октомври 2004 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 28 от 1 април 2005 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 94 от 25 ноември 2005 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 103 от 23 декември 2005 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 25 от 3 април 2009 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 47 от 23 юни 2009 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 74 от 15 септември 2009 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 50 от 2 юли 2010 г.,

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 82 от 26 октомври 2012 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 15 февруари 2013 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 68 от 2 август 2013 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. ДВ бр. 59 от 29 юли 2016 г.

Закон за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. София, 2008 г.

Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и постановления на ЦК на Българската комунистическа партия и на Министерския съвет, правилници и др. по приложението на закона. София: Наука и изкуство, 1961.

Правилник за устройството, организацията и дейността Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерския съвет. ДВ. бр. 75 от 2 октомври 2012 г.

Правилник за трудововъзпитателните училища. Известия, бр. 97 от 5 декември 1958 г.

Правилник за трудововъзпитателните училища. ДВ, бр. 100 от 17 декември 1976 г.

АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

Централен държавен архив, фонд 1283, опис 1 а.е. 6.

Централен държавен архив, фонд 1283, опис 1 а.е. 48.

Централен държавен архив, фонд 1283, опис 1 а.е. 52.

Централен държавен архив, фонд 1283, опис 1 а.е. 53.

Секция

„Политически науки“

ВЪТРЕШНОИНСТИТУЦИОНАЛНА СЪГЛАСУВАНOST НА РАДИКАЛНАТА ПРЕОРИЕНТАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА КЪМ ЕВРОИНТЕГРАЦИЯ (1989–1999)

Гергана Антонова Тошева

Анотация. Настоящият доклад разглежда процеса на радикална преориентация на българската външна политика към евроинтеграция. Целта е да се провери дали той се характеризира с вътрешноинституционална съгласуваност между двете основни институции, носещи конституционна отговорност за формирането и прилагането на външната политика на България – парламент и правителство. Изследователската темпорална рамка е избрана въз основа на значимостта на началната и крайната дата за съвременното развитие на страната. Началото е ноември 1989 г. – формалният старт на прехода, а краят е декември 1999 г., когато на заседание на Европейския съвет държавните и правителствените ръководители на държавите членки на ЕС вземат решение България да получи покана за започване на преговори за присъединяване към Съюза. Методът, който се използва, е съдържателен анализ. Разработката се основава на първични източници – декларации и/или решения на Народното събрание и програмните декларации на различните състави на Министерския съвет.

Ключови думи: съгласуваност, преориентация, външна политика, евроинтеграция, Народно събрание, Министерски съвет.

INTERINSTITUTIONAL COHERENCE OF THE RADICAL REORIENTATION OF THE BULGARIAN FOREIGN POLICY TOWARDS EUROPEAN INTEGRATION (1989–1999)

Gergana Antonova Tosheva

Abstract. The current paper examines the process of the radical reorientation of the Bulgarian foreign policy towards European integration. The aim is to study if this process is characterized by interinstitutional coherence between the two institutions that are responsible for the formation and implementation of the foreign policy – the parliament and the government. The period of the research is chosen because of its significance for the contemporary development of the country. The beginning is November 1989 – the official start of the transition and the end is December 1999, when during the European Council of the European Union the heads of states and governments decided that Bulgaria can start the negotiation process for full membership in the Union. The method that has been used is content analysis. The study is based on primary resources – the declarations and the decisions of the National Assembly and the programme declarations of the Ministerial council.

Keywords: coherence, reorientation, foreign policy, European integration, the National Assembly, the Ministerial Council.

Въведение

Актуалният проблем, стоящ в основата на изследването, е наличието на следприсъединителна криза в отношенията между СЦИЕ и ЕС, включително и България. Една от възможните причини за нея е обратимостта на европеизацията на посткомунистическите страни. В светлината на този проблем на проверка подлежи хипотезата дали отсъствието на вътрешноинституционална съгласуваност на процеса на радикална преориентация на българската външна политика през първата декада на прехода не е част от причините за следприсъединителната криза.

В рамките на настоящото изследване под радикална преориентация на българската външна политика към евроинтеграция се разбира процесът на геополитическа преориентация на България, имащ за цел „приобщаване на страната към Западния свят“ (Митев, 2017: 491). На практика този процес представлява по своята същност външнополитическия преход на страната.

Определението на външната политика е изведено от научното поле на международните отношения. Съгласно реалистката парадигма за международните отношения е аргументирана дихотомията „висши–нисши политики“, използвана за категоризирането на действията на държавите (Wettlaufer, 2006). Висшите политики включват въпросите на военното дело, дипломатическите отношения, обезпечаването на националната сигурност. Нисшите политики се отнасят до управлението на текущите, всекидневни теми, предмет на регулиране на функционирането на държавата. Външната политика, принадлежаща към висшите политики, е конституирана на основата на целите, ценностите и инструментите, които правителството използва във връзките си останалите държави (Adnan, 2014).

В съответствие с тази дефиниция е и съдържанието на Конституцията на Република България, касаещо външната политика на страната. Според Конституцията, чл. 24, ал. 1 външната политика на страната се провежда в съответствие с нормите и принципите на международното право. Алинея 2 оповестява целите на българската външна политика: обезпечаването на националната сигурност и независимостта на страната; благоденствието и основните права и свободи на българските граждани; установяване на справедлив международен ред.

Теоретичната концепция се основава на разграничението между външнополитически курс и външнополитически процес, формиращи механизма за правене и прилагане на външната политика, регламентиран от Българската конституция от 1991 г. Под външнополитически курс се разбира „общото направление на външната политика, за насочеността ѝ към постигането на набелязана, далечна, трайна, стратегическа, генерална цел“, а външнополитическият процес е „практическото осъществяване на външната политика“ (Стефанов, 2006: 25). Външнополитическият курс се формира от Народното събрание

чрез приемането основно на декларации и решения, съдържащи външнополитическите цели на страната. Външнополитическият процес се осъществява от Министерския съвет, който провежда на практика външната политика.

Етимологията на думата „съгласуваност“ е с руски произход, а в съвременния български език произлиза от глагола „съгласявам се“, чието значение е „възприемам и поддържам същото мнение, както други“ (Анастасов и колектив, 2010: 651).

Вътрешноинституционалната съгласуваност се разглежда в рамките на механизма за формиране и осъществяване на външната политика, т.е. съответствие между външнополитическия курс, дефиниран от НС, и външнополитическия процес, прилаган от МС.

Методология

Индикаторът за анализиране на съгласуваността на преориентацията на външната политика на България към евроинтеграция е стратегическата съгласуваност¹ между НС и МС, т.е. съответствие между декларациите на НС и на МС по отношение на присъствието на евроинтеграционния външнополитически приоритет. Индикаторът разкрива степента на съгласуваност между външнополитическия курс и външнополитическия процес на България.

Осъществява се систематичен съдържателен анализ на селектираните първични източници на информация. Поради особеностите на предмета на изследване, който е обект на интерес в различни полета, е избран комбиниран подход, в който съжителстват характеристики на исторически и политологични методи за провеждане на изследване. От историческата наука е възприето реконструирането в хронологична перспектива на процеса на преориентация на българската външна политика към евроинтеграция в периода 1989–1999 г., а от политологичните изследвания – използването на индикатор.

Източници

– стенограми на НС от пленарни заседания, когато се гласуват декларации поради „значимия им политически ефект“ (Друмева, 2008: 484). Декларациите на НС определят външнополитическия курс на страната (Стефанов, 2006);

– стенограми на НС от пленарни заседания, когато се гласуват решения. Те притежават висока политическа стойност, поради което представляват изследователски интерес (Друмева, 2008);

– програмните декларации на правителствата, представени пред НС.

¹ Уместно е да се отбележи, че в рамките на изследователската темпорална рамка последователно функционират два конституционни модела, основавайки се съответно на конституциите от 1971 г. и от 1991 г., но в рамките на анализирания десетилетие начинът на работа на НС и на МС не претърпява съществени промени, поради което не се навлиза в детайлно разграничение между тях.

Рамки на анализа

Изследването се характеризира с две ограничения.

Първото се отнася до изследователския период. Началната дата на изследването е 10 ноември 1989 г., тъй като тогава дългогодишният лидер на партията и държавата Тодор Живков е освободен от поста генерален секретар на Централния комитет на Българската комунистическа партия. Този акт формално се приема за начало на прехода в България. Краят на изследователския период е декември 1999 г., когато страната получава покана за започване на преговори за присъединяване към ЕС на Европейския съвет в Хелзинки. Благодарение на този акт стартира фактическият процес на интеграцията на България към ЕС, тъй като се смята, че отварянето на преговорите „предполага желанието за тяхното завършване“ (Sedelmeier, 2005: 133). Това обстоятелство е резултат от политическата същност на преговорния процес (Велева-Ефтимова, 2018).

Второто ограничение е свързано с изключването на служебните правителства, управлявали през изследователския периода, от анализа на преориентацията на външната политика на България към евроинтеграция. Аргументацията е свързана с обстоятелството, че служебните кабинети изпълняват ангажиментите си в условия на разпуснато Народно събрание, поради което не подлежат на парламентарен контрол. Служебните състави на МС не са преминали през процедурата на избори, а са назначени от президента на Република България, поради което степента на представителност е сравнително ниска. Освен това Конституцията разписва целите на работата на служебните правителства, които са нормирани в пределни граници. Поради тези обстоятелства времето на управление на кабинетите на Ренета Инджова (17 октомври 1994 – 25 януари 1995 г.) и на Стефан Софийански (12 февруари 1997 – 21 май 1997 г.) не подлежи на анализ в рамките на настоящето изследване.

Началото на прехода в България

Първите предприети реформени действия след 10 ноември 1989 г.² не са насочени към радикална промяна на отделните политики, в това число и

² Има дебат в академичната литература по отношение на началото на прехода в България. Съществуват четири възможни дати, като две от тях са пряко свързани с комунистическите и антикомунистическите настроения. За начало на прехода може да се възприеме 1985 г., като отправна точка на процеса на перестройката – това твърдение е разпространено сред твърдолинейните комунисти (Тодоров, 2012). Втората хипотеза за отправна точка на българския преход е 3 ноември 1989 г., когато е митингът шествие против каскадата „Рила–Места“, завършил с внасянето в НС на подписка против този проект, и когато се чуват скандирания за демокрация (Дайнов, 2015). Третата възможност за старта на периода към демокрация и пазарна икономика е октомври 1991 г., когато на изборите за Обикновено народно събрание БСП загубва парламентарното си мнозинство с малко, но завинаги (по Александър Йорданов), теза характерна за привържениците на СДС. Четвъртата хипотеза за начало на прехода в България е 10 ноември 1989 г., когато Пленумът на ЦК на

външната, а към промяна на личностите на ръководните постове, и то от комунистическата номенклатура^{3, 4}.

В рамките на периода от 10 ноември 1989 г. до 8 февруари 1990 г., когато е избрано правителството на Андрей Луканов, министър-председател на Народна република България (НРБ) е Георги Атанасов. На пленарното заседание на 35-ото (9-ото) НС, проведено на 17 ноември 1989 г., е депозирано Предложение на парламентарните групи на БКП и БЗНС за приемане на решение на основание чл. 78, т. 16 от Конституцията на НРБ за освобождаване на Тодор Христов Живков от длъжност председател на Държавния съвет на НРБ (35. НС, 17 ноември 1989 г.). Решението е прието с единодушие. В рамките на съ-

БКП освобождава от длъжностите председател на Държавния съвет на НРБ и генерален секретар на БКП Тодор Живков (Калинова и Баева, 2010; Симеонов, 2012). Това е моментът, поставящ край на „монархическия комунизъм“ (Симеонов, 2012: 93) в България и отбелязващ началото на прехода от държавен социализъм към парламентарна демокрация и пазарна икономика. За целите на настоящата разработка се приема, че старта на процеса на трансформации е 10 ноември 1989 г.

³ Терминът произлиза от латинската дума „nomenclatura“ – „списък с имена на хора“; терминът означава ограничен кръг от личности, които заемат постове в управлението на държавата или в комунистическата партия на СССР и сателитните му държави; фактически обозначава управляващия елит в „безкласовото“ общество; публичност получава благодарение на Милован Джилас – един от партийните лидери на Югославия (Георгиева, 2012: 184).

⁴ Промените в България започват на 10 ноември 1989 г., когато се осъществява вътрешнопартиен преврат. Събитията от този ден получават дефиниция с термина на Андрей Пантев „разрешената революция“. Петър Младенов, който е външен министър на НРБ, приписва случилото се на протичащите геополитически процеси: „Това е обективната действителност на 80-те, когато стана ясно, че вече не може да функционира старата система за сигурност, създадена в Ялта, Потстдам и преди това в Техеран; тя се градеше основно на конфронтацията; светът не можеше да живее повече така“ (Велева, 2007: 62). Като един от участниците в т.нар. дворцов преврат, Младенов е категоричен, че датата 10 ноември е избрана, като целта е била да се избегне създаването на атмосфера, благоприятна за сблъсъци. Недю Недев (Недев, 2016) проследява генезиса на операцията по свалянето от власт на Тодор Живков до 7 и 8 юли 1989 г., когато се провежда срещата на лидерите на държавите членки на Варшавския договор в Букурещ. Именно тогава Петър Младенов уведомява Михаил Горбачов за планираните действия и получава сигнал, че Москва няма да се противопостави. Така представени събитията от втората половина на 1989 г. разкриват мотивите зад определеното „разрешената революция“. Според Георги Атанасов, който е министър-председател на НРБ към 10 ноември 1989 г., съществуват три фактора, които импулсират промяната на 10 ноември 1989 г. (Велева, 2015: 22). Първият е, че в самата БКП се генерира другомислие. Вторият се отнася до зачестилите инициативи на дисидентите. И третият е свързан с развиващите се геополитически промени. Така може да се направи заключението, че 10 ноември 1989 г. е необходим и то не толкова поради желанието за реформи от страна на комунистите, били и те реформатори, колкото на променящия се баланс на силите в международните отношения и по-точно на факта, че СССР се отказва сам от сферата на влияние, получена като възнаграждение за приноса за победата над Хитлер.

щото заседание е гласувано предложението на БКП и БЗНС за избирането на Петър Младенов, който е генерален секретар на Централния комитет на БКП, за председател на Държавния съвет на НРБ (35. НС, 17 ноември 1989 г.). Това решение е прието с един глас „въздържал се“. Третото решение, което взимат народните представители, е да заменят Тодор Живков с Петър Младенов като ръководител на Парламентарната комисия за изготвяне на проект за изменение на Конституцията на НРБ с единодушен вот (35. НС, 17 ноември 1989 г.).

Това са първите мерки, които са взети с оглед началото на прехода в България. Направени са персонални промени, касаещи най-висшия ешелон на властта. Дългогодишният лидер на партията и държавата, Тодор Живков, е свален от власт на Пленум на ЦК на БКП на 10 ноември и на 17 ноември 1989 г. този акт на вътрешнопартиен преврат приема конституционна форма и е санкциониран от българския парламент. В заключение може да се направи изводът, че през ноември 1989 г. са направени промени в личностите, които ръководят държавата, но не и в режима на управление.

На 15 декември 1989 г. 35-ото НС приема декларация, в която се заявява, че народните представители одобряват „внесените от парламентарните групи на БКП и БЗНС предложения за отменяне на ал. 2 и 3 на чл. 1 от Конституцията на НРБ и ги оценява като важна крачка по пътя на утвърждаване на политическия плурализъм и изграждането на демократична правова държава“ (35. НС, 15 декември 1989 г.). В текста се изтъква, че Конституцията⁵ в чл. 142, пар. 2, изисква изтичането на определен срок за осъществяването на изменение на нейното съдържание. Народните представители взимат решение окончателното приемане на конституционните изменения да бъде гласувано на парламентарната сесия през месец януари 1990 г.

С това предложение започва да се променя режимът на управление в България, тъй като премахването на текста, деклариращ ръководната роля на Българската комунистическа партия, е предпоставка за отделянето на партията от държавата. Желанието за спазване на конституционно определения ред за промяна на българската конституция може да се тълкува по два начина. Първият е, че отлагането на гласуването с един месец предоставя време на БКП да предприеме действия за стабилизирането си, преди да изгуби ръководната си роля в държавата и обществото. Вторият начин на тълкуване е като демонстрация на желанието преходът да се разгръща на основата на конституцията,

⁵ Става въпрос за Конституцията на НРБ, приета през 1971 г., наричана Живковска конституция. Нейното приемане е резултат от решенията на Десетия конгрес на БКП, на който се взема решение, че социализмът в България е победил. Конституцията от 1947 г. (Димитровска) се възприема като конституция на прехода към социализъм и новите условия изискват нов основен закон, в който да е отразено качествено новия етап. Живковската конституция е приета на референдум, проведен на 16 май 1971 г., и влиза в сила на 18 май 1971 г. Същностна характеристика на текстовете е, че те са с подчертано идеологическа основа. България е дефинирана като социалистическа държава (Друмев, 2008).

т.е. по силата на някакви правила, което да е предпоставка за мирен характер на промените (Калинова и Баева, 2010).

На 15 януари 1990 г. е приет законопроектът за изменение на Конституцията на НРБ с премахването на ал. 2 и 3 на чл. 1 (35. НС, 15 януари 1990 г.). Андрей Луканов изтъква, че този акт е резултат от решение на Пленума на ЦК на БКП, проведен на 11–13 декември 1989 г. и показва „волята на БКП да бъде фактор на истинската демократизация на българското общество и на обновлението на социализма в нашето отечество“ (35. НС, 15 януари 1990 г.).

На 15 януари 1990 г. е приета декларация, посветена на националния въпрос. Самият край на текста засяга външната политика на НРБ, която трябва да обезпечи „активно участие на България във взаимноизгодно международно сътрудничество на Балканите и в Европа, за точно и добросъседско изпълнение на поетите от нашата страна задължения, за преодоляване на международната изолация и приобщаването на страната ни към изграждащия се общоевропейски дом“⁶ (35. НС, 15 януари 1990 г.).

Стенограмите от пленарното заседание от 15 януари 1990 г. предоставят възможност да се направят два извода. Първият е свързан с все още ръководната роля на БКП в управлението, независимо, че се гласува отменяната на конституционната основа на този принцип. Луканов изтъква, че тази конституционна реформа е резултат от решение на Пленума на ЦК на БКП, а не на изпълнителната или на законодателната власт. Вторият касае външната политика на България. Декларацията на парламента потвърждава, че страната все още се придържа към сателитно външнополитическо поведение. Показател за това е използването на фрази, чийто автор е съветският лидер Михаил Горбачов и касаят външната политика на СССР (35. НС, 15 януари 1990 г.).

На заседанието на 3 февруари 1990 г. 35-ото НС гласува оставката на Георги Атанасов като министър-председател (35. НС, 3 февруари 1990г.). С единодушен вот народните представители избират за премиер Андрей Луканов и му възлагат съставянето на правителство⁷. Този акт потвърждава про-

⁶ Фразата „общоевропейски дом“ се приписва на Михаил Горбачов. Той я използва за първи път в интервю пред френски журналисти през 1985 г., малко преди да осъществи държавно посещение във френската република. Тя е идея от външнополитическата концепция на Горбачов, наречена „новото политическо мислене“, официално представена на Двадесет и седмия конгрес на ЦК на КПСС, проведен на 25 февруари 1986 г. Същността на тази нова външнополитическа линия на Съветския съюз е в провъзгласяването на общочовешките ценности за по-висши от класовите и предотвратяването на ядрен конфликт за по-важно от победата на социализма и комунизма по света (Бояджиева, 2017).

⁷ Академик Благовест Сендов заявява, че „Каквото и да бъде това правителство, то ще бъде ръководено от един човек, който вярва в социалистическото развитие на България. Днес под социалистическо развитие се разбира заобикаляне на частната инициатива. А без използване на частната инициатива ние няма да можем да влезем в Европа“ (35. НС, 3 февруари 1990 г.).

вежданата от ноември 1989 г. политика за смяна на личностите на власт, а не на режима на управление.

В заключение може да се направи изводът, че след 10 ноември 1989 г. се осъществяват промени на личности, които са свързани с бившия режим и не целят радикални политически реформи. Поради това външната политика на страната продължава да следва стария си курс и не се предприема външнополитическа преориентация.

Луканов 1

В рамките на мандата на управление на правителството на Андрей Луканов нито 35-ото НС, нито 7-ото ВНС приемат декларация и/или решение, които да съдържат евроинтеграционния външнополитически приоритет. В представената пред депутатите програмна декларация на първия кабинет „Луканов“ се изтъква, че „ново значение за нашата страна придобива днес съвременното ѝ приобщаване към процесите, които формират бъдещата обединена Европа“⁸ (35. НС, 8 февруари 1990 г.). По отношение на ЕИО министър-председателят декларира, че подлежи на внимателно проучване идеята за асоциирането на източноевропейските държави към Общността.

На основата на изложените факти може да се направи изводът, че между документите на парламента и на правителството не се наблюдава съответствие. Приобщаването на България към Европа се споменава, макар да не става ясно какво е съдържанието на „обединена Европа“, а асоциирането на страната към ЕИО е дефинирано като идея, подлежащата на проучване. В този смисъл може да се направи заключението, че в рамките на управление на правителството на Андрей Луканов отсъства вътрешноинституционална съгласуваност на преориентацията към евроинтеграция на българската външна политика.

Луканов 2

По време на мандата на управление на второто правителство на Андрей Луканов, 7-ото ВНС не приема документ, съдържащ евроинтеграционния външнополитически приоритет. Програмната декларация на кабинета не дефинира приобщаването на България към ЕИО като приоритет на външната политика.

В светлината на тези обстоятелства може да се направи заключението за регистрирането на вътрешноинституционална съгласуваност в рамките

⁸ На заседание на 7. ВНС от изказване на Андрей Луканов става ясно какво е съдържанието на „Европа“ според това правителство: „Следва да отчитаме, че в сегашните условия Европа за нас не е само Западна Европа, колкото и важна да е тя за бъдещото развитие на България по демократичен път, за нейното приобщаване към общността на цивилизованите, демократични народи. Все пак тя е една цялост. В тази Европа има днес и ще имат своето място нашите партньори от Източна Европа и СССР“ (7. ВНС, 22 август 1990 г.).

на механизма за формиране и реализиране на външната политика, тъй като и двете институции, носещи отговорност за външната политика, не приемат официални документи, съдържащи евроинтеграционния приоритет. Този факт е показателен за ниската степен на ангажимент към перспективата за интегрирането на България към ЕИО, обусловена от ситуацията, в която външнополитическият преход все още не е започнал.

Попов

В рамките на управленския мандата на кабинета на Димитър Попов, 7-ото ВНС приема на 22 декември 1990 г. решение за членството на България в ЕИО. Това е първият документ, с който категорично се дефинира външнополитическият курс на страната – преориентация на външната политика към евроинтеграция, която е крайна стратегическа цел.

Като извод може да се каже, че именно с това решение на Великото народно събрание започва радикалната преориентация на българската външна политика към евроинтеграция, защото в условия на пълноправно членство на България в СИВ и ОВД и все още съществуващ Съветски съюз, народните представители гласуват документ, с който се декларира желание за членство в ЕИО. Това обстоятелство е показателно за предприемането на действия за осъществяването на геополитически завой във външнополитическия курс на страната.

В програмната декларация на правителството на Димитър Попов, представена на 23 януари 1991 г. пред депутатите, не се съдържа европейският външнополитически приоритет. Целта на външнополитическия процес, ръководен от този кабинет, се състои в изграждането на мрежа от двустранни и многостранни договори, с които да бъде гарантирана националната сигурност на държавата⁹.

⁹ Отсъствието на евроинтеграционния външнополитически приоритет в програмната декларация на кабинета „Попов“ може да бъде резултат от обстоятелството, че това правителство иска да фокусира по-голямата част от работата си върху уреждането и регулирането на вътрешнополитическия живот в страната. То провежда политиката за либерализиране на цените. Именно министър-председателят Димитър Попов изрича фразата „За бога, братя, не купувайте!“. Причината е, че преди либерализирането на цените се наблюдава задържане на част от стоките, като целта на търговците е да ги реализират след освобождаването на цените и да ги продадат на очаквано по-висока стойност. Високата степен на търсене на пазара предизвиква значително увеличение на цените на определени стоки, поради което премиерът препоръчва да се изчака нормализирането на пазара след либерализирането на цените. Неговата работна програма е договорена от парламентарно представените политически партии в 7-ото ВНС и задачата му е да изпълни част от постигнатите споразумения между БСП и СДС на т.нар. Кръгла маса, проведена през първата половина на 1990 г. Основен предмет на разговорите е вътрешнополитическият преход – предимно икономическият и политическият аспект, а външнополитическият преход е във висока степен маргинализиран. Това може да обясни отсъствието на евроинтеграционния приоритет от програмната декларация на правителството на Димитър Попов.

В светлината на тези факти може да се направи заключението, че в рамките на механизма за формиране и осъществяване на външната политика не се регистрира вътрешноинституционална съгласуваност.

Димитров

По време на мандата на управление на правителството на Филип Димитров 36-ото НС не приема документ, съдържащ евроинтеграционния приоритет като част от външнополитическия курс на България.

Програмната декларация на кабинета „Димитров“ съдържа външнополитически приоритет, според който правителството поема ангажимента да приеме действия за постигането на „участие в Европейската общност“ (36. НС, 8 ноември 1991г.).

В светлината на тези факти може да се направи изводът, че между декларациите на НС и МС не се наблюдава съответствие и следователно отсъства институционална съгласуваност.

Беров

По време на периода на управление на правителството на проф. Любен Беров 36-ото НС не приема документ, който да съдържа евроинтеграционния външнополитически приоритет. Това обстоятелство е предпоставено във висока степен от ситуацията, в която се намира България – подписано Европейско споразумение за асоцииране, което все още не е влязло в сила. Поради тази причина това външнополитическо направление се разглежда като постигнало своята стратегическа средносрочна цел и се изчаква формалното завършване на ратификационната процедура в съответствие с конституционните разпоредби на държавите членки на ЕС.

Министър-председателят Беров, при избирането на ръководения от него кабинет, не формулира отношенията между България и ЕС като външнополитически приоритет. Декларира като основен принцип на управление приемствеността с предходните правителства и изпълнение на поетите от тях ангажименти.

В светлината на тези обстоятелства може да се направи изводът, че между външнополитическия курс и външнополитическия процес има съгласуваност в отсъствието на евроинтеграционния приоритет. Възможно обяснение се открива в усложняващата се вътрешнополитическа и икономическа обстановка в страната. Отсъствието на документ, деклариращ европейската интеграция като стратегическа цел, е индикатор за намаляващия интерес на управляващите, тъй като споразумението за асоцииране вече е договорено и предстои неговото подписване, с което вероятно се изчерпва съдържанието на приоритета на този етап. Остава във висока степен неразбрано това отсъствие, тъй като и от двете институции, отговарящи за външната политика на България,

се очаква да предприемат установените от конституцията действия относно финализирането на процедурата, свързана с ЕСА – подписване на договора и ратификация. Именно тези обстоятелства би следвало да бъдат причината за изричното препотвърждаване на значимостта на европейския приоритет с декларация на НС и в програмната декларация на МС.

Виденов

В рамките на управлението на правителството на Жан Виденов 37-ото НС приема декларация по повод решението на Съвета на министрите на ЕС за включването на България в негативния списък за визовия режим на 5 октомври 1995 г. В самото начало на текста се заявява, че „България остава върна на политиката си за интегриране в ЕС“ (Стенографски дневници, книга 32, трета сесия, л. 62). На 1 декември 1995 г. НС приема решение за подаването на официална молба за членството на България в ЕС (Стенографски дневници, книга 40, сесия 3).

В светлината на тези факти може да се направи заключението, че официалните документи на българския парламент съдържат евроинтеграционния външнополитически приоритет. С декларацията се заявява целта на това направление на външната политика – приобщаване на страната към ЕС. С решението се пристъпва към конкретни действия за реализацията на тази цел.

В програмната декларация на кабинета „Виденов“ е заявено, че членството на страната в ЕС е „безспорен приоритет“ (Стенографски дневници, книга 3, сесия 1, л. 11).

Представената фактология е показател за съответствие между документите на НС и програмната декларация на правителството по отношение на евроинтеграционния външнополитически приоритет. Това обстоятелство дава основание да се направи заключението за наличие на институционална съгласуваност между външнополитическия курс и външнополитическия процес.

Костов

В рамките на изследователския период 38-ото НС приема две декларации, в които конкретно се съдържа евроинтеграционният приоритет на България. Първата е приета на 8 май 1997 г. Декларация за национално спасение. Шеста точка е посветена на желанието за присъединяване на страната към ЕС. Вторият документ е Декларация за преговорите за присъединяване към ЕС, гласувана на 23 юли 1997 г. от народните представители. В нея се декларира желанието за пълноправно членство на България в Съюза.

В светлината на тези факти може да се направи изводът, че официалните документи на българския парламент съдържат евроинтеграционния външнополитически приоритет. Две от декларациите, приети в периода май 1997 г. –

декември 1999 г., заявяват, че присъединяването на България към ЕС е стратегическа цел в областта на външната политика.

Програмната декларация на правителството на Иван Костов съдържа евроинтеграционния приоритет и заявява, че той е израз на държавния суверенитет на страната, а не е резултат от външен натиск или конюнктурни обстоятелства.

Въз основа на представените данни се формира заключението за съществуването на вътрешноинституционална съгласуваност между двете основни институции, носещи отговорност за външната политика на България по отношение на евроинтеграционния приоритет, т.е. пълноправно членство на страната в ЕС.

Заключение

Като обобщение на представената фактология може да се направят следните изводи. Първо, при правителствата, ръководени от Андрей Луканов, и 35-ото НС и 7-ото ВНС не се отчита вътрешноинституционална съгласуваност. Второ, между документите на 7-ото ВНС и тези на кабинета „Попов“ отсъства съответствие по отношение на евроинтеграционния приоритет. Трето, по време на мандата на управление на правителството на Филип Димитров парламентът не гласува декларация или решение, които да кореспондират с външнополитическата цел за приобщаване към ЕИО. Четвърто, между външнополитическия курс на 36-ото НС и външнополитическия процес, начело с проф. Любен Беров, не се регистрира съответствие по отношение на евроинтеграционния приоритет. Пето, при управлението на правителството на Жан Виденов и 37-ото НС се отчита вътрешноинституционална съгласуваност, тъй като в официални документи и на двете институции присъства като стратегическа цел членството на България в ЕС. Шесто, между кабинета на Иван Костов и 38-ото НС се наблюдава съответствие в съдържанието на парламентарните документи и на програмната декларация по отношение на евроинтеграционния външнополитически приоритет.

Въз основа на тези данни може да се направи заключението, че в рамките на изследваните десет години, когато управляват пет парламента и седем правителства, само в два от случаите се отчита вътрешноинституционална съгласуваност. Тя се наблюдава при управлението на 37-ото НС и кабинетът на Жан Виденов и 38-ото НС и правителството на Иван Костов. Това обстоятелство предполага формирането на заключение, че в разглеждания период се регистрира наличието на силно ограничена степен на вътрешноинституционална съгласуваност на преориентацията на българската външна политика към евроинтеграция. Тези данни демонстрират отсъствието на интерес към процеса и оставянето на неговото ръководство на изпълнителната власт. Тази особеност е предпоставка за елитарния характер на европейската инте-

грация, която остава „заклучена“ в рамките на изпълнителна власт за един продължителен период от време. В края на изследвания период се наблюдава стабилизиране на механизмите за вътрешноинституционална съгласуваност, поради което във висока степен на убеденост може да се твърди, че тази характеристика на процеса на външнополитическа преориентация към евроинтеграция не е част от причините за наличието на следприсъединителна криза в отношенията между България и ЕС.

ЛИТЕРАТУРА

Вторични източници:

- Анастасов, В. и колектив. Български етимологичен речник. Т. 7. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2010.
- Ангелов, Г. и колектив. Анатолия на прехода. Стопанска политика на България от 1989 до 2004. София: Сиела, 2004.
- Велева-Ефтимова, М. История на Европа – 20 век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012.
- Велева-Ефтимова, М. Завръщането на България в Европа – под сянката на русофилската традиция. Социологически проблеми. Бр. 1–2, 2017.
- Велева-Ефтимова, М. Източното разширяване на ЕС – интереси, компромиси, резултати. (Политически пачуърк). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.
- Георгиева, Ц. Кратък речник на историческите понятия. София: Просвета,
- Дайнов, Е. Записки по революцията (1997–2017). Т. 3. София: Ера, 2017.
- Дайнов, Е. Началото на прехода. Записки по революцията. Т. 2. 1989–1996. София: Милениум, 2015.
- Дайнов, Е. Политическият дебат и преходът в България. София: Фондация „Българска наука и култура“, 2000.
- Дайнов, Е. Преходът 1989–1999. Вместо история. София: Планета – 3, 1999.
- Друмева, Е. Конституционно право. София: Сиела, 2008.
- Калинова, Е. и Баева, И. Българските преходи 1939–2010. София: Парадигма, 2010.
- Камбушев, Б. Неосъществената правителствена програма на Андрей Луканов от 10 октомври 1990 г. и последиците за българския преход. – В: Реформи и реформени инициативи в България и света през XX век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.
- Конституция на Република България. София: Сиби, 2006.
- Минчев, О. Отломки от огледалото. Преходът като текст. Т. 1. София: Институт за регионални и международни изследвания, 2016.
- Минчев, О. Отломки от огледалото. Преходът като текст. Т. 2. София: Институт за регионални и международни изследвания, 2016.
- Митев, П-Е. Преходът. Политологически ракурси. София: Изток-Запад, 2017.

- Недев, Н. Дворцовият преврат срещу Тодор Живков. София: Труд и право, 2016.
- Пиргова, М. Българският парламент в условията на глобалния преход. София: Парадигма, 2002.
- Проданов, В. Реформи, преврати, революции и контрареволуции през призмата на философията на историята на XX век. – В: Реформи и реформени инициативи в България и света през XX век. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2018.
- Проданов, В. Теория на българския преход. София: „Захарий Стоянов“, 2012.
- Проданов, В., Тодоров, А., Аврамов, Й. и Иванова, В. Българският парламент и преходът. София: Сиела, 2009.
- Стефанов, Г. Външна политика. Дипломация. Теория и практика. София: Сиела, 2006.
- Чалъков, И. и колектив. Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989. София: Изток-Запад, 2008.
- Adnan, M. Foreign Policy and Domestic Constraints: A Conceptual Account. A Research Journal of South Asian Studies. 29:2, 2014, p. 657–675
- Sedelmeier, U. Eastern Enlargement: risk, rationality and role-compliance. In: Schimmelfenning and Sedelmeier eds. The politics of European enlargement. Theoretical approaches. New York: Routledge, 2005.
- Wettlaufer, B. Sub-State International Actors: Ontario's Foreign Policy. Canadian Political Association Annual Conference, Toronto: York University, 2006.

Първични източници:

7. ВНС, 22 август 1990 г.
7. ВНС, 22 декември 1990 г.
7. ВНС, 23 януари 1991 г.
35. НС, 17 ноември 1989 г.
35. НС, 15 декември 1989 г.
35. НС, 15 януари 1989 г.
35. НС, 3 февруари 1990 г.
35. НС, 8 февруари 1990г .
36. НС, 8 ноември 1991 г.
38. НС, 8 май 1997 г.
38. НС, 23 юли 1997 г.
- Стенографски дневници, книга 3, първа сесия.
- Стенографски дневници, книга 32, трета сесия.
- Стенографски дневници, книга 40, трета сесия.

ПСИХОМЕТРИЧНИТЕ ТЕСТОВЕ В ПРОЦЕСА НА ПОДБОР НА ДЪРЖАВНИ СЛУЖИТЕЛИ

Диана Ангелова Дончева

Анотация. Съгласно нормативната уредба на Република България назначаването на държавна служба се осъществява с конкурс. В съответствие с промените в Закона за държавния служител подборът на служители след октомври 2019 г. ще се извършва с централизиран етап чрез провеждане на тестове за определяне нивото на общите компетентности и на основните познания, необходими за заемането на държавна служба. Разработката има за цел да представи ролята и значението на използването на психометрични тестове в процедурите за подбор на държавни служители. Задачата на изследването е описание на три добри практики от България и Европейския съюз. Водеща теза на доклада е, че използването на психометрични тестове ще доведе до по-обективно оценяване на професионалните качества на кандидатите в конкурсите за постъпване на държавна служба.

Ключови думи: психометрични тестове, компетентности, държавни служители, конкурси, публична администрация.

PSYCHOMETRIC TESTS IN THE PROCESS OF RECRUITMENT OF CIVIL SERVANTS

Diana Angelova Doncheva

Abstract. In the legal framework of the Republic of Bulgaria, the basic principle is that a competitive procedure precede the entry of civil service. Under the Civil Service Act, the recruitment of employees after October 2019 will be held by conducting tests to determine the level of general competencies required for a civil service. The report aims to outline the role and importance of the use of psychometric tests in recruitment procedures. The objective of the study is to describe three good practices from Bulgaria and the European Union. The leading point of the report is that the use of psychometric tests will lead to a more objective assessment of the professional skills of candidates.

Keywords: psychometric tests, competencies, civil servants, competitions, public administration.

Увод

Човешкият ресурс (капитал) е основен фактор за стойността и ефективността на организациите. Посредством индивидуалния и колективен труд хората управляват, насочват и използват активи (технологични, финансови, материални, информационни) за постигане на дадени организационни цели.

Качественият подбор на служители в организациите е един от основните елементи на успешното управление на човешките ресурси (наред с анализ на състоянието, определяне на потребностите, проектиране и анализ на длъжностите, мотивиране, обучение, възнаграждение и т.н.). За бъде осъществен релевантният за дадена организация подбор е необходимо да бъдат използвани методи, които са обективни и имат прогностична стойност по отношение на бъдещото изпълнение на длъжността. Такъв метод за подбор са психометричните тестове, които имат широко приложение в държавния и частния сектор в редица страни.

Настоящият доклад има за цел да представи ролята и значението на използването на психометрични тестове в процедурите за подбор на държавни служители. Задачата на изследването е описание на три добри практики от България и Европейския съюз. Водеща теза на доклада е, че използването на психометрични тестове ще доведе до по-обективно оценяване на професионалните качества на кандидатите в конкурсите за постъпване на държавна служба.

1. Психометрични тестове и подбор на служители

Подбор на служители

Подборът на служители представлява „търсене и намиране на оптимален брой качествени потенциални кандидати за дадена работа, така че организацията да може да избере най-подходящите хора, за да удовлетвори своите нужди от работна ръка“¹. Търсенето (набирането на кандидати) и подборът са „насочени към определяне, привличане и избор на подходящи хора, които отговарят на изискванията към човешките ресурси на организацията“².

Целта на подбора е „да бъдат съчетани хората с работата и назначаване на подходящи служители на правилните за тях места, което да доведе до възвръщаемост на вложените усилия и средства, гарантирайки развитието на организацията“³.

Публичната администрация (като съвкупност от отделните административни структури и органи на власт) също представлява организация, която

¹ Dowling, P. & Schuler R. International Dimensions of Human Resource Management. South-Western College Pub, 1990, p. 34.

² Beardwell, I., Holden, L. & Clayton, T. Human Resource Management. Pearson, 2004, p. 23.

³ Богданова, М. Подбор и оценяване на персонал. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013, с. 9–10.

е създадена за постигане и поддържане на определени цели и функции. Тя съществува, за да служи на обществения, публичен интерес, а качеството ѝ е фактор както за икономическа производителност (на останалите частни организации и държавите като цяло), така и за социално добруване на обществата. В публичната администрация се назначават държавни служители за осъществяване на държавната служба, която в организационен аспект представлява изпълнение на функциите на държавата.

Подборът на кандидатите за държавна служба се осъществява „на основите на нормативно предвидените условия и пречки за заемане на държавна служба и чрез възможността на конкурсна процедура, предхождаща назначаването“⁴. Нормативното регламентиране на условията за назначаване на държавните служители, включително изискването за конкурс, са обусловени от принципите на равния достъп и подбор според заслугите, които са „възприети в съвременните демократични държави като основни принципи, на които следва да се базира постъпването на държавна служба в тях“⁵.

Качественият подбор гарантира, от една страна, изпълнение на предварително зададените функции, а от друга, допринася за растежа и повишаването на ефективността. Назначаването на даден човек е инвестиция (съпътствана от разходи) и за да бъде успешна тя, е необходимо създаването на условия за обективност и адекватна оценка на качествата на „входа“ на организацията (публична или частна).

Публичните организации от своя страна (в по-голяма степен от частните) са задължени да подчинят набирането и подбора на кандидатите си на определени обществено приемливи принципи, тъй като самата служба е от и за обществото. В този смисъл натискът на гражданите (и техните очаквания) са в посока към подбор на държавни служители на основата на прозрачност, обективност и равен достъп.

Оценяване на кандидатите в процеса на подбор

Изискванията за изпълнение на държавната служба са в основата на регламентацията на необходимите качества на кандидатите. Оценяването е конкретната дейност по „набиране на информация и определяне на най-подходящия кандидат за конкретна длъжност в съответствие с определени условия и изисквания“⁶.

⁴ Казанджиева, М. Правен режим на държавната служба. Държавният служител и неговото служебно правоотношение. София: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2007, с. 94.

⁵ Пак там.

⁶ Тушева, А. Подбор, атестиране и квалификация на държавни служители. София: Софттрейд, 2001, с. 18.

Оценяването на кандидати (преценката дали даден кандидат е подходящ), съгласно предварително определените условия, може да включва различни методи – проверка за наличие на определено образование и професионален опит, провеждане на интервю, тест, изпит, симулация, център за оценка и т.н. Качественото оценяване на кандидатите зависи както от специфичните характеристики на метода, така и от условията и принципите, при които той е разработен и проведен. От особена важност е спазването на принципите за надеждност, прецизност, точност и обективност.

Оценяването на качествата преди постъпване на работа в съответната организация има за цел да провери определени свойства или състояние на обекта (човека), които са в пряка връзка с неговото бъдещо изпълнение на служебните задължения, а оттам и с приноса за осъществяване на целите на организацията.

Оценяването не е самоцелна дейност, а процес, който следва да даде на организацията информация (и висока степен на увереност) за пригодността на кандидатите да се справят с изискванията на определената за заемане длъжност.

Тестът като метод за оценяване и подбор

Тестът е измерително средство за проба или проверка, който „представя съвкупност от стимули, задачи и въпроси, правила за условията на наблюдението, (...) моделна ситуация, с чиято помощ получаваме образци на поведение или преживявания, резултати, словесни отговори, които разглеждаме като съвкупност от показатели за изследвания признак“⁷. В този смисъл резултатите на кандидатите от определен тест (оценяване) служат като показател за наличието на определен, търсен признак (който искаме да притежава кандидата).

Употребата на тестовете е широко разпространена в процедурите по подбор. Това се дължи до голяма степен на неговата обективност като метод: „Най-често изтъкваните силни страни са по-високата степен на обективност, както и възможността с добре подготвен тест да се оценят кандидати за всякакви длъжности“⁸.

Именно защото резултатите от тестовете са относително лишени от субективна оценка, това кореспондира положително с необходимостта от спазване на принципа за обективността при подбора на служители. За разлика от интервюто, когато оценяването не може да се извърши без намесата на субект, който е заинтересован от конкретния подбор (например комисия или ръководител, който провежда интервюто), тестът предоставя възможност за

⁷ Минчев, Б. Проблеми на общата психология. София: Веста Словена – ЖГ, 1998, с. 35.

⁸ Кънева, Н. и Борисова, И. Тестове за конкурси за държавни служители. София: Сиела, 2008, с. 13.

елиминирани на различните пристрастия на оценяващия в процеса, както и намаляване на влиянието на неговите личностови характеристики и качества.

Все пак тестовете не са напълно обективни, защото качеството им зависи от професионалната компетентност, както на разработилия ги субект, така и на „разчитащия“ резултатите от тях. Въпреки това тестът е метод, който благодарение на съдържащите се метрики за оценка, може в голяма степен да служи за обективно оценяване.

Компетентности

Съгласно Професионалните стандарти за работещите в областта на управление и развитие на човешките ресурси: „успешното управление на човешките ресурси е „златният ключ“ към преуспяващата организация. То може да бъде осъществено само от висококомпетентни професионалисти“⁹. Така организацията, която иска да бъде ефективна и развиваща се, следва да подбере професионалисти с определени компетентности, които от своя страна да набират, подбират и управляват кариерата (чрез системите за кариерно израстване, обучения, възнаграждения) на други професионалисти.

От гледна точка на администрацията е важно кандидатите да притежават определени компетентности, които са определящи за качествено изпълнение на определена длъжност. Компетентностите представляват:

- „наличие на способност, умение, което ви трябва за изпълнението на определена работа или за конкретна задача“¹⁰;
- „набор от умения, знания, нагласи, изразяващи се в типове поведение и отношения, които държавната администрация изисква от служителите си, за да може по най-добрия начин да постигне общите си цели и да усъвършенства работата си“¹¹;
- „знанията на хората, уменията им да се учат, разгръщане на потенциала им“¹²;
- „способността да използва своите знания, умения и личностни качества, за да постигне целите и стандартите, които са специфични за съответната роля „длъжност“¹³.

⁹ Професионални стандарти за работещите в областта на управление и развитие на човешките ресурси. Българска асоциация за управление и развитие на човешките ресурси. София: Сиела, 2003, с. 5.

¹⁰ <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/competence>

¹¹ Ръководство за атестиране на служителите в държавната администрация чрез оценка на индивидуалното трудово изпълнение. Министерски съвет, дирекция „Държавна администрация“, с. 6.

¹² Семерджиев, Ц. Стратегия. Среда, ресурси, способности, планиране. София: Класика и стил, 2007, с. 239.

¹³ Стефанов, Л., Кънева, Н. и Димитрова, С. Управление на държавната администрация. София: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2007, с. 116.

- „съвкупност от знания, умения, мотивация и тяхното използване в работата, които намират израз в конкретното поведение на служителя“¹⁴;
- „това, което служителят знае, може и иска да прави в работата си“¹⁵;
- „способността да изпълняват задачите, които настоящето и бъдещето поставят“¹⁶;
- „знание за съответната професионална област; умения, дефинирани като конкретна способност да се осъществи определена задача; дарба или талант, който може да бъде добавен към осъществяването на задачата“¹⁷.

Наличието на компетентност е съществен фактор за организациите – „компетентността е безусловно важна, тъй като некомпетентността води до неправилни решения“¹⁸, а „компетенциите и уменията на ръководителите и експертите в администрацията се разглеждат не като личностни характеристики, а като част от организационния капитал“¹⁹.

За да бъдат определени необходимите компетентности на служителите, следва да бъде разработен компетентностен модел, който включва описание на длъжности (позиции), които се заемат от служители и техните конкретни профили (поведения), които ще доведат до изпълнение на заложените цели и функции. Компетентностният модел:

- „създава рамка и структурира процесите на управление на представянето чрез система за въвеждане, измерване и развитие на компетенции, водещи до подобряване на организационните резултати и постигане на определени организационни цели“²⁰;
- „идентифицира компетенциите, необходими за бъдеща работа“, „произтича от трансформирането на бъдещите очаквания на клиентите в настоящи изисквания към служителите“²¹;
- „представява основните типове поведения (компетентности), които следва да демонстрират служителите на дадена позиция или групи позиции. При това говорим за наистина важните поведения, чрез които може да се различи отличния от посредствения служител и които пряко способстват за

¹⁴ Стефанов, Л., Кънева, Н. и Димитрова, С. Управление на държавната администрация. София: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2007, с. 116.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Демке, К. Държавните служители различни ли са заради това, че са държавни служители. Държавният служител – начин на действие. София: НБУ, 2006, с. 51

¹⁷ Thompson, A. Competences and Capabilities, in *Managing Human Resources (unit 7)* London: Milton Keynes Open University, 1998, p. 45–46.

¹⁸ Демке, К. Цит. съч., с. 50.

¹⁹ Борисов, Б. и Маринов, Д. Ролята на знанието, обучението и компетенциите в организациите от публичния сектор. Свищов: Стопанска академия „Д. А. Ценов“, 2016, с. 45

²⁰ Пак там, с. 46

²¹ Управление на таланти. Наръчник с добри практики от България и Европа. София: Българска асоциация за управление и развитие на човешките ресурси, 2008, с. 51.

постигане на стратегията. Те произтичат от ценностите, мисията, визията и стратегически цели на организацията²².

Чрез компетентностния модел се операционализират целите и функциите на организациите до ниво описание на конкретни поведения, които служителят трябва да покаже в работата си, за да може да се постигне изпълнение отговарящо или надхвърлящо изискванията. Без такъв модел организациите не биха могли да определят какви служители са им нужни и кое представяне води до осъществяване и принос към целите. Обичайно компетентностният модел не дефинира поведения за всеки един служител поотделно, а съдържа изискванията към групите длъжности, които са определени за заемане в една организация.

В българската държавна администрация например, съгласно Закона за администрацията и Закона за държавния служител (ЗДСл), са дефинирани 4 групи длъжности: висши държавни служители, ръководители, експерти с аналитични и/или контролни функции и експерти със спомагателни функции и технически длъжности. Компетентностите за тях (със съответните поведения, отговарящи на изискванията, и неприемливи поведения) са описани в Наредбата за условията и реда за оценяване изпълнението на служителите в държавната администрация (НУРОИСДА) и са следните:

- за висши държавни служители: стратегическа, лидерска и управленска компетентност, ориентация към резултати, компетентност за преговори и убеждаване, работа в екип и фокус към клиента;
- за ръководни служители: управленска, комуникативна и професионална компетентност, ориентация към резултати, работа в екип и фокус към клиента;
- за служители, заемащи експертни длъжности с аналитични и/или контролни функции: аналитична, комуникативна и професионална компетентност, ориентация към резултати, работа в екип и фокус към клиента;
- за служители, заемащи експертни длъжности със спомагателни функции и технически длъжности: комуникативна и професионална компетентност, ориентация към резултати, работа в екип и фокус към клиента.

Тези компетентности служат не само за подбор на служители (като критерии при наемането на служители чрез различни способности, в т.ч. конкурсните процедури), но и при ежегодното оценяване на изпълнението на длъжностите. Тоест на „входа“ на администрацията се оценяват същите поведения и компетентности, които впоследствие ще служат и да се оцени представянето на отделния служител при осъществяването на целите и задачите му, които следва да са в съответствие (и да операционализират) организационните такива. Именно поради това критериите при подбор не следва да са самоцелни, а да имат прогностична валидност с оглед бъдещото заемане на точно определена длъжност в организационната структура.

²² Управление на таланти..., с. 34.

Изследването на компетентностите при подбор на кандидатите следва да се осъществява: „чрез поведенчески индикатори – образци на поведения, извлечени непосредствено от практиката, ясни и измерими действия и постъпки, които характеризират успешното представяне на заемания длъжността. Инструментите, с които се извършва оценката на компетенциите, представляват различни техники, методи и процедури, като интервю, тестове, въпросници, казуси, симулации, асесмънт център и пр., приложени към служителите, с цел да се измери и оцени степента на тяхното съответствие към професионално-компетентностите стандарти за длъжността и организацията“²³.

Психометрични тестове за оценка на компетентности

Психометричните тестове са стандартен, обективен, научен метод, използван за измерване на умствените (когнитивни) възможности и поведенчески стил на индивидите. Техен съществен признак е надеждността им при прогнозиране на бъдещото представяне (изпълнение), което кандидатите ще реализират в длъжността, за която кандидатстват. „Психометричните тестове са предназначени да измерват годността на кандидатите за роля въз основа на необходимите личностни характеристики и способност (или познавателни способности). Те идентифицират степента, в която личността и познавателните способности на кандидатите съвпадат с тези, необходими за изпълнение на ролята“²⁴.

Психометричните тестове могат да бъдат: тестове за постижения (знания в определена област), тестове за способности (изследват потенциалната способност на индивида за вид дейност или за придобиване на конкретен вид знания – например способност за работа с числа или анализ на текстове) и тестове за нагласи (начинът, по който даден индивид подхожда към определени ситуации или хора, неговото отношение към тях).

От гледна точка на изследването на способностите и нагласите на кандидатите, психометричните тестове най-често включват задачи за:

- абстрактно мислене: оценяват се способностите на кандидата за логическо мислене и за разбиране на отношенията между понятия, които не съдържат езикови, пространствени или цифрови елементи;
- работа по казус: въз основа на ситуация, съдържаща различни проблеми, които кандидатите трябва да решат или по отношение на които трябва да реагират;
- математико-логическо мислене: оценява способността на кандидатите да мислят логично и да разбират числова информация;
- преценка на ситуация: оценява се характерното поведение на кандидата в работна ситуация.

²³ Борисов, Б. и Маринов, Д. Цит. съч., с. 55

²⁴ Institute of Psychometric Coaching. https://www.psychometricinstitute.com.au/psychometric-guide/introduction_to_psychometric_tests.html

От гледна точка на предимствата от употребата на този вид тестове в процеса на подбор на служители могат да бъдат систематизирани следните характеристики²⁵:

- обективност (липса на субективен фактор при оценяването);
- висока прогностична валидност (при бъдещо изпълнение на длъжността);
- предоставят труднодостъпна по друг начин информация (в сравнение с други методи – например интервю);
- могат да съдържат проверки за неистинност (т.нар. скала на лъжата, която служи за ориентир дали даден кандидат отговаря социално желателно);
- сравнително по-рентабилни и евтини за обработване (спрямо други методи за подбор – например центрове за оценка);
- възприемат се от самите кандидати като справедливи методи за оценка (тъй като оценяването се извършва на обективен принцип въз основа на предварително определени точни параметри).

По отношение на недостатъците този метод има следните характеристики²⁶:

- За да бъдат резултатите от метода валидни, те следва да са професионално разработени и валидирани в подходяща извадка от група хора.
- При добра предварителна подготовка кандидатите все пак могат да „излъжат“ тестовете.
- Културните и езикови различия могат да повлияят на представянето на кандидатите.

От гледна точка на подбора организациите не търсят кандидати по принцип, а кандидати за извършване на точно определена дейност, която е установена в съответните длъжностни и функционални разписания. Всяка длъжност предполага и изисква определен набор от компетентности (знания, умения, нагласи и т.н.). В този смисъл възможностите на психометричните тестове именно да изследват обективно компетентностите на хора, дава възможност организациите да ги използват активно в процеса.

Оценяването на компетентностите следва да бъде част от цялостния процес по управление на компетентностите, който според ЕК²⁷ се състои от 5 процеса: набиране и подбор; обучение и развитие; управление на изпълнението и възнаграждения; планиране на необходимия персонал и приемствеността; управление на кариерата. При осъществяването на тези процеси е необходимо да се извършва оценка и да се предприемат необходимите мерки за постигане на съответствие между компетентностите на служителя и необходимите знания, умения, поведения за ефективно изпълнение на длъжността с оглед постигане на организационните цели. Оценяването на изпълнението на от-

²⁵ Проучване относно необходимите видове и елементи на тестовете за провеждане на централизиран подбор в държавната администрация. Министерски съвет, София, 2016.

²⁶ Shingal, T. The Pros And Cons Of Psychometric Assessment. <https://blog.mettl.com/talent-hub/mettl-pros-cons-psychometric-assessment>

²⁷ Quality of public administration. A Toolbox for Practicioners. Publications Office of the European Union, 2017, p. 57.

делния служител за определен период от време следва да включва не само преглед на изпълнението на поставените му задачи, но и обективна оценка на демонстрираните компетентности. В тази връзка предимството на използването на психометрични тестове при подбора на служители е, че този метод в съчетание със структурираното интервю дава най-висока предиктивна валидност²⁸ по отношение на бъдещото представяне на служителите и изпълнението на длъжността. Включването на тестове за оценка на общите когнитивни способности позволява на организациите да подберат онези кандидати, които имат необходимите качества да се представят спрямо изискванията.

2. Добри практики

Кои практики са добри?

Според изданието „Качество на публичната администрация. Инструменти за практики“ на Службата за публикации на Европейския съюз: „Създаването на справедлива, прозрачна, безпристрастна и открита система за набиране и подбор на служители е от ключово значение за професионалната обществена услуга. Вакантните длъжности трябва да се разпределят само според обективни критерии (например заслуги, квалификация, компетенции) и съгласно формализирана процедура. В този смисъл гражданите не трябва да бъдат обслужвани от държавни служители, които са получили работата само поради лични причини, роднински връзки или традиция и които нямат необходимата компетентност и квалификация за длъжността“²⁹.

Въпреки че в повечето европейски страни изискването за диплома (определено образование) и квалификация (професионален опит) е елемент от процедурите по подбор (като част от минималните и специфични изисквания за заемане на длъжност), все повече от тях оценяват и компетентностите „на входа“ в сравнение с миналото, когато поведенията са се оценявали предимно при вече назначените служители.

Съгласно изследване, проведено през 2015 г.³⁰, 28% от държавите членки на ЕС подбират служителите, като извършват оценка на техните компетентности, 11% оценяват техните знания и най-голямата част (61%) използва комбинация от двете. „Като цяло подборът, основан на компетенции, се оказва доста ефективен за предоставяне на доказателства за предишни резултати и защото целта му е да се оценят уменията, свързани с работата, а не на лицето.

²⁸ Schmidt, Frank L., Oh, In-Sue, Shaffer, Jonathan A. *The Validity and Utility of Selection Methods in Personnel Psychology: Practical and Theoretical Implications of 100 Years of Research Findings*, 2016.

²⁹ Quality of public administration. A Toolbox for Practitioners, Publications Office of the European Union, 2015, p. 185.

³⁰ Пак там, p. 188.

Нейната основна цел е да тества знанията и уменията на човека в търсенето на перфектно съответствие с организационните нужди³¹.“

В съответствие с тази цел България, Ирландия и европейските институции са въвели практики за оценка на компетентности в процеса на подбор на служители. Съгласно цитираното изследване те са добри примери от гледна точка на наличието на обективно оценяване и формализирана процедура. Трите практики са избрани на база на сходните компетентности модели, които използват по отношение на подбора и оценяването на служителите.

България

С цел по-обективен и качествен подбор на служителите, през 2016 г. бяха приети съществени изменения и допълнения на ЗДСл (ДВ, бр. 57 от 22 юли 2016 г.), които влизат в сила на 1 октомври 2019 г. Чрез тях съществуващият конкурс за постъпване на държавна служба се трансформира в двуетапен³².

Първият етап е централизиран и се организира от Института по публична администрация чрез провеждане на тестове за определяне нивото на общите компетентности и на основните познания, необходими за заемането на държавна служба (чл. 10, ал. 1 и 10д, ал. 1 на ЗДСл). В случай че длъжността, за която е необходимо провеждането на конкурс, е ръководна, тестът е за определяне нивото на общата компетентност и познания, необходими за заемането на ръководни длъжности (10д, ал. 2 на ЗДСл).

Съгласно мотивите към законопроекта тези два етапа осигуряват: „стандартизираност (всички кандидати са поставени винаги в едни и същи условия и резултатите им се съотнасят с нормите за съответна референтна група); обективност (оценяването на резултатите се извършва по стандартен алгоритъм, който не зависи от конкретния оценител); надеждност по отношение точността на получения резултат и валидност по отношение на съдържанието и критериите за оценка. Централизиращият етап ще ограничи и възможностите за нерегламентирани влияния при назначаването на държавна служба“³³.

Вторият етап на конкурса е децентрализиран и се провежда в конкретната администрация. Той служи за оценяване на специфичните компетентности, които са необходими за заемане на конкретната длъжност в съответната администрация и които са предпоставка за изпълнение на определените съобразно

³¹ Пак там, р. 188.

³² Впоследствие посочените текстове от Закона за държавния служител са отменени с приемането на Закона за държавния бюджет за 2020 г. (обн., ДВ, бр. 100 от 20.12.2019 г.), като по този начин са заличени изцяло разпоредбите за централизиращия етап на конкурса, провеждането на тестове за компетентности, както и възможността за провеждане на централизиращи конкурси за служители без професионален опит, както и за хора с увреждания. Настоящият доклад е изготвен и представен преди отмяната на тези текстове.

³³ Мотиви към проекта на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител, с. 3

длъжността служебни задължения. По време на децентрализирания етап се оценяват и компетентности, за които тестовата форма на оценяване не е подходяща (например – комуникативната компетентност).

Мотивите за въвеждането на централизирания етап са свързани с недостатъчните обективност и прозрачност на подбора на служители: невъзможността чрез наличните инструменти и процедури да се преценяват качествено кандидатите – оценяват се предимно знанията на кандидата в съответната професионална област и донякъде уменията, като извън преценката остават поведението, нагласите и способностите, които са елемент от необходимите компетентности за изпълнение на длъжността.

След осъществяване на законодателната промяна е разработена и Наредба за провеждане на конкурсите и подбора при мобилност на държавни служители, с която се регламентира процедурата и начините за провеждане на конкурсите за назначаване на държавни служители. Съгласно нея централизираният етап на конкурса за постъпване на държавна служба се провежда в компютърно оборудвани тестови зали в присъствието на квестори чрез платформа за провеждане на тестове.

Тестовите биват три вида:

- за общи компетентности (съгласно компетентностната рамка и определените поведения);
- за познания за администрацията (тест за постижения/знания в определена област);
- за компютърни умения (тест за постижения/дигитална грамотност).

Тестовите са съобразени с трите групи длъжности в държавната администрация, назначавани по служебно правоотношения (държавни служители), а именно: висши държавни служители (например директор на дирекция в дадено министерство), ръководители (например началник сектор) и експерти с контролни или аналитични функции (например главен експерт).

Кандидатите за постъпване на държавна служба се явяват на тест, който съответства на обявената длъжност – например ако обявената длъжност е за главен експерт, кандидатът се явява на тест за експертни длъжности, ако длъжността е за началник сектор, кандидатът следва да се яви на тест за ръководни длъжности.

Изследването на нивото на общите компетентности на кандидатите в новия централизиран етап на конкурса оценява качества, умения, поведения и нагласи на кандидатите, чрез които се операционализират компетентностите в компетентностния модел на държавната администрация (съгласно НУРО-ИСДА). Съдържанието на модулите за измерване на всяка от компетентности е разработено по нива, като са създадени тестови задачи за измерване на свързаните с тях професионално значими качества, нагласи и поведения.

Задачите в модул „Общи компетентности“ са обвързани с компетентностната рамка за държавните служители, определена с НУРОИСДА. Модулът съдържа следните задачи, в зависимост от категорията длъжности:

- за висши държавни служители – задачи, свързани със следните компетентности: стратегическа, лидерска, управленска, ориентация към резултати и фокус към клиента;

- за ръководни длъжности – задачи, свързани със следните компетентности: управленска (включително поведения, отговарящи на изискванията: търси и използва разнообразни възможности за мотивиране и развитие на служителя (лидерство); използва ефективни начини за анализ и разрешаване на конфликти и проблеми; ориентация към резултати и фокус към клиента;

- за експертни длъжности – задачи, свързани със следните компетентности: аналитична, ориентация към резултати, работа в екип, фокус към клиента.

Модулът съдържа различни типове задачи, съобразени с изследваните компетентности:

- оценка на верността на изводите, направени въз основа на зададен текст (тест за вербално-логическо мислене);

- анализ на данни, представени под формата на таблици или графики, като за решаването им кандидатите разполагат с калкулатор, който е вграден в платформата за провеждане на тестове (тест за математико-логическо мислене);

- поредица от фигури, в които трябва да се открие логиката на подреждане и посочване на липсващия елемент (тест за абстрактно мислене);

- казуси с представени възможни решения и посочване на най-правилното и най-малко правилното от посочените за всеки казус (тест за нагласи).

Ефектите от прилагането на новата процедура ще могат да бъдат оценени и анализирани след влизането в сила на новите разпоредби (1 октомври 2019 г.), но целите, които се заложили, а именно по-прозрачен и обективен подбор на служители, съответстват на европейските препоръки и стандарти за назначаване, основано на доказани знания и умения.

Европейски институции (Европейска служба за подбор на персонал)

Европейската служба за подбор на персонал³⁴ (ЕПСО) е отговорна за подбора на служители за институциите и агенциите на Европейския съюз, включително Европейската комисия и Европейския парламент. Първият етап от конкурсите се провежда чрез тестове за оценка на общите компетентностите и професионалните умения на кандидатите, а вторият етап е чрез Център за оценяване, който е по отношение на техните специфични умения, свързани с конкретната длъжност. Тестовите от първия етап може да включват въпроси за абстрактно мислене, числово разбиране, казуси, логическо мислене, преценка на ситуация и др.

³⁴ Европейска служба за подбор на персонал. <https://epso.europa.eu/>

Част от процедурата за подбор в рамките на всеки конкурс на общо основание, обявен на интернет страницата на ЕПСО, е поредица от тестове за оценка на общите и професионалните умения и компетентности на кандидатите. Първият кръг от тестове, които повечето кандидати ще трябва да положат, са тестовете с въпроси с избор между няколко отговора, които се провеждат на компютър. При кандидатстване за специализирани длъжности е възможно първоначалната процедура за подбор да е само въз основа на квалификациите.

Кандидатите, които са преминали успешно тестовете с въпроси с избор между няколко отговора, провеждани на компютър, и/или подбора по квалификации и които според информацията, предоставена в електронния формуляр за кандидатстване, отговарят на всички общи и специални условия за допускане до конкурса, следва да се явят на изпити по модела „Център за оценка“.

За разлика от компютърно базираните тестовете, центровете за оценка се провеждат в Брюксел или в Люксембург в продължение на един или няколко дни. В Центъра за оценка се проверяват общите компетентности на кандидатите, както и техните специфични компетентности, свързани със съответните задължения/област на дейност. Провеждат се и симулации на определени работни задачи.

Видът на компютърните тестове се определя спрямо групата длъжности, като за европейските институции видовете длъжности са следните: асистенти (общи и специалисти), администратори (общи и специалисти), юрист-лингвисти, писмени преводачи, устни преводачи, договорно наети служители, стажанти и т.н.

Основните компетентности, които се изследват, са: лидерска, приоритизиране и организиране, работа в екип, устойчивост, учене и развитие, комуникативна, ориентация към резултати, работа в екип, аналитична.

В зависимост от вида длъжност тестовете, които ЕПСО използва, са следните:

- Тестове за логическо мислене (тестове за словесно-логическо, математико-логическо и абстрактно мислене и за преценка на ситуация).
- Тестове за професионални умения (например – определяне на приоритети и организиране и основна компютърна грамотност).
- Тестове за езиково разбиране.
- Тест за преценка на ситуации (тест за нагласи).
- Свързан с областта на работа тест (този тест съдържа въпроси с избор между няколко отговора, които имат за цел да се проверят уменията на кандидата, необходими за съответния професионален профил);
- Тест за основни езикови умения.

Ирландия

Службата за назначения в публичния сектор на Ирландия³⁵ провежда централизирани конкурси за набиране, оценка и подбор на служители в целия публичен сектор (който обхваща както държавните служители, така и служителите в сферата на сигурността и здравеопазването).

Оценката се извършва въз основа на компетентностна рамка, като за всеки вид длъжност са определени набор от умения, които кандидатите следва да притежават. Подборът е многостепенен и включва оценка на подадените документи, самостоятелно (ненаблюдавано) решаване на тестове (което кандидатът може да направи и от дома си), решаване на тестове в зала, интервю, решаване на практически задачи и казуси. Организацията на процеса на подбор се извършва чрез интернет страницата на службата. Служителите от тази структура (който са предимно с образование в направление „Психология“) разработват въпросите и психометричните тестове за оценка.

Основните компетентности, които се изследват, са: стратегическа, лидерска, управленска, аналитична, комуникативна, ориентация към резултати, работа в екип, фокус към клиента, професионална, отдаденост на ценностите на държавната служба, стремеж към самоусъвършенстване.

Кандидатите могат да бъдат тествани в различни области в зависимост от това какво включва позицията, но най-често срещаните тестове са:

- Тест за словесно-логическо мислене (вербални разсъждения: тестът измерва способността за разбиране на писмени пасажии и логическата оценка на аргумент).
- Тест за математико-логическо мислене (числови разсъждения: тестът измерва способността да се вземат правилни решения или изводи от числови данни).
- Симулация на работа (тест за преценка на ситуации/ нагласи: тестът измерва как кандидатът се отнася към различни сценарии, свързани с работата, и които идентифицират какво най-вероятно кандидатът би направил в дадена ситуация).

Заключение

Въз основа на гореизложеното може да се направи извода, че психометричните тестове са един от инструментите за професионален подбор на държавни служители в практиките на държавите и институциите в ЕС. Високата степен на предиктивна валидност на тестовете ги прави широко приложими за организациите. Въвеждането на този метод цели подобряване на конкурсните процедури за служители чрез идентифициране на най-подходящите кандидати за конкретна длъжност (с точно определени функции, задачи и поведения, отговарящи на изискванията). В изследваните практики измерването на компетентности чрез психометричните тестове се използва за прогнозиране на

³⁵ Службата за назначения в публичния сектор на Ирландия: <https://www.publicjobs.ie/en/>

бъдещото съответствие между изискванията на длъжността и способностите на кандидатите. Въвеждането на психометричните тестове е в съответствие с препоръките на ЕК за регламентиране на обективни критерии при постъпване на държавна служба.

ЛИТЕРАТУРА

- Богданова, М., Подбор и оценяване на персонал. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2013.
- Борисов, Б. и Маринов, Д. Ролята на знанието, обучението и компетенциите в организациите от публичния сектор. Свищов: Стопанска академия „Д. А. Ценов“, 2016.
- Демке, К., Държавните служители различни ли са заради това, че са държавни служители. Държавният служител – начин на действие. София: НБУ, 2006.
- Европейска служба за подбор на персонал. <https://epso.europa.eu/>
- Европейски практики в доброто управление и административната дейност. София: Институт по публична администрация, 2015.
- Закон за администрацията.
- Закона за държавния бюджет за 2020 г.
- Закон за държавния служител.
- Казанджиева, М. Правен режим на държавната служба. Държавният служител и неговото служебно правоотношение. София: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2007.
- Класификатор на длъжностите в администрацията.
- Кънева, Н. и Борисова, И. Тестове за конкурси за държавни служители. София: Сиела, 2008.
- Минчев, Б. Проблеми на общата психология. София: Вѳда Словѳна – ЖГ, 1998.
- Наредба за провеждане на конкурсите и подбора при мобилност на държавни служители.
- Наредба за условията и реда за оценяване изпълнението на служителите в държавната администрация.
- Проучване относно необходимите видове и елементи на тестовете за провеждане на централизиран подбор в държавната администрация. Министерски съвет, София, 2016.
- Професионални стандарти за работещите в областта на управление и развитие на човешките ресурси. Българска асоциация за управление и развитие на човешките ресурси. София: Сиела, 2003.
- Решение № 186 на Министерския съвет от 21 март 2016 г. за одобряване на Закон за изменение и допълнение на Закона за държавния служител.
- Ръководство за атестиране на служителите в държавната администрация чрез оценка на индивидуалното трудово изпълнение. Министерски съвет, дирекция „Държавна администрация“

- Семерджиев, Ц. Стратегия. Среда, ресурси, способности, планиране. София: Класика и стил, 2007.
- Служба за назначения в публичния сектор на Ирландия. <https://www.publicjobs.ie/en/>
- Стефанов, Л., Кънева, Н. и Димитрова, С. Управление на държавната администрация. София: Институт по публична администрация и европейска интеграция, 2007.
- Тушева, А. Подбор, атестиране и квалификация на държавни служители. София: Софттрейд, 2001.
- Управление на таланти. Наръчник с добри практики от България и Европа. София: Българска асоциация за управление и развитие на човешките ресурси, 2008.
- Частична оценка на въздействието на Закона за изменение и допълнение на Закона за държавния служител.
- Beardwell, I., Holden L. & Clayton, T. Human Resource Management. Pearson, 2004.
- Dowling, P. & Schuler R. International Dimensions of Human Resource Management. South-Western College Pub, 1990.
- Schmidt, Frank L., Oh, In-Sue, Shaffer, Jonathan A. The Validity and Utility of Selection Methods in Personnel Psychology: Practical and Theoretical Implications of 100 Years of Research Findings, 2016.
- Institute of Psychometric Coaching: https://www.psychometricinstitute.com.au/psychometric-guide/introduction_to_psychometric_tests.html
- Oxford Learners Dictionaries. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/competence>
- Quality of public administration. A Toolbox for Practicioners. Publications Office of the European Union, 2015.
- Shingal, T. The Pros And Cons Of Psychometric Assessment. <https://blog.mettl.com/talent-hub/mettl-pros-cons-psychometric-assessment>
- Thompson, A. Competences and Capabilities, in Managing Human Resources (unit 7). London: Milton Keynes Open University, 1998.

ДИНАМИКА НА АМЕРИКАНСКАТА ПОЛИТИКА СПРЯМО АРАБСКО-ИЗРАЕЛСКИЯ КОНФЛИКТ. РОЛЯТА НА ШИСТОВАТА РЕВОЛЮЦИЯ

Димитър Николаев Иванов

Анотация. През 2018 г. добивът на суров нефт в САЩ достигна рекордни нива, в резултат на което страната зае мястото на топ производител, измествайки Русия и Саудитска Арабия. САЩ са способни сами да осигурят енергийното си търсене и следователно разчитат все по-малко на внос на изкопаеми горива от държави от Близкия изток. Тази радикална промяна се отразява не само на преките търговски отношения на Вашингтон, но и на цялостното му геополитическо позициониране в региона. Ангажираността на Щатите в Близкия изток произтича от няколко външнополитически интереса, сред които централна роля имат: осигуряването на безпрепятствен достъп на петрол до глобалните пазари; гарантиране на сигурността на Държавата Израел, борбата с тероризма. Настоящата разработка разглежда тяхната взаимовръзка, съпоставяйки тяхната интеракция в исторически план – вследствие на нефтената криза от 1973 г. и на „шистовата революция“ в САЩ. Новопридобитата енергийна самодостатъчност позволява на настоящата администрация в Белия дом да заеме по-твърда позиция в подкрепа на Държавата Израел, тъй като страната вече не е зависима от внос на нефт от Близкия изток. Бумът в производството шистов газ и нефт разширява полето за външнополитически действия, предотвратявайки появата на негативни последици върху американската енергийна сигурност при тяхното изпълнение. Щатите обаче губят посредническата си роля в намирането на решение на един от най-старите международни конфликти.

Ключови думи: арабско-израелски конфликт, енергийна сигурност, външна политика, шистова революция, ОПЕК, Саудитска Арабия, САЩ, Държавата Израел.

DYNAMICS OF THE U.S. POLICY TOWARDS THE ARAB-ISRAELI CONFLICT. THE ROLE OF THE SHALE REVOLUTION

Dimitar Nikolaev Ivanov

Abstract. In 2018 crude oil production in the U.S. reached record levels, which has resulted in the country taking the leadership as top oil producer, ousting Russia and Saudi Arabia. America is capable to ensure its energy demand by itself and thus relies a lot less on import of fossil-fuels from countries from the Middle East. This radical change impacts not only Washington's direct trade relations, but its overall geopolitical positioning in the region as well. U.S. engagement in the Middle East stems from several foreign policy

interests, among which a central role play: assuring the unhindered access of oil to the global markets, guaranteeing the security of the State of Israel, fighting against terrorism. The current paper examines their interdependence, comparing their interaction in historical plan – as a result of the oil crisis in 1973 and the Shale Revolution in the U.S. The newly acquired energy self-sufficiency allows the current administration in the White House to take a stronger position in favor of the State of Israel, because the country is no longer dependent on oil import from the Middle East. The boom in the production of shale oil and gas expands the field for foreign policy actions, preventing the advent of negative consequences on the American energy security when they are executed. However, the U.S. is losing its mediatory role in finding a solution to one of the oldest international conflicts.

Keywords: Arab-Israeli conflict, Energy security, Foreign policy, Shale revolution, OPEC, Saudi Arabia, United States, The State of Israel

I. Увод

Настоящата разработка разглежда еволюцията на американската енергийна политика вследствие на петролната криза от 70-те години до избухването на т.нар. шистова революция. Тя проследява и връзката ѝ с политиката на Вашингтон спрямо арабско-израелския конфликт. За тази цел, фокус на анализа е ролята на шистовата революция в промяната на енергийния статус на САЩ в международен план. Понятието **шистова революция** се отнася до експоненциалния ръст в производството на суров нефт и природен газ в САЩ, чрез нови методи за техния добив. Ръстът в производството на енергоресурси води до намаляване на вноса от трети страни и достигането до **енергийна независимост**. Въпреки че нито една страна не може да бъде напълно енергийно независима поради подчиненост на пазарни сили, които определят търсенето и предлагането и следователно цената, енергийна независимост в контекста на промените в производството на нефт и газ в САЩ означава, че физическите количества на енергоресурси са налични от производители вътре в страната и не се осигуряват от външни актьори. В тази връзка, енергийната независимост е антипод на енергийна уязвимост или **енергийна зависимост**, която определя процента на енергоресурси, които държавата трябва да внесе, за да задоволи потребностите на икономиката си – индустрия, транспорт, домакинства и т.н. Колкото по-голям е този процент, толкова по-голяма е енергийната зависимост и обратното – колкото по-малък е, толкова по-голяма е енергийната независимост. Поради тази причина всяка държава трябва да осигури и гарантира безпрепятствения и непрекъснат приток на енергоресурси на достъпна цена. Това определя в най-тесни рамки понятието **енергийна сигурност**, и то през призмата на държавите вносителки, а не на държавите износителки, за които енергийната сигурност е свързана в поддържане и разширяване на пазарите за износ.

Разработването на неконвенционалните залежи на нефт и газ прави възможно САЩ да се превърнат от страна вносител на енергийни ресурси във водещ производител, потребител, и технологичен иноватор в енергийната сфера. Благодарение на шистовата революция САЩ отново заема лидерското място в производството на суров нефт, отнето ѝ от Съветския съюз в средата на 70-те години на миналия век.

Същият период се характеризира с т.нар. енергийна криза, свързана с достигането на пик в производството на нефт и неговото постепенно намаляване в редица големи индустриални държави, в това число и САЩ. Кризата се изостря най-вече с налагането на нефтено ембарго от страна на арабските държави от Организацията на страните износителки на петрол (ОПЕК) върху САЩ и други страни, смятани за подкрепящи Държавата Израел по време на войната от Йом Кипур през 1973 г. Ембаргото действа като алармен сигнал и поставя началото на усилията на САЩ да постигнат енергийна независимост или поне значително да намалят зависимостта си от внос на суров петрол от политически нестабилни региони като Близкия изток. Тази стратегическа цел е поставена от администрацията на президента Ричард Никсън и е следвана от всяко следващо американско правителство. Резултатите усилията се проявяват няколко десетилетия след обявяването на т.нар. Проект независимост. Благодарение на внедряването на нови технологии за добиване на петрол, като хидравличното разбиване и хоризонталното пробиване, в съчетание с регулаторните и данъчни облекчения за компании, занимаващи се с извличане на газ и нефт от шистови образувания, от 2009 г. в САЩ се наблюдава експоненциален ръст в добива и производството на неконвенционални изкопаеми горива. От друга страна, намаляването на зависимостта от внос на енергийни източници от Близкия изток позволява на Вашингтон да разшири своето поле за външнополитически действия. Държавите от ОПЕК вече не са в състояние да използват нефтените си запаси като инструмент за външнополитически натиск. Напротив – бидейки самодостатъчни в енергийно отношение, САЩ заемат по-твърда позиция и могат по-отчетливо и ясно да защитят един от основните си интереси в Близкия изток – гарантиране на сигурността на Държавата Израел.

Чрез вторичен анализ на данни в настоящия доклад ще се изследват еволюцията и причините за използването на нефтеното оръжие от арабските държави от ОПЕК и как това променя позицията на Щатите в арабско-израелския конфликт, на фона на международната обстановка по време на Студената война. С помощта на сравнителен анализ ще се проучи доколко енергийната самодостатъчност на САЩ променя тази позиция на фона на новия международен ред след Студената война. Целта на статията е да покаже до каква степен шистовата революция допринася за това администрацията на президента Тръмп да заеме по-силна позиция в подкрепа на Държавата Израел. Структурата на разработката е разделена на две части – представяне на последиците

от нефтеното ембарго върху американската икономика и политика, както и реакцията и предприетите мерки в глобален и вътрешен план от страна САЩ в подобряване на енергийната им сигурност. Като заключение ще бъде дадена оценка на външнополитическата инструментализация на шистовата революция и ролята ѝ в арабско-израелския конфликт. Поради сложността и мащабността на цялостната американска политика спрямо конфликта, разработката се съсредоточава върху шистовата революция като неин елемент, проследявайки причините САЩ да търсят енергийна независимост. Така се стига до извода, че както подкрепата на САЩ спрямо Израел през 1973 г. отключва налагането на нефтеното ембарго от страна на арабските страни членки на ОПЕК и поставя началото на усилията САЩ да бъдат енергийно независими, така постигането на тази цел води до това Щатите да заемат по-решителни стъпки в подкрепа на Държавата Израел, изразяващи се в преместването на американското посолство от Тел Авив в Йерусалим, признаването на Голанските възвишения като част от територията на еврейската държава, както и разглеждането на израелските селища в района на Западния бряг като ненарушаващи международното право.

II. ОПЕК и нефтеното ембарго от 1973 г. – причини и ефекти върху американската икономика и политика

1. Развитие на нефтения енергиен пазар след Втората световна война

От края на XIX век нефтът постепенно заменя въглищата като главен източник на енергия, като и до днес той заема най-голям дял в енергийния микс на глобално ниво¹. Преди 1973 г. нефтът е една от най-стабилните стоки по отношение на цена и сигурност на доставките. В годините от края на Втората световна война до началото на 70-те години на XX век той е достатъчно евтин, достъпен и лесен за транспортиране и следователно основен избор за енергиен източник, който да захранва нуждите на индустриално развити страни като САЩ, Япония, Германия, Съветски съюз и т.н. В първите десетилетия след Втората световна война пазарът на нефт е контролиран от т.нар. Седем сестри² – картел от седем транснационални нефтени компании, доминиращи световната нефтена индустрия до средата на 70-те години. Ниската

¹ За повече информация: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2019-full-report.pdf>

² Терминът е популяризиран през 50-те години на XX век от Енрико Матей, ръководител на италианската нефтена компания Eni. Той включва седем англо-американски нефтени компании – Англо-иранската нефтена компания (сега BP); Gulf oil (по-късно част от Chevron); Royal Dutch Shell; Standard Oil Company of California (придобита от Chevron), Standard Oil Company of New Jersey (променя името си на Esso по-късно на Exxon, сега част от Exxon Mobil), Standard Oil Company of New York (променя името си на Socony, по-късно на Mobil, сега част от Exxon Mobil); Texaco (придобита от Chevron).

цена на петрола не налага въпроса за енергийната сигурност в дневния ред на индустриализираните държави, но води до високи нива на потребление, което затруднява спазването на баланса между търсене и предлагане³. Какво обаче променя статуквото на международните петролни пазари, наложено от седемте компании и как тази промяна налага нов ред в отношенията между производители и потребители на петрол?

През 50-те и 60-те години на XX век САЩ са все още са на първо място по производство на суров петрол и разполагат с достатъчно резервни запаси, които да пуснат на пазара в случай на увеличаване на търсенето или рязко намаляване на предлагането. Благодарение на резервните запаси цената остава ниска и шансът за криза е малък. От друга страна, в опит да се противопоставят на диктата на Седемте сестри, през септември 1960 г. в иракската столица Багдад, Саудитска Арабия, заедно с други четири водещи страни износителки на петрол се основава ОПЕК⁴. Периодът се характеризира и с широкообхватен процес на деколонизация и поява на нови независими държави с големи количества нефтени резерви, пристъпващи към национализиране на своите петролни индустрии.

На този фон, в началото на 70-те години Щатите достигат връхната точка в добива на петрол (peak oil), с което производството започва да спада, а зависимостта от внос да нараства. Поради хроничните трудности в задоволяване търсенето на петрол в началото на 70-те години, фразата „енергийна криза“ се появява като част от политическия речник на Америка, а в някои обществени кръгове се стига до консенсуса, че САЩ са изправени пред дългосрочен проблем. Ограничения в производствените мощности на електроцентралите в райони от Източното крайбрежие налагат намаляване интензитета на осветление с цел пестене на електричество (brownout). Излишъците във вътрешното производство на петрол изчезват с бърз темп, за да задоволят нарастващото търсене. Така администрацията на президента Ричард Никсън отменя Програмата за задължителна квота при вноса на петрол, равняваща се на 12.2% от вътрешното производство⁵. Вместо квоти се налага „доброволна“ система за разпределяне с цел гарантиране на доставките до рафинериите и електроцентралите. Тези два акта най-точно символизират промяната в пазарните условия на нефта: докато квотите се въвеждат с цел управление и ограничаване

³ Dineva, V. Energy security as a global policy concern – Historical development and evolution of the concept. Energy diplomacy journal, Foreign affairs research papers, issue 8, March 2019, p. 12–26.

⁴ Останалите четири страни основателки са Иран, Ирак, Кувейт и Венецуела. Към Организацията по-късно се присъединяват Катар (1961 г.; оттегля членството си през 2019 г.), Индонезия (1962), Либия (1962), Обединените арабски емирства (1967), Алжир (1969), Нигерия (1971), Еквадор (1973), Ангола (2007) и Габон (1975–1994).

⁵ Charles J. Cicchetti, William J. Gillen. The Mandatory Oil Import Quote Program: A Consideration of Economic Efficiency and Equity. Natural Resources Journal, July 1973.

на доставките в условия на излишък, то разпределенията целят оптимално използване на наличните доставки в условия на дефицит⁶. По този начин САЩ официално излизат на световния пазар на нефт, насочвайки поглед към Близкия изток. Това превръща въпроса с гарантирането на нефтените доставки не само в търговски и икономически, но и в политически.

2. Международната обстановка в Близкия изток в навечерието на войната от Йом Кипур (1973)

В началото на 70-те години на ХХ век арабският свят все още се отърсва от шока, преживян от Шестдневната война от 1967 г. Израел е окупирали полуостров Синай и ивицата Газа от Египет, Голанските възвишения от Сирия и Западния бряг от Йордания, както и Източен Йерусалим. Това е третата арабско-израелска война, след войната от 1948 г. и Суецката криза от 1956 г. В тази връзка, ролята на Щатите в Шестдневната война е отчасти продиктувана от предишните сблъсъци между Израел и арабските страни. До избухването на войната САЩ неколкократно отказват да предоставят директна военна помощ на Израел, както и да одобрят превантивна атака срещу Египет. Затънала във войната във Виетнам, Америка не може да си позволи отварянето на още един фронт, този път в Близкия изток. Още повече, че Студената война е обхванала региона, като в Египет на власт е правителството на Гамал Абдел Насър, отхвърлящо „империализма“ на Запада и поддържащо съюзнически отношения със Съветския съюз. То превръща панарабизма⁷ в официална държавна политика и средство, което определя позицията на Египет в Близкия изток и на глобално ниво, противопоставяйки се на ционизма и съседен Израел⁸. Сходна идеология проповядва и баасисткото правителство на Саддам Хюсеин в Ирак, дошло на власт чрез държавен преврат, което национализира иракската петролна компания с помощта на Съветския съюз. Подобни събития се случват в Либия, Сирия и Йемен.

Със смъртта на Насър и идването на власт на Ануар Садат през 1970 г., Египет променя своето геополитическо позициониране. След поражението си в Шестдневната война Кайро е в икономическа криза. Садат отхвърля амбициите на Насър за създаване на единна арабска нация от Атлантика до Арабско море, а се съсредоточава върху икономическото възстановяване на Египет. Неговата цел е да изведе страната от конфликта с Израел, но след безуспешни

⁶ Yergin, D. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Power and Money*, New York: Simon and Shuster, 1991, p. 590.

⁷ Панарабизмът е идеология, проповядваща обединението на страните от Северна Африка, Западна Азия, от Атлантическия океан до Арабско море. Неговите застъпници често възприемат социалистически принципи и са против западното политическо намесване в арабския свят.

⁸ Aburish, S. *Nasser, The Last Arab*. New York City: St. Martin's Press, 2004.

переговори Садат осъзнава, че разрешаването на враждата с еврейската държава не би могло да се осъществи, ако израелски части все още окупират полуостров Синай. Египет трябва да разполага с по-добра първоначална преговорна позиция. За да гарантира свобода на действията си, Садат премахва просъветски настроените кръгове в управлението си, а през юли 1972 г. прогонва съветските военни съветници, наброяващи около 20 хиляди, като обаче запазва вноса на съветско оръжие⁹. След като и тези мерки не предизвикват реакция от страна на Щатите, Садат прибегва до последното възможно решение – войната. По думите на Хенри Кисинджър, който по това време оглавява поста държавен секретар: „Садат се стремеше не толкова към териториални ползи, но към криза, която да промени статичните дотогава нагласи на отделните страни и следователно – да отвори път към преговори. Шокът би накарал и двете страни, включително и Египет, да покажат гъвкавост, което е невъзможно, докато Израел се смята за превъзхождаща Египет във военно отношение. Накратко, неговата цел е психологическа и дипломатическа, отколкото военна“. Египет координира тясно своите военни планове със Сирия, но Садат търси и друг важен съюзник, за да гарантира успеха на стратегията си – саудитския крал Фейсал. С други думи, освен конвенционални оръжия, Садат визира и използването на нефтеното оръжие.

Още от 50-те години, арабските лидери обсъждат идеята за използването на нефтените си запаси за постигане на външнополитически цели, свързани с Израел. В този период обаче нефтените полета в Близкия изток не представляват основния глобален резерв от запаси. Всяко едно ограничаване на производството би се заменило от допълнителни количества от основните производствени центрове в Америка. Саудитските лидери разбират това от опит, когато вследствие на Шестдневната война ограничават производството, но не постигат желанния ефект, а загубват пазарни позиции и приходи. С достигането на връхната точка в добива на петрол в Щатите в началото на 70-те, тази percepция вече не е в сила. Близкоизточният нефт се превръща в основния резерв от нефтени запаси за индустриализираните държави, с изключение на Съветския съюз. Освен икономически калкулации, Саудитска Арабия притегля и политическите. През 50-те и 60-те монархиите в региона биват сваляни чрез държавни преврати, като на тяхно място се създават републики, които поддържат панарабизма и са в добри отношения със Съветския съюз. Фейсал е твърд антикомунист и се противопоставя на политиката, водена от египетския лидер Насър. След военния преврат в Северен Йемен, който сваля монархията, Фейсал застава зад роялистите, докато Насър подкрепя републиканците. През 1969 г., същата година, в която група военни офицери, начело с Муамар Кадафи, отхвърлят монархията в Либия, в Рияд е разкрит заговор

⁹ Yergin, D. Ibid., p. 593.

сред офицерите от военновъздушните сили¹⁰. Фейсал основателно се опасява от разпространяването на идеите на панарабизма, които поставят под въпрос бъдещото на неговото управление. Поради тази причина отношенията на Саудитска Арабия със Съединените щати са от фундаментално значение не само поради икономически, но и поради стратегически въпроси, свързани с оцеляването на монархията. В крайна сметка обаче Саудитска Арабия подкрепя наложеното в края на 1973 г. ембарго. Какви са причините?

На първо място, аудитите осъзнават уязвимостта на САЩ по отношение на тяхното позициониране на нефтените пазари. Още при първата среща през февруари 1945 г. между американския президент Рузвелт и саудитския крал Абдул Азиз бин Сауд на американския крайцер „Куинси“ в Червено море става ясно, че в близкото бъдеще кралството ще играе първостепенна роля в осигуряването на нефт. От 1970 до 1973 г. световният дял на износа на нефт на Саудитска Арабия се повишава от 13 до 21%¹¹. Рияд отнема ролята на Вашингтон в поддържането на пазарния баланс между търсенето и предлагането на петрол. Още повече, че след като през 1971 г. президентът Никсън изважда долара от златния стандарт, неговата стойност пада драстично, с което и печалбите на страните износителки на нефт, търгуващи нефта в долари. Това кара страни като Кувейт и Либия да наложат ограничения в производството. „Каква е причината за производство на повече петрол и продажбата му за необезпечена валута“ – реторично пита министърът на петрола на Кувейт. В политически план, Фейсал приема предложението на Садат с цел откъсването му от съветската сфера на влияние. Саудитският крал се опасява, че при един отказ от сътрудничество, Садат отново би преориентирал страната към Съветския съюз, което е в противоречие на интересите на кралството. И не на последно място, с подкрепата си към Садат и арабската кауза, противопоставяща се на Израел, кралят гарантира политическия си авторитет пред арабската публика вътре и извън монархията.

3. Ефектите на ембаргото върху американската икономика и политика в Близкия изток

Четвъртата арабско-израелска война започва на 6 октомври 1973 г., в деня на Йом Кипур – най-светлия еврейски празник. Над 200 египетски самолета атакуват позиции на Израел по източния бряг на Суецкия канал, както и на полуостров Синай, докато сирийската армия нахлува от североизток с над 700 артилерийски оръдия. Това е най-ожесточеният сблъсък в арабско-израелския конфликт, с последици, които по думите на Хенри Кисинджър, „променят безвъзвратно света, изграден в годините след Втората световна война“. Поради опасения от използването на нефтеното оръжие, САЩ желаят да прикрият

¹⁰ Yergin, D. Ibid., p. 594.

¹¹ Yergin, D. Ibid., p. 594.

военната си помощ към Израел и се стремят военните доставки да се осъществяват в малките часове на деня. Тази тактика се проваля поради лоши климатични условия, които забавят доставките с половин ден. Така в очите на арабския свят САЩ са активен съюзник на Израел. От своя страна Съветският съюз не остава безучастен, като четири дни след войната започва повторно снабдяване на сирийските и египетските части. В тази връзка, мотивите на САЩ за подпомагане на Израел се вписват в зададените от Студената война параметри на системата на международни отношения. Подпомагайки Израел срещу Египет и Сирия, въоръжени със съветски оръжия, САЩ се противопоставят на съветското влияние в региона на Близкия изток и потенциалната заплаха от поемането на контрол върху нефта в региона от Москва.

Налагането на ембаргото бива предшествано от няколко неуспешни кръгове от преговори между страните от ОПЕК и западните нефтени концесионери за установяване на „справедлива“ цена на нефта, приемлива и за двете страни. След провала на преговорите във Виена на 17 октомври 1973 г., три дни преди налагане на ембаргото, нефтените министри на арабските страни от Залива, заедно с Иран, се срещат в Кувейт, където едностранно решават да повишат цената на петрола със 70% до \$5.11 за барел, а в края на срещата, саудитският петролен министър триумфално заявява „Ние сме господарите на собствената си стока“¹². На срещата биват предложени и някои радикални мерки от страна на иракските делегати, свързани с национализирането на целия американски бизнес в арабския свят, изтегляне на всички арабски финансови средства от американските банки и налагане на пълно ембарго върху Щатите и онези държави, подкрепящи Израел. Тези предложения биват отхвърлени от саудитите, защото биха означавали пълномасщабна икономическа война срещу Съединените щати, чийто изход е непредвидим. В края на краищата, на 19 октомври ОПЕК налага 5% намаление на производството на нефт в сравнение с предходния месец, с перспектива за оръязване с допълнителни 5% всеки следващ месец. На същия ден президентът Никсън публично обявява военна помощ за Израел в размер на \$2.2 млрд. Реакцията на страните от Залива (арабските монархии заедно с Иран) е светкавична – на 20 октомври те налагат пълно ембарго върху износа на петрол за Съединените щати и Холандия, където американските самолети презареждат гориво. На 5 ноември, производството на петрол бива намалено с 25% в сравнение с нивата от септември, а към ембаргото са включени Португалия, Родезия (международно непризната държава в Югоизточна Африка, просъществувала между 1965 и 1979 г. на територията на днешно Зимбабве) и Южна Африка.

Какви са цифровите изражения на ембаргото? Наличният арабски нефт в първата половина на октомври възлиза на 20.8 млн. барела на ден, докато в най-тежкия период от ембаргото през декември е 15.8 млн. С увеличаването

¹² Yergin, D. Ibid., p. 606.

на производството в други части на света, нетната загуба е 4.4 млн. барела, което представлява около 9% от наличния нефт от общо 50.8 млн. барела на ден, налични на глобално ниво преди налагането на ембаргото. На пръв поглед загубата не е голяма, но на фона на липсващите американски резервни запаси и растящото търсене на петрол със 7.5% на година, примесени с несигурната международна обстановка, ефектът от ембаргото е достатъчно осезаем, за да накара Израел да седне на масата за преговори, а Съединените щати да влязат в ролята на посредник в разрешаването на конфликта.

Какви са преките последици върху американската икономика? Щатите изпадат в рецесия, като брутният вътрешен продукт (БВП) се свива от 5.7% през 1973 г. до -0.5% и -0.19% през 1974 и 1975 г., докато безработицата за същия период нараства с 80%¹³. Успоредно с рецесията се наблюдава и висока инфлация, което довежда до стагфлация – комбинация от забавен икономически растеж, висока безработица и висока инфлация. Това отчасти е резултат както от действията на Федералния резерв – централната банка на Щатите, така и от ефектите от ембаргото. От една страна, Централната банка печата долари, които вече не са обезпечени със злато, което повишава инфлацията, а от друга, нефтеното ембарго намалява продуктивността на индустрията, което води до съкращаване на работна ръка и забавяне на растежа на икономиката. Така арабските страни инструментализират ембаргото като средство за „политическо изнудване“, по думите на Хенри Кисинджър.

САЩ осъзнава, че двата ѝ основни интереса в Близкия изток – гарантиране сигурността на нефтените доставки и тази на Държавата Израел, могат да влязат в противоречие един с друг. Нефтеното оръжие променя коренно геополитическото позициониране на страните в региона на Близкия изток, както и отношенията между производители и потребители на петрол. Твърдата позиция в подкрепа на Тел Авив би била санкционирана и затова решението е да се търси компромисен вариант и безпристрастно посредничество между двете страни. Целта на египетския президент бива постигната – Израел губи натрупаното самочувствие след края на Шестдневната война, което я води до масата за преговори. Преговори с посредничеството не на Съветския съюз, с който Египет допреди няколко години е поддържал съюзнически отношения, а на Съединените щати.

¹³ Ditté, P., Roell, P. Past oil price shocks: Political background and economic impact. Evidence from three cases, Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) Zürich. https://www.files.ethz.ch/isn/20499/rev%20Oil_Price_ShocksI.pdf (посетено на 08.09.2019).

III. Енергийната сигурност в дневния ред на САЩ – предприети мерки и резултати

1. В международен план

Още по време на ембаргото, през февруари 1974 г., Щатите свикват енергийна конференция във Вашингтон, на която да бъде скрепено единството на Запада и да не се позволи доставките на нефт да се превърнат в източник на противоречия и раздор в капиталистическия лагер по време на Студената война. Въпреки че Великобритания не е включена в ембаргото, тя също изпитва последиците от увеличените цени на петрола, които от \$2.59 през октомври 1973 г. стигат до \$13.06 през юни 1974 г.¹⁴ – увеличение с повече от 500%. Заедно с това Великобритания е във вътрешноенергийна криза, свързана със стачки на миньорите от въгледобивната индустрия. В стремежа си да укрепят многостранните си икономически връзки, Япония и Германия също подкрепят провеждането на конференцията. Единствено Франция, появявайки се с неохота на форума, изразява открито своя антагонизъм. Външният министър, Мишел Жобер, довел голизма до екстремни величини, се обръща към своите европейски колеги с горчив поздрав: „Bonjour les traitres!“ („Добър ден, предатели“) ¹⁵.

Въпреки наличието на вътрешни противоречия, в края на конференцията повечето от участниците стигат до консенсуса за изграждане на общи политики по въпросите, свързани с международната енергетика. Докато страните износителки на петрол, обединени около ОПЕК, изглеждат организирани и единни в това да използват новооткритото си „нефтено оръжие“ с цел извличане на политически ползи, то индустриализираните държави, представлявани главно от Организацията на икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) се оказват в позиция, в която не разполагат с нужния инструментариум, организационен и информационен капацитет, за да посрещнат тези нови предизвикателства¹⁶. На фона на липсата на инвестиции в алтернативни енергийни източници, държавите от ОИСР допускат прекалено, дори разточително и неефективно използване на енергия, в това число и нефтена, с недостатъчно развити мерки за нейното консервиране и максимално продуктивно използване¹⁷. Затова една от важните цели на конференцията в Париж, е да се създаде система за бърза реакция при рязко намаляване на нефтените доставки.

Форумът във френската столица води до създаването на програма за преразпределяне на наличните запаси от нефт при възникване на критични прекъсвания на добива и доставките. Управлението на тази програма бива

¹⁴ Ditté, P., Roell, P. Ibid.

¹⁵ Yergin, D. Ibid., p. 606.

¹⁶ International Energy Agency. <https://www.iea.org/about/history/> (посетено на 09.09.2019).

¹⁷ International Energy Agency. Ibid.

поверено на новосъздадената през ноември 1974 г. Международна агенция по енергетика (МАЕ), със седалище Париж.

Франция се включва към организацията едва през 1992 г., а като директен резултат от нефтената криза, на 6 март 1974 г. министър-председателят Пиер Месмер обявява т.нар. План Месмер – програма за производство на електричество от ядрена енергия, която да позволи на Франция да компенсира липсата на собствени енергийни източници чрез ядреното инженерство¹⁸. През следващите 15 години Франция построява 56 ядрени реактора¹⁹.

Поради високите цени на петрола, развиването на дълбоководните нефтени полета в Северно море става икономически изгодно. Именно за това Великобритания започва да разработва полетата в нейната изключителна икономическа зона в Северно море, като реакция вследствие на енергийната криза. През 1973 г. е създадена представителна организация на компаниите, занимаващи се с дълбоководното сондиране на петролните залежи в Северно море, а през юни 1975 г. започва производството на нефт от находището „Аргил“.

Германия също реагира на случващото се в международните енергийни отношения. Кризата с арабския петрол консолидира плановете за укрепване на енергийните отношения със Съветския съюз в рамките на т.нар. Източна политика на западногерманския канцлер Вили Бранд. Нефтепроводът „Дружба“ изиграва ключова роля в насърчаването на икономически връзки с Източния блок, а държави като Италия, Австрия и Западна Германия инвестират големи средства в изграждането на тръбопроводи²⁰.

Така въпреки постигането на консенсус по установяване на мерки на глобално ниво, с които да се адресират предизвикателствата в енергийната сфера, всяка отделна държава в Западна Европа търси и формулира различни начини за разрешаване на проблема с енергийната си сигурност – развиване на ядрената енергия, разработване на находищата в Северно море и диверсифициране на енергийните доставчици. Съединените щати също не залагат само на международното сътрудничество и координирането на общи действия и усилия за ефективно противодействие на нефтеното оръжие. Америка изгражда вътрешна стратегия, която по-късно ѝ донася така желаната енергийна независимост.

¹⁸ International Nuclear Association. Nuclear Power in France. <https://www.iaea.org/about/history/> (посетено на 09.09.2019).

¹⁹ Palfreman, J. Why the French Like Nuclear Energy, Frontline Broadcasting. <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/reaction/readings/french.html> (посетено на 09.09.2019).

²⁰ Bösch, F. Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil Crises of the 1970s. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 39(4), 2014, p. 165–184. https://www.researchgate.net/publication/289829429_Energy_Diplomacy_West_Germany_the_Soviet_Union_and_the_Oil_Crises_of_the_1970s (посетено на 10.09.2019).

2. Във вътрешен план

В отговор на покачващия се внос на петрол от Близкия изток, администрацията на президента Никсън обявява програма за насърчаване разработването на вътрешните енергийни резерви с държавна помощ под името „Проект „Независимост“. Целта е Щатите да постигнат енергийна независимост спрямо вноса на нефт от политически нестабилни региони.

Шистовата революция е резултат от тази политика. Проект за източни газови шисти (Eastern Gas Shales Project) протича в периода 1976–1992 г. и включва множество публично-частни партньорства, занимаващи се с пробиването на шисти, а през 1980 г. Конгресът гласува данък за извънредните печалби (Windfall Profits Tax Act), като така предоставя на компаниите данъчен кредит в размер на \$50 за всеки 1.000 кубични фута (около 300 кубични метра) извлечен суров петрол²¹. До прекратяването на този законодателен акт през 2002 г., той е акумулирал данъчни облекчения за индустрията, възлизащи на над \$10 млрд²².

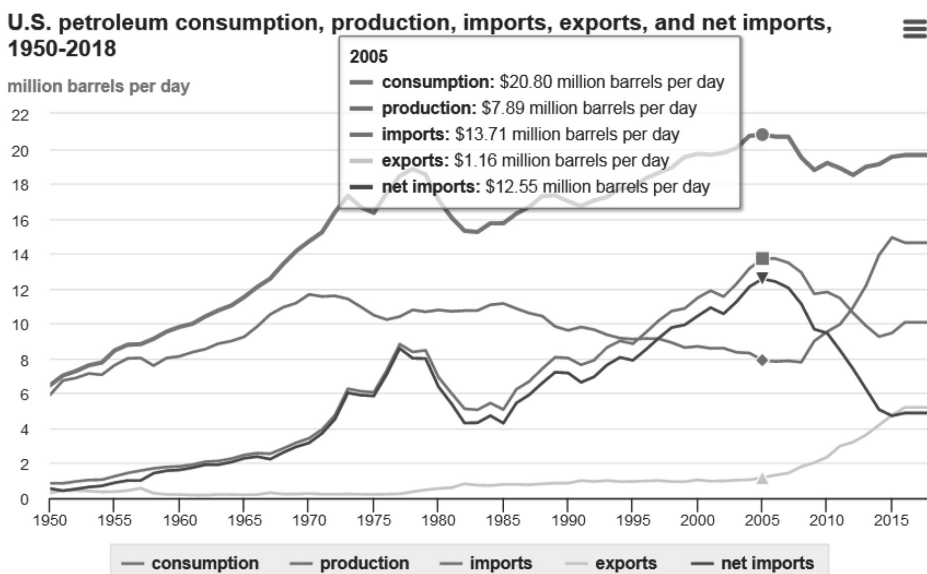
В допълнение, важни технологични тестове биват проведени от публично-частни дружества, включително първият многоетапен фракинг в рамките на Девонското шистово поле през 1986 г. и първото хоризонтално пробиване в шистовото поле „Барнет“ през 1991 г²³.

Това показва колко различни мерки и проекти биват имплементирани през годините, за да се повиши производството на енергия от собствени източници. Въпреки първоначално приетите мерки, зависимостта от внос на суров петрол през следващите няколко десетилетия продължава да расте, достигайки връхната си точка през 2005 г., равняваща се на 60%.

²¹ Andreas, J-J. The Shale Revolution in the U.S. and its Impact on Energy Markets, Energy Security, and the U.S. Energy Transition, KAS International Reports, 2015. <https://www.researchgate.net/publication/305406439> (посетено на 10.09.2019).

²² Andreas, J-J. Ibid.

²³ Cf. Alex Trembath et al. Where the Shale Gas Revolution Came From. Breakthrough Institute Energy & Climate Program, 2012. http://thebreakthrough.org/blog/Where_the_Shale_Gas_Revolution_Came_From.pdf (посетено на 10.09.2019).

Фиг. 1. Потребление, производство, внос, износ и нетен внос на петрол в САЩ в периода 1950–2018 г.

Източник: Агенция за енергийна информация на САЩ (2019)

Същата година Щатите внасят повече от 30% от общата си консумация на енергия, най-високия дял, изчисляван през годините²⁴. От 2009 г. насам, благодарение на технологичните достижения, свързани с фракинга и хоризонталното пробиване, производството на газ от шистови формирания в Пенсилвания и други щати, последвано от рязко повишаване добива на шистов петрол в Северна Дакота и Тексас, водят до спадане на нивата на внос на енергия. Стратегическата цел – постигане на енергийна независимост, не изглежда така илюзорна.

Въпреки че промяната от енергийна уязвимост към енергийно изобилие се случва по време на управлението на президента Обама, с идването на власт на Доналд Тръмп стратегическото позициониране на САЩ в енергиен план е съвсем различно от това, в което обикновено го намират неговите предшественици през последните четири десетилетия. Америка е увеличила производството на нефт с повече от 50% в сравнение с нивата от 2005 г.²⁵. В рамките

²⁴ Hengel, D. The Energy Dominance Agenda: Myth Vs. Reality, World Energy (WE) Magazine 41, December 2018. https://www.aboutenergy.com/en_IT/flip-tabloid/oil_41_EN/index.html (посетено на 10.09.2019).

²⁵ Oil: crude and petroleum products explained, U.S. Energy Information Administration, last updated: May 29, 2019. <https://www.eia.gov/energyexplained/oil-and-petroleum-products/imports-and-exports.php> (посетено на 10.09.2019).

на няколко години терминалите за газифициране на втечнения газ, построени с цел внос, биват преобразувани в терминали за втечняване на газа, заради рязкото увеличение в производството на шистов газ, с цел износ. През 2013 г. САЩ изместват Русия от първото място в производството на природен газ, а от 2017 г. те са нетен износител на втечен природен газ.

Ще се отнася до производството на петрол, очаква се Щатите да бъдат самодостатъчни в началото на следващото десетилетие. В своята предизборната кампания Тръмп поема задължение „Америка да бъде и да остане напълно независима от нуждата да внася енергия от картела ОПЕК или която и да е нация, вражески настроена към нашите интереси“²⁶.

Новоткритото изобилие от местни енергийни източници поставя въпроса за ангажимента на Щатите към Близкия изток и доколко Вашингтон трябва да изразходва дипломатически и военни средства, за да гарантира сигурността на нефтените потоци от Персийския залив. В тази връзка, според някои експерти като Андерс Аслунд, шведски икономист и старши сътрудник в Атлантическия съвет, „интересите на САЩ в Близкия изток спадат заедно с вноса на енергия от региона“. Още повече, че Америка инвестира средства в опазването на морските търговски пътища на петрол, от което се възползват най-вече страни от Югоизточна Азия, в това число и Китай – основният двигател на глобалното търсене на енергия. От друга страна, Поднебесната империя е разглеждана като стратегически конкурент на Щатите в глобален план. Пекин добре осъзнава, че Щатите са по-добре запознати със сложната среда на регионална сигурност и динамика в Близкия изток. Затова Китай все още залага на икономическата си мощ и меката сила в отношенията си с региона. През 2017 г. Пекин се превръща в най-големия вносител на петрол, измествайки Вашингтон²⁷. Възгледът за постепенното изтегляне на Америка от Близкия изток бива лансиран още по времето на президента Обама, с обявяването на стратегията за „завъртането към Азия“, с което обвързаността на САЩ спрямо други региони да намалее.

До каква степен обаче фактът, че Америка все по-малко разчита на внос на петрол от Близкия изток, допринася за нейното постепенно откъсване от региона? САЩ остават неизменно свързани с международните пазари на нефт. С други думи, всяко рязко покачване или намаляване на глобалното предлагане се отразява върху цените, следователно и върху крайния потребител във всяка точка на света. Въпреки че Щатите покриват своите енергийни нужди, страните от ОПЕК начело със Саудитска Арабия са в състояние да „наводнят“

²⁶ O'Sullivan. M. Windfall, How the New Energy Abundance Upends Global Politics and Strengthens America's Power. New York: Simon and Schuster, 2017, p. 255.

²⁷ China surpassed the United States as the world's largest crude oil importer in 2017, U.S. Energy Information Administration, last updated: February 2018. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=34812> (посетен на 10.09.2019).

пазара с допълнителни количества нефт или да го ограничат, тъй като разполагат с достатъчно резерви, които бързо биха могли да пуснат на глобалния пазар. Поради това Вашингтон има силен интерес от опазването на баланса на енергийните пазари. Това най-вече се отнася за Близкия изток, където жизнените интереси на САЩ като противодействието срещу тероризма, неразпространението на ядрени оръжия, поддържане на регионалната сигурност за опазване на съюзници като Израел, ще се запазят²⁸. Това, което шистовата революция по-скоро предоставя на Щатите, е по-добро позициониране в международната среда. САЩ вече не биват разглеждани като енергийно слаби. Ситуацията е коренно различна от тази през 70-те, когато нефтеното оръжие бива използвано като инструмент за политически натиск. Подобен натиск не би могъл да бъде наложен от страните от ОПЕК в сегашните условия – дори и при рязко намаляване на производството на нефт с цел повишаване на цените, американските долари ще се запазят в рамките на вътрешния пазар, а няма да отидат отвъд океана. Заедно с това, физическата наличност на петрола ще бъде запазена.

IV. Заключение – външнополитическата инструментализация на шистовата революция и ролята ѝ в арабско-израелския конфликт

Осъзнаването новопридобитите предимства в енергиен план бива отразено в Стратегията за национална сигурност от декември 2017 г., където ролята на САЩ в международната енергийна система е описана с термина „енергийна доминация“ – водещата позиция на страната като първостепенен производител, потребител и иноватор, гарантиращ свободни енергийни пазари²⁹. В стратегията се допълва, че Съединените щати ще „помогнат на своите съюзници и партньори да станат по-устойчиви срещу тези, които използват енергията като средство за принуда“. Освен чисто ресурсна, като например да снабдява своите европейски партньори с втечен газ, вместо тръбопроводен руски газ, тази подкрепа към съюзници като Израел се изразява в конкретни външнополитически действия. Според Дан Бруйет, заместник-министър на енергетиката на САЩ, външнополитическите решения на Вашингтон са повлияни от новата позиция на Щатите на международните пазари, като новооткритото изобилие от енергийни ресурси дава възможност на администра-

²⁸ Blackwill, R., O’Sullivan, M. America’s Energy Edge: The Geopolitical Consequences of the Shale Revolution, *Foreign Affairs*, Vol. 93, 2, March/April 2014, p. 102–114. https://www.jstor.org/stable/24483588?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents (посетено на 10.09.2019).

²⁹ National Security Strategy of the United States of America, December 2017, Washington DC. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf> (посетено на 10.09.2019).

цията на президента Тръмп да придвижи напред интересите на Америка и да подкрепи своите партньори и съюзници, в това число и Израел³⁰. Тази подкрепа е изразена чрез три конкретни действия – преместването на американското посолство от Тел Авив в Йерусалим, признаването на Голанските възвишения като част от територията на Държавата Израел, както и разглеждането на израелските селища в района на Западния бряг като ненарушаващи международното право.

С други думи, точно както нефтеното оръжие бива инструментализирано от ОПЕК през 70-те с цел постигане на външнополитически цели като отстъпки и търсене на компромис в намиране на решение на арабско-израелския конфликт, така и шистовата революция придава допълнителна външнополитическа сила на Съединените щати в процеса и накланя везните в полза на техния основен съюзник в региона. Освен напълно различна вътрешнополитическа позиция по отношение на енергийната им уязвимост, във външнополитически план Щатите са по-добре позиционирани, отколкото през 70-те. Докато през 70-те международната обстановка е белязана от блоковото противопоставяне между САЩ и Съветския съюз, което не предполага заемането на крайна позиция по политически чувствителен въпрос, какъвто е арабско-израелският конфликт, то след разпадането на Източния блок, Вашингтон до голяма степен запълва вакуума, оставен от Москва. Хардлайнерите през 70-те, обвързани по-тясно със Съветския съюз и залагайки на по-твърда позиция в защита на арабските интереси срещу тази на „империалистите“ и „дионистите“ – Либия, Ирак, Сирия, изпадат в тежка политическа криза, свързана с военен конфликт, междуетническо и религиозно противопоставяне, разпространяване на радикален ислямски тероризъм и пр.

От друга страна, докато през 70-те години фокусът върху региона на Близкия изток основно е съсредоточен върху арабско-израелския конфликт, то след края на Студената война, той бива изместен към борбата с тероризма, неразпространение на ядрени оръжия и възпиране на регионалните аспирации на Иран, войната в Ирак, Сирия и Йемен. В допълнение, до Ислямската революция в Иран през 1979 г. отношенията между Техеран и Рияд са съюзнически, част от „двустълбовата политика“ на Съединените щати за опазване на Залива от съветското влияние. В годините след това Саудитска Арабия и Иран се превръщат в основните врагове в региона, което допълнително отнема фокуса от арабско-израелския конфликт. Всички тези обстоятелства благоприятстват за котирането на шистовата революция като външнополитически инструмент.

Фактът, че САЩ вече не разчитат на внос на енергоресурси от Близкия изток не означава, че те ще се изтеглят от този все още стратегически важен

³⁰ Crooks, E. U.S. official says shale boom has fuelled support for Israel, Financial Times (FT), March 2019. <https://www.ft.com/content/68cc8a60-5027-11e9-9c76-bf4a0ce37d49> (посетено на 10.09.2019).

регион. Страните от ОПЕК начело със Саудитска Арабия все още са способни, макар и в по-малка степен отпреди, да манипулират цените на петрола, което да афектира и американския потребител. Други външнополитически приоритети, като защитата на Израел, борбата срещу тероризма, възпирането на регионалните амбиции на Иран и т.н. все още изискват интензивно американско военно, разузнавателно и дипломатическо присъствие. Енергийната самодостатъчност по-скоро допринася за това Щатите да наложат своята визия и да подкрепят партньорите си относно развитието на конфликтите в региона, без те самите да бъдат подлагани на санкции, подобни на тези през 70-те.

Използването на шистовата революция в полза на интересите на Израел е скорошно явление, инструментализирано от администрацията на президента Доналд Тръмп. Това обаче не означава, че ще бъде задължително дългосрочна политика, следвана от последващи американски правителства. При евентуална победа на Демократическата партия на изборите през 2020 г., би могло да се очаква промяна в подхода при разрешаването на конфликта. Вътрешната опозиция срещу управлението както на президента Нетаняху, така и срещу това на президента Тръмп се засилва. В Израел, Нетаняху е изправен пред съдебен процес за пране на пари и злоупотреба с публична власт, а над Тръмп е надвишен процес по импийчмънт. Невъзможността за съставяне на правителство и след повторното провеждане на парламентарни избори в Израел поставя под сериозно съмнение политиките на крайнодесните представители на партията на Нетаняху. Тук трябва също да се отбележи, че предприетите външнополитически действия от Белия дом в полза на Израел са продиктувани и от вътрешнополитически калкулации, свързани с подкрепата на дадена група избиратели, например евангелистките общности, на предстоящите президентски избори. Евангелистите са основният електорална база на Тръмп от изборите през 2016 г., като много от тях са активни поддръжници на Израел, изграждащи силна религиозна връзка с еврейския народ и Светите земи³¹. Още повече, самият вицепрезидент Майк Пенс и държавният секретар Майк Помпео са евангелисти. С други думи, енергийното преимущество на САЩ дава възможност да бъде инструментализирано както за вътрешнополитически, така и за външнополитически цели.

Новият статут на САЩ като водещ производител на суров петрол отново възвръща на страната позиции в международен план, които тя губи през 70-те години. Наложеното нефтено ембарго принуждава американската администрация да търси компромисен вариант и да заеме посредническа позиция в регулирането на арабско-израелския конфликт, като междуременно

³¹ Caspiani, M., Spetalnik, M. Trump shift on Israeli settlements fulfills wish list of evangelical base. Reuters World News, November 2020. <https://www.reuters.com/article/us-israel-palestinians-usa-evangelicals/trump-shift-on-israeli-settlements-fulfills-wish-list-of-evangelical-base-idUSKBN1XT2UT> (посетено на 28.11.2019).

във вътрешен план се търсят начини за повишаване на енергийната сигурност. Новопридобитата енергийна самодостатъчност отваря по-широко поле за външнополитически маневри, премахвайки опасенията на Вашингтон относно зависимостта му от внос на нефт от Близкия изток. Така Вашингтон е в състояние да заеме радикално различна позиция спрямо арабско-израелския конфликт от тази през 70-те, след като липсва уязвимостта от петролни доставки от държави, които не са признали държавността на Израел.

ЛИТЕРАТУРА

- Aburish, S. Nasser, *The Last Arab*. New York City: St. Martin's Press, 2004.
- Andreas, J-J. *The Shale Revolution in the U.S. and its Impact on Energy Markets, Energy Security, and the U.S. Energy Transition*, KAS International Reports, 2015.
- Blackwill, R., O'Sullivan, M. *America's Energy Edge: The Geopolitical Consequenses of the Shale Revolution*, *Foreign Affairs*, Vol. 93, № 2, March/April 2014, p. 102–114.
- Bösch, F. (2014). *Energy Diplomacy: West Germany, the Soviet Union and the Oil. Crises of the 1970s.*, *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 39(4), 2014, p. 165–184.
- Caspiani, M., Spetalnik, M. *Trump shift on Israeli settlements fulfills wish list of evangelical base*. Reuters World News, November, 2020.
- Cf. Alex Trembath et al. *Where the Shale Gas Revolution Came From*. Breakthrough Institute Energy & Climate Program, 2012.
- Charles J. Cicchetti, Willian J. Gillen. *The Mandatory Oil Import Quote Program: A Consideration of Economic Efficiency and Equity*. *Natural Resources Journal*, July 1973.
- Crooks, E. *U.S. official says shale boom has fuelled support for Israel*, *Financial Times (FT)*, March 2019.
- Dineva, V. *Energy security as a global policy concern – Historical development and evolution of the concept*, *Energy diplomacy journal, Foreign affairs research papers*, issue 8, March 2019, p. 12–26.
- Ditté, P., Roell, P. *Past oil price shocks: Political background and economic impact. Evidence from three cases*, *Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) Zürich*, 2006.
- Hengel, D. *The Energy Dominance Agenda: Myth Vs. Reality*, *World Energy (WE) Magazine* 41, December 2018.
- International Energy Agency, 2019. <https://www.iea.org/about/history/>
- International Nuclear Association. *Nuclear Power in France*, 2019. <https://www.iea.org/about/history/>
- National Security Strategy of the United States of America, December 2017, Washington DC. <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf>

- Oil: crude and petroleum products explained, U.S. Energy Information Administration, last updated: May 29, 2019. <https://www.eia.gov/energyexplained/oil-and-petroleum-products/imports-and-exports.php>
- O'Sullivan. M. Windfall, How the New Energy Abundance Upends Global Politics and Strengthens America's Power. New York: Simon and Schuster, 2017.
- Palfreman, J. Why the French Like Nuclear Energy, Frontline Broadcasting, достъпно на: <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/reaction/readings/french.html>
- Yergin, D. The Prize: The Epic Quest for Oil, Power and Money. New York: Simon and Schuster, 1991.

ДЕВИАНТНАТА ПРИРОДА НА ДЕЗИНФОРМАЦИЯТА В ИНТЕРНЕТ

Димитър Костадинов Стоянов

Анотация. Научната парадигма при изследването на фалшивите новини и дезинформацията търпи сериозна еволюция в последните няколко години. Разбирането за този феномен на информационното общество и глобализма започва да се променя под въздействието на политически и социални катаклизми, вирусни пандемии и технологични иновации. Фалшивите новини, алтернативните факти, постистина и пропагандите се разглеждат основно през призмата на хибридна война. Те се изследват като ефективни инструменти за правене на политики и реална заплаха за демокрацията. Вече 5 години сме свидетели на половинчати институционални опити да се поставят различните жанрове на дезинформацията под общ знаменател, в опита разпространението им да бъде ограничено. Текущото изследване тръгва в друга посока. То обосновава хипотезата, че употребата на фалшивите новини в онлайн пространството е форма на специфична социална и комуникационна девиация. Субектите, които ги разпространяват, не успяват да постигнат целите си с позволените от закона, морала или професионалните стандарти средства. Подобен род девиантно поведение се изследва повече от век от социологията, антропологията и криминологията. Средата, в която то се реализира към днешна дата в условията на информационно общество, променя механизмите му на въздействие. Текущото изследване разглежда хипотезата, че отделните форми на дезинформация онлайн трябва да бъдат разглеждани и изследвани като отделни жанрове на този феномен. Не като хомогенно цяло.

Ключови думи: фалшиви новини, постистина, алтернативни факти, хибридна война, онлайн дезинформация, информационно общество, въобразени общности.

THE DEVIANT NATURE OF INTERNET DISINFORMATION

Dimitar Kostadinov Stoyanov

Abstract. The scientific paradigm of fake news and misinformation exploration has evolved serious in the last few years. The vision of this phenomenon of the information society and globalism is has change after political and social cataclysms viral pandemics and technological innovations. Fake news, alternative facts, post-truth, and propaganda has explored through the point of view of hybrid warfare. They have proved as effective policy-making tools and a real threat to democracy. 5 years now we have been witnessing half-hearted institutional efforts to putting in in the same bowl the various genres of disinformation, in an attempt to limit their spread. The current study is moving in another direction. It substantiates the hypothesis that the online using of fake news is a form of specific social

and communication deviation. The entities that spread them fail to achieve their goals by the tools permitted by law, morality or professional standards. More than a century this kind of deviant behavior has been studied by sociology, anthropology and criminology. The current environment in which it is spread, changes its mechanisms of influence. The current study examines the hypothesis that individual forms of misinformation should be considered and explored as separate genres of this phenomenon. Not as a homogeneous entity.

Keywords: Fake news, Post-Truth, alternative facts, hybrid war, online misinformation, information society, Imagined communities.

Увод

Възникването и разпространяването на дезинформация онлайн е основен проблем, пред който са изправени старите демокрации в Европа и САЩ. През 2019 г. фалшивите новини са разпознати като по-сериозна заплаха от тероризма, с която трябва да се справят медиите¹. Противно на усилията на множество консервативни политически субекти, Европейската комисия на този етап е далеч от идеята за нормативни санкции срещу онлайн медиите, които разпространяват различни форми на дезинформация. Обществото има опит със сензационна информация и дезинформация, но не и при употребата ѝ в онлайн среда.

В края на XIX век в Съединените американски щати между печатните издания на Джоузеф Пулицър и Уилям Хърст се води война за аудитория. Сред основните оръжия, които те използват са изфабрикувани, фалшиви новини и неточно предадена информация. Войната е позната още като войната на жълтата преса.

Когато кубинците вдигат въстание срещу Кралство Испания, чиято колония са към 1898 г., САЩ изпраща крайцера „Мейн“ да защитава американските граждани в Хавана, с оглед на започващите размирици. Вечерта на 15 февруари 1898 г. корабът се взривява и потъва при неизяснени обстоятелства. Избухва носът му, където са барутните погребни и каютите на екипажа. При инцидента загиват 266 души. Капитанът и по-голямата част от офицерите оцеляват, тъй като се намират в кърмата на кораба. Гибелта на „Мейн“ и на около 2/3 от екипажа му получава широк обществен отзвук в американската преса. Пулицър и Хърст се надпреварват в разпалването на гнева срещу испанците, които са заподозрени за потопяването на плавателния съд. Конгресът обявява война, която продължава четири месеца. Пулицър и особено Хърст публикуват в изданията си огромни заглавия и емоционални, често подвеждащи статии за хода на бойните действия. „Как ви харесва войната на „Journal“?“, пита в едно от изданията си Хърст. След края на войната жълтата преса започ-

¹ https://www.dnevnik.bg/sviat/2019/06/27/3930447_falshivite_novini_sa_po-opasni_ot_terorizma_pokaza/

ва процес на саморегулация. В следващото десетилетие Пулицър възприема концепцията за журналистика в обществен интерес и учредява професионална награда на свое име. Според мнозина анализатори не просто моралното осъзнаване на Пулицър, а промяната в бизнес модела на медиите води до тези крачки. Изданията започват да се издържат и печелят все повече на рекламата, а не от продажбата на книжните тела. Това стимулира издателите да търсят по-малко сензационни заглавия и повече престиж и достоверност. Вестниците започват да се надпреварват в това кой е представил фактите най-точно и разбираемо.

В епохата на постмодерността онлайн средата променя из основи алгоритми на печелившия медиен² бизнес модел. Икономиката на вниманието работи ефективно, но и в конфликт с икономиката на доверието, градена от традиционните медии. Американският изследовател Хърбърт А. Саймън е сред първите учени, които откриват разминаване в тезите на много дизайнери на онлайн информационни системи, представящи неправилно проблема си с дизайна като недостиг на информация, а не като недостиг на внимание. В серия от лекции Саймън сравнява свръхпредлагането на информация с прекалено големия брой зайци, които неговото семейство отглежда като домашни любимци, което довело до недостиг на марули, с които да бъдат хранени те. „Същото се получава с излишъка на информация, която води със себе си до дефицит на нещо друго: недостиг на това, с което информацията се „храни“. Какво е това нещо, с което се храни информацията ли? Ами очевидно – вниманието на нейните потребители“³, посочва изследователят. Според него изобилието на информация води до дефицит на внимание у реципиентите и нужда от преразпределяне на това внимание ефективно между свръхпредлагащите информация източници, които да го консумират.

Дезинформацията онлайн става все по-актуален проблем поради факта, че демокрациите не разполагат с правна уредба, по силата на който да я възпрат. Нещо повече, изработването на такава би могло да тласне изпълнителната власт към налагането на цензура. Фалшивите новини и останалите жанрове дезинформация са вплетени в потока от агресивно тиражирано новинарско и аналитично съдържание, представляващи вкупом излишък на информация според класификацията на Хърбърт А. Саймън. Наред с пропагандата, те са инструмент, чрез който се манипулира правото на гражданите да правят информиран политически, социален и икономически избор. Често вниманието на реципиентите се фокусира върху дезинформация чрез употребата на „емоционални бутони“. Brexit вероятно е отличен пример за щетите, които

² Матю Крауфорд: „Вниманието е ресурс – човек има много от него“. Вниманието е съсредоточено върху умствената ангажираност към определена информация.

³ Simon, H. A. Designing Organization for an Information-Rich World. Baltimore: JohnsHopkins University Press, 1971.

са способни да нанесат фалшивите новини сами по себе си в онлайн среда през призмата на хибридна война⁴. Последното понятие навлиза уверено във военната и научната документация (литература).

Хибридната война не се обявява официално, не се води или действията ѝ не се признават от регламентирани играчи – политически субекти или държави. Тази война използва неконвенционални средства. Такава е инфилтрацията в информационната среда на други държави, подклаждане на паника, финансиране на нарочно създадени политически субекти с цел промяна на външнополитическата линия на набеязаните противници. Хибридната война не се „печели“, поне не в официалния смисъл на думата. Дезинформацията и фалшивите новини могат да бъдат и често са елемент от хибридна атака, но не е задължително винаги да са такива. Хибридната война е отвъд сферата на комуникацията и информацията. Подобно на асиметричната, няма ясно очертана фронтова линия и се води с всички военни и невоенни средства на няколко условни бойни полета: в конфликтни зони, в редиците на собственото ѝ население, което се използва като камуфлаж и щит, с цел набиране на обществена поддръжка в подкрепа на кампанията, пропагандиране на омраза към врага, елиминиране на вътрешната опозиция и други подобни, както и на ниво международна общност, където се търси легитимност. Хибридната война присъства в това изследване, доколкото тя е свързана с дезинформацията, но не периферна тема.

Промяната на средата, в която се разпространява дезинформацията, включително и като инструмент на хибридната война, променя научната парадигма при изучаването ѝ. В този дискурс понятието „научна парадигма“ се използва от американския философ Томас Кун. Още през 60-те години на миналия век той употребява термина, натоварвайки го семантично със смисъл на възприятен модел, чрез който осъзнаваме заобикалящата ни действителност⁵. Кун описва научната парадигма, като динамичен процес на непрекъсната интерпретация в общуването. Интерпретация, която в определени случаи, подлежи на радикална, революционна смяна. Промяната на модела, чрез който се реализират фалшивите новини или дезинформацията, е резултат от революция в комуникациите и в обществените отношения въобще, която футуристът Алвин Тофлър описва детайлно още през 1980 г. в книгата си „Третата вълна“⁶.

Тази статия представя примери от практиката, обосноваващи хипотезата, че умишленото разпространение на дезинформация онлайн е информацион-

⁴ <https://armymedia.bg/archives/26702>

⁵ Кун, Т. Структурата на научните революции. София: Изток-Запад, 2016.

⁶ Тофлар, А. Третата вълна. София: П. К. Яворов, 1991 г. Тофлър разделя човешката история на три вълни – първа (земеделско общество), втора (индустриално) и трета (постиндустриалното), епохата, в която сме разположили ние. Книгата прогнозира промяната в механизмите на обществените отношения, на които сме свидетели днес.

на и комуникационна девиация. Това се случва най-често през социалните мрежи, чрез споделяне на съдържание от онлайн новинарски или аналитични платформи. Ще се опитам да ви представя различни отправни точки при изследването на феномена дезинформацията в онлайн среда, както и да дам отговори на няколко основни въпроси, които могат да доведат до по-добро разбиране на тази проблематика. Вярвам, че е важно да бъде изяснено защо темата добива популярност в епохата на глобализация. Ще си позволя да ви занимавам и с решаването на един терминологичен проблем – в каква степен понятието „дезинформация онлайн“ се препокрива с понятието „фалшиви новини“.

1. Социалната девиантност в онлайн среда

Към днешна дата можем да направим обосновано предположение, че дезинформацията в онлайн пространството се гради на няколко основни стълба, сред които *fake news* – тиражирани новини за събития, които в действителност не са се състояли. Постистина – политика, насочена към търсенето на емоционална, а не логична реакция у реципиентите на политически и социални послания и новини. Благодарение на феномена постистина в едноименната епоха, на базата на верни факти се правят неверни изводи, които се внушават на аудиторията, защото са емоционално въздействащи. Това е подход от инструментариума на „черната пропаганда“. В букета с инструменти на дезинформацията са и алтернативните факти като форма на моделирана, гъвкава истина, която се употребява според нуждите на боравещите с нея. Употребата на тези инструменти е форма на информационна и комуникационна девиантност, която реализира социална такава. При изучаването и анализирането на отклоненията по традиция се обследват социалните условия, които лежат в основата на девиациите, както и защо отклоненията са характерни за дадено време. В конкретния случай можем да твърдим, че глобалното село и социалните мрежи са новата среда, различна от регулирания нормативно модел на традиционните медии, която се явява хранителна за дезинформацията. Както вече беше отбелязано, изобилието на информация води до дефицит на внимание у реципиентите и нужда от преразпределяне на това внимание ефективно между свръхпредлагащите информация източници. Натискайки емоционални „бутони“, източниците на дезинформация си осигуряват вниманието на реципиентите. Така те реализират девиации.

Концепцията за социалната патология и социалната девиация принадлежи на Емил Дюркем. Той въвежда понятието „аномия“, в което „а“ е отрицателна частица, а *nomos* – „закон“. Тоест нарушаване на закона. Аномията е ситуацията, при която нормите, правилата и законите, осигуряващи равновесие на дадена обществена система, отслабват действието си или го загубват. С това понятие Дюркем назовава отсъствието на общи социални правила и норми⁷.

⁷ Дюркем. Е. Самоубийството. София: Женифер-Хикс, 1999.

Социологът Робърт Мъртън развива в различна посока идеята за аномията, разглеждайки я като функция на обществото, породена от несъответствието между културно предписаните в конкретна група цели и социално достъпните за индивида средства за тяхното постигане⁸. При невъзможност за осъществяване на определена цел с позволени от закона и морала средства, индивидите пристъпват към използване на незаконни, нелегитимни средства. Така Мъртън достига до тезата, че социалната девиация е персонална или колективна реакция на състоянието на обществена аномия. Няма да се спирам на четирите типа социални девиации, които той дефинира, защото това е далеч от темата на изследването.

Преднамереното използване на фалшива или изкривена информация, за да се повлияе върху общественото мнение по вреден начин, е опция индивиди или субкултурна група да се справи с проблемната ситуация, но за обществото такава адаптация към ситуацията носи негативни последици. Фалшивите новини допълнително деинституционализират вече разклатените норми и по този начин задълбочават обществената аномия. Отворен е въпросът правонарушение ли е употребата на дезинформация онлайн с корисни цели. Според юридическата социология теорията за социалната дезорганизация по-плътно се доближава до модела, при който може по-точно да се разграничи девиантното поведение от правонарушението. Такова са конкретните престъпни деяния от някои нови форми на социална патология, които безспорно притежават юридически характеристики, но обяснението им не се вмества в чистия юридически анализ⁹. Социалната дезорганизация е такова нарушаване на интегритета на социалната система, което се дължи на липсата на контрол, включително и чрез правото. Освен преките последици, които дезинформацията онлайн води след себе си, като погрешни политически и икономически решения и морална паника, тя води и до дезорганизация на демократичните социални системи.

Фалшивите новини са най-ясно различимата проява на комуникационна и информационна социална девиация, отклонение от стандартите за обективна журналистика, което води към делегитимация на традиционните конвенционални медии заради недоверие, което генерират анонимни „новинарски“ платформи и социалните медии. Дезинформацията подкопава устоите на демокрацията, удряйки я по свободното слово, което има своята институционализация. От една страна, аудиторията губи доверие в медиите, защото е заливана с фалшиви новини и алтернативни факти. От друга страна, в епохата на постистината често дори и да достигнат до реципиента, проверените професионално направени новини не успяват да му помогнат да направи информиран избор, тъй като не успяват да предизвикат у него достатъчно силна емоционална реакция. Неизясненият юридическия статут на информационните девиации, употреба-

⁸ Мертон, Р. Социална теория и социална структура. Москва: Хранител, 2006.

⁹ Наумова, С. Социология на правото. София: БАН, 2016.

вани с користни цели също води до задълбочаването на кризата, породена от употребата им. Вече за всички е ясно, че интернет и в частност социалните мрежи са „ефективен инструмент за осъществяване на социално значимо поведение чрез използване на нетрадиционни технологии“¹⁰.

В едно от немногото изследвания на правните аспекти в регулацията на онлайн пространството проф. Тенчо Колев и проф. Ирина Цакова се обединяват около становището, че е налице значително изоставане на нормативно-правното осмисляне и законодателното регулиране на онлайн медиите и социалните мрежи. Експертите, включително и онези, които работят за Европейската комисия са скептични към идеята за директно законодателство срещу фалшивите новини. На първо място, дефиницията на явлението не е еднозначна. Наред с това и опасността от превръщането на регулацията в цензура е твърде съществена. От 2018 г. е изяснено, че в името на свободата на словото Европейската комисия не планира конкретни законодателни инициативи, независимо от плановете в тази посока на някои консервативни десни политически формации. Вероятно може да се обоснове предположение, че институциите и изследователите са пропуснали зараждането на кризата с фалшивите новини и дезинформацията онлайн. Този проблем набира скорост повече от две десетилетия. Естествено, този процес е далеч по-млад от използването на неконвенционални средства за постигане на военната цел – унищожаване, дестабилизация или превземане на противника, каквито са асиметричната и хибридната война. Двата проблема имат индивидуално развитие, преди информационната девиация и хибридната война да намерят пресечна точка. Въпреки това последните 3–4 години двата феномена са изследвани в съвкупност. Темата за дезинформацията и в частност за фалшивите новини, постистината, алтернативни факти и пропагандата, тиражирана предимно във виртуалната среда, набира скорост лавинообразно и се превръща в обект на изследвания сред лингвисти, антрополози, социолози, политолози, икономисти, експерти по сигурността, математици и кибернетици.

2. Fake news преди post-truth age

В началото на новото хилядолетие fake news не е оръжие, а по-скоро вътрешно ведомствена тема за журналисти и издатели. Най-често те са използвани в печата като „димки“ – за отвличане на общественото внимание от политически или икономически скандали или са резултат от репортерски грешки. Преди 1999 г. дезинформацията в онлайн пространството привлича вниманието и на малцина изследователи антрополози, културолози или социолози, които ги изселват като елемент от субкултурната среда на някои общности, като тези от течението new age (моля да не се бърка с new age

¹⁰ Цакова, И. Правно регулиране на социалното взаимодействие във виртуалното пространство. София, 2009.

media), както и на някои дигитално опосредствани политически движения, които са в основата на alt-right движението в Съединените щати след 2010 г. Това са крайнодесни консерватори, Ку Клукс Клан и бялата националистическа Традиционалистка работническа партия, борещи се за кодифициране на превъзходството на бялата раса. Ричард Спенсър успява да ги обедини, поне за известен период от време, в една неформална организация. Още през 90-те години на XX век, макар да са разпръсната група от хора, контактуващи предимно онлайн, те се вписват до голяма степен в понятието „въобразена общност“¹¹, но през призмата на информационното общество.

Според някои изследователи един от движещите механизми на alt-right общността, още преди да бъде наречена така, към изграждане на усещане за единение е обменът и разпространението на фалшиви новини, конспиративни теории и пропаганда чрез онлайн комуникационни канали. Подобни наблюдения са споделени в Полевото ръководство за фалшиви новини и други информационни смущения издаден от Public Data Lab Amsterdam¹². Тези наблюдения могат да бъдат отнесени и към теориите на британския политолог Бенедикт Андерсън, който в книга си „Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма“ акцентира върху значимостта на медиите, като средство за формирането на националното съзнание. В случая с alt-right визираме общностното съзнание. С оглед на факта, че книгата е публикувана за първи път в началото на 80-те години на XX век и анализира период от около 200 г. назад във времето е разбираемо, че Андерсън разпознава печата като основен източник на информация за множество граждани едновременно с което си свойство създава усещане за общност в съзнанието на индивидите.

Към днешна дата ситуацията изглежда различно, защото с настъпването на новото хилядолетие вестниците на хартиен носител загубиха позиции. Много от тях се преобразуваха изцяло в онлайн информационни платформи. В книгата си „Дигитална политика“ Христо Проданов отбелязва, че умножаването и разпространението на новите комуникационно-информационни технологии променя бързо комуникативните междуличностни и опосредствани от медиите и компютрите ситуации, практики и информационно поведение на хората, цялостния процес на социална интеграция в съвременните общества¹³. Именно опосредствани от медиите и компютрите групи, като alt-right, са сред първите регистрирани генератори на дезинформация в интернет. Изключително важно е да се отбележи, че тези групи, преди да са проводници на дезинформация, са нейни реципиенти и основен таргет. Вярвайки в конспиративни теории, те

¹¹ Андерсън, Б. Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма. София: Критика и хуманизъм, 1998.

¹² Field Guide to “Fake News” and Other Information Disorders, Public Data Lab, Amsterdam, 2018.

¹³ Проданов Х. Дигитална политика. София: Фабер, 2011.

са отлична среда за разпространението на дезинформация, представена, като скрита истина. По много въпроси членовете на alt-right са разединение, но вярата в конспиративните теории и повлияването им от фалшивите новини ги сплотяват. Профилите в социалните мрежи на членове от такива субкултурни групи и на различни инфлуенсъри често се превръщат платформи за тиражирането на различна невярна информация. Тази констатация не е нова.

Немският философ и социолог Юрген Хабермас¹⁴ застъпва тезата, че употребата на новите дигитални информационни технологии разширява понятието за публична сфера, включвайки в него все повече изглеждащи преди това частни пространства, като профилите в социалните мрежи например. Този факт от обект на научни изследвания се превърна в практически проблем след 2016 г. заради кампании на дезинформация, прокарвани през реални или фалшиви профили в социалните мрежи.

3. Fake news след бежанската криза от 2013 и Brexit

Първата „буря“ от фалшиви новини и дезинформация в Европа се разразява в рамките на емигрантската криза след Арабската пролет от началото на 2013 г. Последва следваща вълна от дезинформация след анексирането на Крим. Европейският съвет реагира на ситуацията със създаване на оперативна група за стратегическа комуникация с Източното съседство от март 2015 г., чиято цел е „противодействие на текущите кампании за дезинформация от страна на Русия“. Оперативната група действа от септември 2015 г. в рамките на Европейската служба за външна дейност.

След избора на Доналд Тръмп за президент на САЩ, с активната подкрепа на alt-right общността и кампанията по Brexit, темите fake news и хибридна война се настаняват трайно в дневния ред на старите демокрации. През 2017 г. девет страни членки на ЕС и НАТО договарят ангажимент към овладяване на стихийното разпространяване на неверни факти чрез онлайн медиите. Действията им се координират от интегрирани структури като Центъра за борба с хибридните заплахи във Финландия. Фалшивите новини предизвикват реакция в Европа, която се представя за спешна. Преди последните президентски и парламентарни избори във Франция и Германия на фалшивите новини се гледа вече като на реална заплаха, която може да срути установения политически ред. И в двете страни се приемат закони, с които социалните платформи са принудени бързо да свалят невярно съдържание, за което се смята, че цели да повлияе на изборителния процес или пък представлява реч на омразата¹⁵.

¹⁴ Хабермас Ю. Структурни изменения на публичността: Изследвания върху една категория на буржоазното общество. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.

¹⁵ https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2018/04/26/3170001_moje_li_brjuksel_da_ogranichi_falshivite_novini/

Следващата крачка, която чиновниците в Брюксел и Страсбург предприемат е да създадат „експертната група на високо равнище относно онлайн разпространението на фалшиви новини и дезинформация“. От последващи изявления на Европейската комисия става ясно, че експертите ѝ съзнателно избягват термина „фалшиви новини“, тъй като според тях той не успява да предаде сложното естество на дезинформацията, включваща също и съдържанието, което смесва измислена информация с факти. През месец април 2018 г. ЕК обявява официално, че се отказва от понятието „фалшиви новини“ и го заменя с ново определение – „дезинформация онлайн“. Към днешна дата терминът на ЕК не е придобил особена гражданственост.

4. Загубени в превода

Безспорно словосъчетанието *fake news* съдържа известни неясноти. Според *Cambridge dictionary* думата *fake* означава „обект, който е направен да изглежда истински или ценен, за да заблуди хората“. Ако думата се отнася към артефакт, то тогава тя би била синоним на „менте“. Пак според същия източник новината е информация или репортажи за скорошни събития. Новината още е и журналистически жанр, както и телевизионна или радиoproграма, състояща се от репортажи за последните събития. Най-често под понятието *fake news* се крие публикация, радио- или видеорепортаж от или за събитие, каквото не се е случвало. Ако се обърнем към експертизата на артефакти, можем да направим паралел с още поне две понятия – „копие“ и „реплика“. Тук не говорим за творческо копие на новина, което ясно индикира, че е такова, или сатирична реплика към събитията от деня. *Fake news* е фалшификат на новина.

Класически пример в тази посока е „новината“ за мнимо изявление на еврокомисаря Йоханес Хан относно България, което е тиражирано от няколко сайта с неясна собственост. На публикацията е поставено грабващото внимание заглавие „Казвам ви го директно – до 40 години България ще изчезне“. Както често се случва, новината предизвиква силна емоционална реакция и е споделяна масово от потребителите на социалните мрежи. Часове по-късно пресофисът на ЕК в България официално отрича комисарят да е правил подобно изказване¹⁶.

Тази новина е предназначена за разпространение сред българската аудитория. Пример за много популярна фалшива новина („номад“) е историята за руски емигранти в Германия, които въздават „справедливост“ на арабски емигранти заради отвлечено и насилено 13-годишно момиче на име Лиза. Казусът придоби популярност като „Лъжата Лиза“. Измислената история обикаля из Европа през 2016 г. У нас е тиражирана под заглавие „Руснаци пребиха миг-

¹⁶ <https://offnews.bg/medii/ek-alarmira-za-falshivo-izkazvane-na-komisar-han-zabalgaria-647238.html>

ранти, мъстят за насилената 13-годишна¹⁷. В подзаглавието се обяснява как „братушките“ се изсипват пред мюсюлманското общежитие със 120 коли и вой на клаксони. Безспорно, подборът на думите търси емоционалната реакция на аудиторията, превращайки конфликта „иноверци срещу руснаци“ към моделите от българската история и парадигмата „свои–чужди“. Текстът на тази фалшива новина е пълен с квалификации, което е неприемливо за новинарски тип журналистика. Източникът на информацията у нас е отново сайт с неясна собственост – Bultimes.com. Той ни съобщава как живеещите в Германия руски емигранти смазват от бой „арабските примати“, които са се гаврили с 13-годишна ученичка. „30 часа нерезите (визират се извършителите на несъществуващото престъпление – б.а.) се гаврили с ученичката, а германската полиция я натискала да признае, че тя сама ги повикала!“.

Както и при alt-right групите и тук фалшивата новина върви със съпътстваща конспиративна теория. В случая това е тезата, че германската полиция прикрива престъпленията, които са извършени от арабските бежанци. Фалшивите новини имитират модел, подобен на достъпа до езотерично, скрито знание. Често в тяхното повествование се „разкрива“ строго пазена тайна, като Зона 51¹⁸, количествата злато, които се изнасят от България, или тайният апартамент на някой политик в Париж, например. Разказът за Лиза не спира дотук. Източникът на тази история, Bultimes.com, твърди, че когато се разчуло за груповото изнасилване на малолетното момиче, била направена светкавична организация. „Пред общежитието на мюсюлманските престъпници с вой на клаксони се изсипали над 120 леки автомобила с по трима-четирима здрави братушки във всеки. Арабите опитали да се съпротивляват, че даже и да стрелят, но руснаците направо ги смазали с бейзболни бухалки и столове по всички етажи на мигрантското общежитие. Побоят е бил толкова жесток и брутален, че половината мигранти на мига си събрали багажа и се изнесли в други краища на Германия. Акцията на храбрите руснаци получила мълчаливото одобрение на местните жители, които още не могат да преглътнат издевателствата над стотици местни жени и девойки в Кьолн и други градове на скъпите гости на своя канцлер Меркел“. В случая фалшивата новина явно цели да доведе до реални последици.

5. Fake news като оръжие в хибридна война

Истинската история на Лиза е съвсем друга. Тя е момиче, което е избягало за ден от строгите си родители. Не е била жертва на изнасилване. Слухът за нейното изчезване наистина разгневява хиляди изселници от бившия СССР в Берлин и те излизат на многолюдни улични протести, които са подкрепени

¹⁷ <https://bultimes.com/rusnatsite-otmastiha-zhestoko-za-nasilenata-13-godishna-uskinyav-germaniya/>

¹⁸ https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%BD%D0%B0_51

от привърженици на популистката „Алтернатива за Германия“. Пред канцлерството в Берлин агитки скандират „Меркел да си ходи!“. Руските държавни медии спомагат активно за разпалването на кризисната ситуация, като разгласяват напоително слуха за изчезналото момиче. С мотива, че случаят „Лиза“ е пример за неспособността на германските власти да се справят с бежанската криза. Историята се описва обстойно в анализа на DW¹⁹. Когато Лиза внезапно се появява, се оказва, че е избягала от вкъщи заради проблеми в училище и заради разпавии със строгите си родители. Въпреки това на пресконференция в края на януари 2016 г. руският външен министър Сергей Лавров заявява, че „тяхното момиче“ със сигурност не е изчезнало доброволно, а германските власти просто се опитват „политически коректно да прикрият действителността“. Това предизвиква дипломатически скандал. Казусът „Лиза“ се вписва идеално във формулировката за fake news. Преди да се откаже от този термин, Европейската комисия го описва като преднамереното използване на неистинска или изкривена информация, за да се повлияе върху общественото мнение по вреден начин. Медиите твърдят, че момичето е отвлечено и изнасилено. Такива събития в живота ѝ обаче няма. При казуса „Лиза“ имаме квартални слухове, статии и радио- и видеорепортажи, посветени на отвличане и изнасилване, които не са се случили, но се твърди упорито, че ги има.

Точно тази фалшива новина отличен пример как дезинформацията се използва за хибридна атака. Както вече бе описано по-горе, хибридната война няма ясно очертана фронтова линия и се води с всички военни и невоенни средства на няколко условни бойни полета – в конфликтната зона, в редиците на собственото население и т.н. Резултатът е морална паника и социалната дезорганизация.

6. Моралната паника като търсено последствие на дезинформацията

В случая фалшивата новина създава масова психоза у определен субкултурен слой на германското общество, която прераста в морална паника. През 1972 г. социологът Стенли Коен нарича „морална паника“²⁰ склонността на социума да се занимава с обективно маловажни проблеми и събития, които провокират изключително раздразнение и допълнително се раздухват до масова истерия, като например рокерите през 60-те и 70-те години на XX век. Моралната паника е едновременно обществена и политическа реакция към преувеличена или неточно формулирана или дори измислена заплахата, на която обществото регистрира. Коен заявява, че моралната паника възниква, когато се появи състояние, ситуация, човек или група от хора, които се определят като заплахата за обществените ценности и интереси. Не е нужно те

¹⁹ <https://www.dw.com/bg/пуснаците-и-лъжата-лиза/a-37088364>

²⁰ Cohen, S. Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers. Paladin, 1973.

в действителност да са такава, за да породят реакция. Елемент на моралната паника е преувеличаване на определени събития чрез подобряване на емпиричните критерии, като броя на засегнатите лица, нивото и степента на насилие и размера на причинените вреди. Най-често в такива случаи ядосаните хора реагират направо с призови за възмездие, затвор, линч и дори смърт. Коен отчита, че технологията на моралната паника се стимулира и използва умело от пропагандистите – дилърите на морал и от властимащите, за отвлечане на вниманието на социума от значими теми. В епохата на аналоговите медии подобна роля играят и таблоидите, които със сензационни жълти новини за летащи кучета, зомбитата и кацнали извънземни се опитват да отвлечат вниманието на аудиторията след всеки голям политически или икономически скандал. Но без морална паника.

Казусът „Лиза“ е пример как новината за изнасилване и отвлечане, което не се е случило в действителност, отключва гнева на масите, който прераства в морална паника срещу бежанците от Изтока и срещу политиката на Ангела Меркел. Всичко това е използвано за реализацията на хибридна атака през руските държавни медии и външното им министерство. Като последица случаят „Лиза“ има и пропаганден ефект, вследствие на който се генерира поне моментна политическа подкрепа за популистката политическа формация „Алтернатива за Германия“.

7. Защо **fake news** е неприемлив термин за ЕК?

За Европейската комисия е неприемливо казус като този на Лиза да бъде категоризиран като *fake news*. Най-малкото защото експертите на комисията се отказаха от употребата на този термин. Един от основните доводи на изследователи и експерти, работещи за комисията, да се противопоставят на употребата на понятието *fake news* е, че то в близкото минало се употребява и за обозначаването на явни псевдонивини – сатира или пародия, конструирани сюжетно върху случващото се през деня. Такива, които можем да наречем копия или реплики на новини.

Пример за сайт у нас, тиражиращ пародии на новините от деня, е nepovinite.com на Самуил Петканов. Особеност на тази медия е, че неведнъж е публикувала сатирична информация, която се е реализирала като самосбъдващо се пророчество. Аспектът в природата на фалшивите новини като самосбъдващо се пророчество, според теорията на Робърт Кинг Мъртън, е извън фокуса на конкретната статия.

През март 2016 г. подобен сайт със забавно съдържаните в Италия публикува очевидната пародия на новина, която откровено иронизира бюрократичните процедури в Европа. Публикацията съобщава, че Европейският съюз забранява кръщаването на деца. В оригиналната публикация на сайта ilgiomale.it се „цитира“ решение (естествено, несъществуващо) на Европейския съд по

правата на човека, според което кръщаването на децата нарушава техните основни права. Когато новината се появява в социалните мрежи на български, мнозина родни лидери на общественото мнение и кандидат инфлуенсъри „разпознават“ в нея заговор срещу православието. Други пък хвалят диктатурите, които не признават решенията на Европейския съд по правата на човека. В България новината първо е разпространява от сайта glasove.com, който сочи източника на информацията: ilgiomale.it. Той, за съжаление, към днешна дата не функционира. Кой знае защо международните редактори не си дават труд да проверят, че това е сайт за комични псевдоновини. Докато интернет изданието функционира, в менюто му изрично е записано, че това не е информационен източник и публикуваната информация е само и единствено плод на сатира. Въпреки че става пределно ясно, че тази публикация не е новина, тя продължава да се разпространява и към днешна дата от няколко родни интернет издания, претендиращи да са новинарски медии²¹.

Такъв тип публикации, макар и неволно, също генерират морална паника. Те обаче не би трябвало да се вписват в разбирането на Европейската комисия за онлайн дезинформация. Макар да се възприемат от потребителите в битмостта им на невярна, неточна или подвеждаща информация, те не са създавани с цел печалба или умишлена вреда на обществото. Сатиричните псевдоновини не целят да донесат икономическа печалба, например чрез създаване на паника в борсовата търговия или пък да провокират морална паника в обществото. Липсва умисъл.

8. Irrational informational Exuberance (Нелогичното изобилие на информация)

Поведението на новинарските сайтове, медиите въобще и потребителите, които разпространяват без зла умисъл сатирични псевдоновини като реални такива е своеобразна форма на Irrational informational Exuberance в борбата за внимание. Нобеловият лауреат Робърт Шилер публикува книгата си *Irrational Exuberance*²² през март 2000 г. В нея той излага хипотеза си, че инвеститорите и търговците на акции вземат решения, често водени от емоциите, а не от логиката. Книгата му се превръща в бестселър, който предупреждава, че фондовият пазар ще се превърне в „балон“ и ще се срине, което и се случва. Гладът за публикуването на новини в сайтовете, които се издържат от интернет трафик, както и в профилите на инфлуенсърите в социалните мрежи, е един от движещите фактори, превръщащи медийната икономика на вниманието в балон. Публикувайки непроверена или недопроверена информация от съмнителни източници, медиите се стремят да грабнат вниманието на преситения потребител чрез разкриването на сензационна информация. Този балон дава

²¹ https://www.lentata.com/page_8359.html

²² Shiller, R. J. *Irrational Exuberance* Princeton University Press, 2000.

индикации, че може да се спуска, ако не саморегулира своевременно процесите, които водят до това поведенческо отклонение. Девиация, която е в разрез с професионалните норми.

Чисто семантично, преди пика на дезинформацията и ерата на постистината, понятието *fake news* е включвало в себе си значението фалшива новина, но и друго – явната псевдоновина. С настъпването на епохата на хибридната заплаха сме свидетели на стесняването на семантичното поле при употреба на понятието *fake news*. Днес все повече потребители възприемат фалшивите новини като преднамерено използване на неистинска или изкривена информация, за да се повлияе върху общественото мнение по вреден начин. Подобна е и визията на Клеър Уордъл (First Draft), че терминът „фалшиви новини“ „не помага особено, но е без алтернатива“²³.

9. Дезинформацията и нейните жанрове

Fake news несъмнено са част от дезинформацията онлайн. Тя обаче не се гради само върху публикуването на „новини“ от несъстояли се събития. Имаме поне още няколко нейни форми, които допълват картинната на дезинформацията, като постистина, алтернативни факти и „черна“ пропаганда. Ако приемем, че тиражирането на дезинформация е поведенческо отклонение – информационна и комуникационна девиация, то трябва да разграничим нейните жанрове при опита си да противодействаме на това явление. Иначе би било равносилно да лекуваме заболявания без точна диагноза.

Oxford Dictionaries избира „постистина“ за дума на 2016 г. Авторитетното издание я дефинира като „Отнасяща се до или обозначаваща ситуация, при която обективните факти са по-малко въздействащи върху оформянето на общественото мнение, отколкото емоциите и личните вярвания“. Oxford Dictionaries твърди, че това понятие най-добре отразява духа на година, в която е избран Тръмп. В постистинната политическа култура дебатите се водят на емоционално ниво, като се набляга на повторението на тези, чиито фактически опровержения се пренебрегват. А обещанията се дават без връзка с реалните политически възможности. Публичното говорещите разчитат на силните емоционални изявления, които въодушевяват или възмушават аудиторията до степен да забрави или игнорира истината. Оттам до манипулирането на общественото мнение и ръководените от него решения остава само една малка крачка²⁴.

²³<http://new.aej-bulgaria.org/%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%88%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D0%B0-%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BE%D1%87%D0%B5-%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D1%80%D0%B5%D1%89%D1%83-%D0%B4%D0%B5?>

²⁴ <https://frida.bg>

Понятието „постистина“ за първи път се използва в този контекст през 1992 г. от сръбско-американският драматург Стив Тесич във вестника „The Nation“. Той разсъждава върху иранския контраскандал и войната в Персийския залив. Тесич се жалва от факта, че „ние, като свободни хора, свободно решихме, че искаме да живеем в някакъв постистинен свят“. Думата „постистина“ е употребявана и преди статията на Тесич, но понятието е използвано със значение „след като истината е станала известна“, а не, че истината сама по себе си е станала маловажна.

В епохата на постистината потребителите в социалните мрежи са много по-склонни да повярват на статия, чието заглавие предизвиква у тях емоционална реакция, макар и в съдържанието ѝ да няма нито един факт, който да подкрепя информацията от заглавието. Много хора не променят мнението, което вече са си създали по определен въпрос, дори и след като източникът им на информация бъде официално опроверган или се самопроверяе. Италианският изследовател Киара Ботичи анализира психологическите аспекти, които спомагат за разпространението на митологеми и дезинформация в съвременния свят. Тя слага акцент върху политическите митове, но в много аспекти заключенията ѝ са валидни и за дезинформацията. „За да овладеят непознатото, човешките същества се нуждаят от значения, но в още по-голяма степен те се нуждаят от смисъл, за да живеят в един по-малко безразличен към тях свят²⁵.“ Ето тази сентенция описва чудесно механизма, по който функционира постистината и емоционалните „бутони“, които натиска.

Друг феномен, който има отношение към дезинформацията са *alternative facts* (алтернативни факти). Понятието придобива популярност в началото на 2017 г., когато мениджърът на кампанията на американския президент Доналд Тръмп и негов специален съветник, Келиан Конуей, дискутира числеността на аудиторията по време на тържественото встъпване в длъжност на Тръмп с водещия на NBC Чък Тод. И докато експертите твърдят, че тълпата е доста по-малобройна от тази по време на встъпването в длъжност на Барак Обама през 2009 г., пресекретарят на Белия дом я обявява за „най-многобройната публика, която някога е имало“. Отговорът на Конуей на забележката, че думите ѝ не отговарят на фактите, е следният: „Вие казвате, че това е лъжа, но Шон Спайсър, нашият пресекретар, ни предостави алтернативни факти“. Впоследствие администрацията на Тръмп приема позицията, че пресекретарят на Белия дом е визирал при изказването си всички зрители – присъстващите на събитието физически, гледащите живите предавания по телевизията и следящите през интернет церемонията.

²⁵ Ботичи, К. Политически митове и исторически разкази: теоретична рамка из сборника. – В: История митология политика. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010.

Позицията е много гъвкава, но не отговаря на предварително фиксираната тема – присъстващите на живо граждани.

Заключение

В книгата си „Третата вълна“ Алвин Тофлър предсказва, че липсата на регулация и нуждата от създаването на нови механизми ще доведе до криза в социалната и икономическата сфера на живота. „Това, което става сега, съвсем не прилича на ураган, помитащ всичко от повърхността на почвата, но оставящ самата земя непроменена. То прилича повече на начало на земетресение. Защото подземната структура, върху която се опира цялата ни икономика, понастоящем се люлее и пропуква. В усилията си да предотвратим голямото срутване ние се занимаваме с явленията на повърхността, вместо да насочим вниманието си към дълбините на структурата, където именно стават истинските големи промени²⁶“. Макар в своите книги авторът никъде да не говори за дезинформация, тя е породена в този си вид от механизмите, които той описва. Средата на онлайн обществото променя механизмите, по които действат иначе познати феномени, като дезинформацията и фалшивите новини. Именно терминът „информационна девиация“ ги описва най-комплексно в конкретната ситуация. Този термин е свободен от политически внушения и кореспондира с вече изследвани феномени на комуникацията, медиите, социологията и политологията от етапа им преди глобализацията.

В конкретния етап от развитието на обществото ни само и единствено саморегулацията на системата и на медиите, заедно и поотделно е в състояние да минимизира щетите нанасяни от дезинформацията, посредством нейната девиантна същност. Процесът по изграждане саморегулаторни механизми вече се е извървяван от обществата преди повече от век, но това се случва в една различна социална и комуникационна среда. Безспорно, има ясни практически крачки, които е логично да бъдат направени, за да се излезе от кризата на дезинформацията онлайн. Такава е законодателна промяна, която да осветли собствеността на новинарските сайтове и медиите въобще. Законодателна промяна, която да изясни какви са правата, задълженията и отговорностите на тези субекти. Институционален контрол над съдържанието обаче е немислим в която и да е демокрация. Гражданите и медиите са единствените, които имат властта да регулират средата. Законодателят, обществото, социалните мрежи и дори браншовите организации обаче трябва да се постараят да извадят от анонимност медиите, които разпространяват новинарско съдържание. Това ще е първата сериозна стъпка към „окултуряване“ на онлайн новинарското пространство.

²⁶ Тофлър, А. Цит. съч.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсън, Б. Въобразените общности: Размишления върху произхода и разпространението на национализма. София: Критика и хуманизъм, 1998.
- Ботичи, К. Политически митове и исторически разкази: теоретична рамка из сборника. – В: История митология политика. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2010.
- Кун, Т. Структура на научените революции. София: Изток-Запад, 2016.
- Наумова, С. Социология на правото. София: БАН, 2016.
- Проданов, Х. Дигитална политика. София: Фабер, 2011.
- Тофлър, А. Третата вълна. София: П. Яворов, 1991.
- Тофлър, А. Шок от бъдещето. София: Народна култура, 1992.
- Хабермас, Ю. Структурни изменения на публичността: Изследвания върху една категория на буржоазното общество. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1995.
- Цакова, И. Правно регулиране на социалното взаимодействие във виртуалното пространство, София, 2009.
- Cohen, S. Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers. Paladin, 1973
- Field Guide to „Fake News“ and Other Information Disorders, Public Data Lab, Amsterdam 2018.
- Power/Knowledge, 1980 – антология, издадена на английски език.
- Putnam, R. Bowling Alone: The collapse and revival of American community. New York: Simon and Schuster, 2000.
- Shiller, R. J. Irrational Exuberance Princeton University Press, 2000.
- Warren, M. The Nature and Logic of Bad Social Capital, in Castiglione et al. Edelman Trust Barometer, 2012, p. 124.

Секция

**„Информационни науки
и културно наследство“**

**БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ СПЕЦИАЛНИТЕ
КНИЖОВНО-ДОКУМЕНТАЛНИ КОЛЕКЦИИ
В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ СОФИЯ
(МУЗЕЙ ЗА ИСТОРИЯ НА СОФИЯ)**

Валерия Димитрова

Анотация. Целта на настоящото изследване „Бележки върху специалните книжовно-документални колекции в Регионален исторически музей – София (Музей за история на София), от една страна, е свързано с разработката на темата на дисертационния труд „Проблеми на специалните книжовно-документални колекции в регионалните исторически музеи в Република България“ и от друга, с установяване наличието, съхранението и социализацията им в музея, разположен на територията на столицата, известен с богатството на музейните си фондове. Резултатът от изследването показва наличие на специални колекции от книжовно-документално наследство, които са част от фонд „Ръкописи, старопечатни и редки издания“, съдържащ няколко стотици богослужебни и светски книги, с малки изключения издавани през Възраждането в различни градове на Русия, Европа и Балканите. Някои от тях са били използвани в софийските селищни и манастирски храмове; също речници и лексикони, дарени от личните библиотеки на бележитите софийски благодетели и известни възрожденци Иван Н. Денкоглу и Сава Филаретов. Общият им брой за периода 1805–1879 г. е 267 културни ценности.

Ключови думи: специални колекции, книжовно-документално наследство, старопечатни и редки издания, Регионален исторически музей – София, Възраждане.

**NOTES ON THE SPECIAL COLLECTIONS OF BOOKS AND DOCUMENTARY
IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY IN THE TOWN OF SOFIA
(MUSEUM OF HISTORY OF SOFIA)**

Valeriya Dimitrova

Abstract. The aim of this study „Notes on the special collections of books and documentary in the Regional Museum of History in the town of Sofia“ (Museum of history of Sofia) is, on the one hand, related to the elaboration of the PhD. thesis "Problems of the special book and documentary collections in the regional museums of history in the Republic of Bulgaria", and on the other hand, to establishing of these collections' existence, preservation and socialization in the museum which is located in the country capital and which is famous with the richness of its museum funds.

The result of the study shows the availability of special collections of book and documentary heritage which are part of the Fund "Manuscripts, Incunabula and Rare Editions" containing several hundreds of liturgical and secular books being issued, with small exceptions, during the National Revival in various towns of Russia, Europe and the Balkans. Some of them were used in local and monastery churches around Sofia; others include dictionaries and lexicons donated from the personal libraries of the prominent Sofia benefactors and famous Revival figures Ivan N. Denkoglou and Sava Filaretov. For the period 1805–1879 their total number reaches 267 cultural values.

Keywords: special collections, book and documentary heritage, incunabula and rare editions, Regional Museum of History in Sofia, National Revival.

Текстът на настоящото изследване дава възможност да се проследи картината на сложните етапи, свързани със създаването на Музея за история на София (понастоящем Регионален исторически музей – София) през годините, последвали след Освобождението на България от османско владичество и с обявяването на София за столица на България до наши дни, откроявайки неговото значение за българската история и духовност. Избрали сме четири примера на движими културни ценности от специалните колекции на българското книжовно-документално наследство, съхранявани в богатите фондове на музея. Сами по себе си те са показателен пример за значението за българската история на този музей през различните епохи на историческото ни развитие.

София е избрана за столица на България по предложение на проф. Марин Дринов – един от първите български историографи, съосновател на Българската академия на науките (тогава Българско книжовно дружество). Негова е и идеята за създаването на музей в столицата веднага след Освобождението. При Временното руско управление на България (1878–1879) Марин Дринов участва в съставянето на Първата българска конституция, заема поста министър на просветата и духовните дела и има съществен принос за създаването на първите български културни институти – Народната библиотека и Народния музей.

По негова покана в България пристига Константин Иречек (1882). Неговата „История на българите“ е призната за първата пълна академична история на България, която обхваща времето от първобитните общества до 1875 г. Той също работи за създаването на народен музей в София. Настоява с писмо пред Столичното градско общинско управление да запазва и предава в Народната библиотека и музея всички намерени „старини, като надписи, всекакви делани и други остатъци на древността, които се откриват при изравняването и поправянето на софийските улици“¹. Предлага също така да се събират образци на индустриалното и занаятчийското производство, фотографски плаки, оръжие и други вещи от българската материална култура, които впоследствие

¹ Водач на Народния музей в София, 1923, с. 6.

да бъдат изложени, за да може „всеки родолюбец да се запознае по-отблизо с отечеството си и всеки чужденец да си състави ясно и добро понятие за България“².

Дейността на двамата учени, администратори и общественици позволява те да бъдат определени като основоположници на музейното дело в България. На 27 ноември 1889 г. е приет Закон за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия³.

През 1928–1929 г. в София се подготвя честването на 1000 г. Златен век на българската книжнина, 50 г. от Освобождението на България от османско владичество и 50 г. от провъзгласяването на София за столица. Обмисля се да се създаде музей с основни цели и задачи, които да му отредят водеща роля в културния живот на столицата, а също не и в цяла България. С разпореждане на кмета на Софийската община генерал Владимир Вазов⁴ се създава музейна комисия, която да изработи Правилник за управление на музея. Основната дейност на бъдещия музей е да събира, проучва и пази ония **предмети от материалната култура** на София, които имат или ще имат значение за историята на София; да събира, проучва и пази в **специален архив** всички печатни, художествени и др. произведения от духовната култура на София, които имат или ще имат значение за нейната история; да създаде **картинна галерия** с отделение за художествени произведения от столични художници, третиращи предимно сюжети от самата столица. Това е първият документ, който определя дейността на музея напред и който е разработен на основата на Закона за народните читалища.

С течение на времето, увеличаването на броя книги в библиотеката, музейните ценности и документите в архива определят нуждата от отделна сграда за музея. Благодарение на кмета, инж. Иван Иванов, нова триетажна сграда на ул. „Бански“ № 3 е откупена и предоставена на музея, в която на 1 декември 1941 г. са настанени библиотеката, музея и архива. Така се полагат основите на Столичния общински музей, известен през тези години като Градския музей. В информация за откриването му, поместена във в. „Утро“⁵, се съобщава, че музеят ще обхваща следните направления: „етнография, археология, стопанство, културен живот и пр... и ще бъдат поместени най-ценните архиви на столицата, свързани с нейната история, както и всички ценни документи, материали, снимки, старини...“. Вестник „Зора“⁶ помества снимка на помеще-

² Йорданов, В. Как са възникнали нашите музеи. – В: Годишник на Народния музей за 1926–1931 г., Т. 5. София, 1933, с.324.

³ ДВ бр. 13, 17.01.1890 г.

⁴ Разпоредба № 2307 от 22.10.1928 г.

⁵ В. „Утро“, № 6999 от 30.11.1941 г.

⁶ В. „Зора“, № 6736 от 30.12.1941 г.

ния на общинската библиотека с постоянна галерия и музей. Във в. „Дъга“⁷, в деня на откриването, е написано: „Престолният град на Третото българско царство трябва да бъде означаван все тъй с паметници на духовното величие, както означаваме днес Преслав с Първото българско царство и Търново с Второто българско царство“. За съжаление, новото културно средище на София успява да развива своята музейна и библиотечна дейност малко повече от две години. По време на бомбардировките, на 30 март 1944 г., през Втората световна война е разрушена и сградата на музея.

През 1952 г. от музея се отделят като самостоятелни звена Градската художествена галерия, библиотеката и архивът, а той самият става отделна културна институция с общоисторически профил, известен като Музей за история на София. Продължава да съществува без собствена сграда, като повече от десетилетие се помещава в общинска сграда на ул. „Екзарх Йосиф“ 12. Независимо от неблагоприятните условия за работа поради ограниченото пространство, в него се разгръща сериозна събирателска, научноизследователска и популяризаторска дейност.

Тук трябва задължително да отдадем полагащото се внимание към творчеството и дейността на един друг голям приятел на България – австрийския архитект и художник Йосеф Обербауер (1853–1926). Той пристига в София през 1889 г., когато в града са поканени множество специалисти – архитекти от Европа, Русия и завърнали се от обучение в чужбина българи, които са се заели с амбициозната задача с общи усилия да превърнат града в малката Виена. Самият той, като служител в Софийската община, участва в изработването на първия кадастрален план на София.

С погледа на художник и покрай професионалните си задължения по благоустройството на града, той вижда събрани на едно място древни руини, стара българска архитектура и ориенталски сгради, които пресъздава в своите картини за Стара София с нейната атмосфера и минало. Рисува къщите, улиците, пазарите, хановете, църквите и джамиите, старите и градящите се сгради в новоосвободена България. В платната си запечатва и хората с техните традиционни носии и бит пред хановете, на селска сватба, в кръчмата.

След него остава сбирка от акварели на сгради и археологически обекти, някои от които вече не съществуват, което превръща творбите му в ценни документи за историята на София. Днес ние можем да видим и усетим от чара на тогавашна София – от покрайнините през площадите и улиците, до храмовете, пазарите и хановете, както и от това, което, за съжаление, физически вече не съществува.

През 1998 г., с Решение на Столичния общински съвет се извършва адаптирането на част от сградата на бившата Централна минерална баня за нуждите на Музей на София. На 17 септември 2015 г. (Денят на София) е открита

⁷ В. „Дъга“ № 449 от 1.12.1941 г.

постоянната експозиция на Музея за история на София, представяща хронологически историята на столицата от VI хилядолетие пр. Хр. до 40-те години на XX век.

През 2015 г.⁸ музеят получава статут на Регионален исторически музей (РИМ) – София.

Колекцията „Старопечатни ценни и редки книги“ от фонд „Ръкописи, старопечатни и редки издания“ на Регионален исторически музей – София съдържа няколко стотици богослужебни и светски книги, с малки изключения издавани през Възраждането в различни градове на Русия, Европа и Балканиите. Общият им брой за периода 1805–1879 г. е 267 културни ценности, които се разпределят така: издадени в Москва – 23 бр., в Киево-Печорска лавра – 3 бр., в Одеса – 4 бр.; в Белград – 18 бр., в Нови Сад – 2 бр.; в Русе – 8 бр., в Крагуевац – 2 бр.; във Виена – 13 бр.; в Цариград – 22 бр.; в Букурещ – 17 бр.; в Лондон – 1 бр.; в Ню Йорк – 1 бр.; в Будапеща – 1 бр.

Съхраняват се учебници, използвани в новото светско образование, като например „Пространна числителница“ с автор Христо Г. Данов, отпечатана през 1859 г.; „Начални познания по география“ с автор П. В. Оджаков, издадена от книжарницата на Д. В. Манчев в Пловдив; „Броителница за първоначални ученици“ с автор Георги Е. Кирпов, Пловдив, 1869 г., издава книжарницата на Д. В. Манчев; „Кратка българска история за първоначалните училища“ с автор Д. Т. Душенович, трето преработено издание, издава книжарница на Хр. Г. Данов в Русчук, Пловдив и Велес; художествени творби, речници, енциклопедии и периодични издания (например „Български книжици“, сп. „Читалище“, „Летоструй“, „Любословие“). Сред богослужебните книги се срещат евангелия, требници, минеи, ирмологии, жития, един воскресник. Част от тях са се използвали в софийските селищни и манастирски храмове.

Книгите от колекцията „Старопечатни ценни и редки книги“ от фонд „Ръкописи, старопечатни и редки издания“ се съхраняват в специални помещения на музея, предназначени за фондохранилища, при съответните температурни условия: 17–20 °С и влажност на въздуха 40–55%. Самите книги са прибрани в метални шкафове. Някои от старопечатните книги се намират в постоянната експозиция в климатизирани витрини и са отворени на една и съща страница през цялото време, което може да предизвика избледняване им под въздействие на светлината. Друг е въпросът трябва ли те да бъдат оставени в постоянна експозиция, вместо да бъдат показвани във временна такава, по определен повод или свързано с конкретна тематика събитие и доколко сегашното положение би навредило на тяхното състояние.

Част от книгите от фонд „Ръкописи, старопечатни и редки издания“ са дарения от личните библиотеки на бележитите софийски благодетели и известни възрожденци Иван Н. Денкоглу и Сава Филаретов. Това са предимно речници и

⁸ ПМС № 299 от 05.11.2015 г.

лексикони. Върху предния им форзац са поставени етикети „Из Денкоглувското книгохранилище при софийското българско училище“ и „Из книгохранилището на софийското българско училище С. Ф.“ (Сава Филаретов).

В документалния архив на музея се съхраняват още и ръкописи и документи, свързани с епохата на Възраждането като: „Дневникът на хаджи Боне Петров“ (саморъчно написан, воден от 1853 г. до края на 1894 г., „Ерминия на Дичо Зограф“ от 1853 г., „Боянски поменик“ от 1612 г., „Сборник на даскал Манол Лазаров“ и „Тетрадка за български песни на Христо Филипов“).

Дневник на хаджи Боне Петров

В архивната документация на музея не е отбелязано „Дневникът на хаджи Боне Петров“, в този му вид на ръкописна творба, да е бил някога публикуван или обект на отделно проучване. Той е откупен от Музея за история на София с Протокол № 3/14.XI.1977 г. от Амалия Христофорова-Хаджи Бонева – от нейната фамилия е видно, че тя е роднина на Боне Петров.

Дневникът представлява тетрадка с размери 28.5 см на 22.00 см, оригиналните корици не са запазени, допълнително е подвързан с обикновени дебели корици. Страниците са номерирани с арабски цифри от 1 до 216, с черно мастило в средата на всяка страница, като са изписани ръчно 132 от тях. Между 132–149 има откъснати листове (по остатъците от страници изглежда, че са били празни).

От вътрешната страна на корицата Боне Петров собственооръчно е написал: „Дневник на Хаджи Боне Петров събран и преписан от други дневници на същия Х. Б. Петров, който сам написувам от 1853-та година до 1891-та година“. Над този надпис с друг почерк е написано: „Саморъчен подпис на покойния Хаджи Боне Петров, сложен в началото на дневника му, който е воден до края на 1844 г. Със същия почерк най-отдолу: „Хаджи Боне Петров се е поминал в София на 12 май 1885 г.“. Накрая на с. 132 със същия почерк е добавено: „Хаджи Боне Петров +1895 12 май“.

Дневникът има заглавие „Саморъчен дневник на Хаджи Боне Петров, софийски гражданин, родом от с. Герман, Софийско, роден на 6 август 1836“. Почеркът е изненадващо красив, макар и доста трудно четлив. Трябва да се има предвид, че тъй като е останал сирак на 5 години и прекарал трудно и безрадостно детство, благодарение на своята баба попадия, по майчина линия, той отива да слугува на попа в Горубляне и там успява сам да се научи на четмо и писмо. Независимо от тежкия живот поради голямата бедност, освен четмо и писмо, той успява да изучи и занаяти – терзийство и кръчмарство. Дневникът представлява интерес за днешния читател не толкова от съдържащите се в него исторически факти (те са общоизвестни), колкото от сведенията за нравите и порядките на тогавашното софийско общество. Така например излиза, че да си кръчмар по онова време е било доста престижно

занятие, защото това е давало възможност за създаване на много и различни контакти, а също и да се завържат близки отношения с по-заможните хора в града както българи, така и от другите етнически общности. Благодарение на тези си познанства, Боне Петров става член на тогавашната Българска община (1866), член на Епархийския смесен духовен съвет, в продължение на една година – епархийски касиер с годишна заплата от 35 т. лири. Самите османци започват да се обръщат към него с „Боне ефенди“ (господин), вместо с общоприетото „Боне чорбаджи“. От друга страна, тези му връзки му позволяват да се включи в националноосвободителната борба, тъй като по онова време се е считало, че уважаваните в обществото хора трябва да бъдат привлечени за тайното дело.

В неговия биографичен дневник има няколко особено любопитни моменти, на които ще се спрем в нашето изследване.

Издаването на фермана от Високата порта за учредяване на самостоятелна Българска екзархия, начело с първия български екзарх Антим I, освен че се явява част от борбата за национална независимост, официално признава българите като самостоятелна етническа общност. В тази връзка, пристигането на първия екзархийски софийски митрополит Мелетий Зографски през 1873 г., на „цветносна неделя“ (Цветница), се превръща във всенародно тържество. Това събитие, описано в дневника на Боне Петров, показва тогавашните българи като богобоязливи хора, осланящи се на Бог и църквата с голяма надежда и любов. Пристигането на митрополита се превръща във всенародно тържество – учениците са облечени с бели дрехи, а останалият народ е пременен с празничните си дрехи. Тогавашният паша на София изпраща един „добър“ и накичен кон за владиката, но той отказва да се качи на коня и облечен в „своята хубава мантия и с патерицата в ръка“, съпроводен с песни от учениците, влиза в София и се отправя заедно с народа право в съборната църква, където произнася първата си кратка, но силно трогателна реч.

Известен факт е, че Боне Петров е бил член на Тайния въстанически комитет в София, съставен през 1869 г., като клон на Централния комитет, ръководен от Любен Каравелов в Букурещ. Главните апостоли са Васил Левски и Димитър Общи. Обаче никъде в своя дневник той не е написал, че е бил негов председател. Това навежда на две предположения – или той не е бил негов председател, или от съображения за собствената си безопасност не го е написал в дневника си. Изобщо в историческата литература дейността на Апостола в София и Софийско остава недостатъчно изяснена, както и свързаните с нея дейци и съмишленици. Според някои изследователи⁹ това се дължи на известно объркване поради обстоятелството, че е имало два тайни коми-

⁹ Тахов, Г. Васил Левски и Тайният революционен комитет в София. – В: Сердика, Средец, София, София, Св. Георги Победоносец, 1994. Т. 2. ISBN 954-509-151-7.

тета – един създаден преди (на когото е бил член и Боне Петров) и един след гибелта на Дякона.

В тази връзка не можем да пропуснем описанието на една твърде забавна случка с участието и на Левски. Едно от неговите посещения в София съвпада с т.нар. сватба (обрязването на двама от синовете на тогавашния софийски мютесариф Есад паша), който е поканил на празника по-първите граждани и учителите, между които са Боне Петров и двама от членовете на Тайния комитет – Тодор Пешов и Димитър Хаджи Манов. Те придумват Левски да ги придружи и той се съгласява. На угощението поднасят печени агнета и други готвени ястия, хубава ракийка с разни мезета, вино от най-хубавото¹⁰. Чиновниците от конака прислужват и носят кърпи за бърсане, играят се ключечи, има турски свирачи, циганки и цигани – това е подробно описание на турския обичай по този повод. Като свършва вечерята, в средата на конака се напалват огньовете и започват пехливански борби. Есад паша седи на балкона на конака (Царският дворец) да гледа борбите, а редом с него седи и Левски и така чак до разсъмване (по това време за главата на Апостола е обявена награда от една крина злато, което е приблизително около 15 кг). Това е поредната проява на освен на безстрашие и изключителна дързост, и на голям авантюризм от негова страна, които са можели още тогава да му костват главата. Годината е **1872** и бесилото е вече много близо.

В нашето изследване не трябва да пропускаме особено важната роля на един чужденец в националните ни борби срещу завоевателя. Иде реч за френския консул Леандър Льо Ге¹⁰, на когото Боне Петров отделя специално място в своя дневник. Той пристига на своето назначение в София в тежък и съдбовен за българите момент. Разположението на града на пътя, свързващ столицата на империята със Сърбия и Западна Европа, изисква постоянно съсредоточаване на голям брой турска войска. Макар и останала като че ли по-встрани от ужасите на Априлското въстание, София се превръща в място на репресии, бесилки, палежи, грабежи, изнасилвания. Новоназначеният френски консул става свидетел на тези беззакония и жестоки деяния и вероятно до голяма степен това е причината той да стане приятел и закрилник на българския народ. Също така, информацията в неговите доклади допринася за обективната ориентация на френското правителство в тази изключително тежка ситуация. По молба на хората от Тайния комитет (с участието и на Боне Петров), с неговата помощ чрез дипломатическата поща на Френското вицеконсулство в София, през 1876 г. е изпратена декларация протест на софиянци срещу наложената им от Мидхат паша нова конституция до представителите на великите сили в Цариград, като подписите са събрани в пълна тайна.

¹⁰ Шарова, К. Музей за история на София. – В: Леандър Льо Ге. Дипломатически доклади от София (1875–1877). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 5–23. ISBN 954-07-0974-1.

От друга страна, в неговите дипломатически доклади се съдържат и прелюбопитни данни за живота в тогавашна София. Така например оказва се, че и по онова време софийнци играели бiliarд и пиели бира. Наред с това е подчертана лошата хигиена по софийските улици, която според него е причина за избухване на чести епидемии.

Три месеца след Освобождението на България от османско владичество, Софийската община взема решение за наименоване на една от централните софийски улици, на която три години е живял френският вицеконсул, съединяваща (настоящите) бул. „Дондуков“ с „Алабин“ на името на Леандър Льо Ге¹¹. Тъй като в общинския протокол е записано името „господин Леге“, така остава и името на улицата.

Междувременно Руско-турската война вече е в ход и когато въпросната декларация става обществено достояние, започват арести с обичайното обвинение, че всички са комити и са работили срещу султана. Независимо, че по това време Боне Петров се връща в с. Герман, за да е по-далеч от столицата по време на войната, той е арестуван и осъден и той като комита. От дневника става ясно, че причината за тази присъда е участието му в организиране на събирането на подписите и изпращането на декларацията в Цариград. Осъден е на заточение в крепостта Диарбекир, но по пътя за там групата на заточениците остава в Цариград, където дочаква края на войната. Връща се в София на 8 март 1878 г.

С течение на годините Боне Петров вече е заможен човек, притежава два хана и големи имоти в родното си село. През 1880 г. е член на Шконтовия комитет в БНБ, а през 1883 г. член и помощник-кмет в Градския съвет (общинското управление) на столицата. Идва време и за хаджилък. Описанието, което той прави за пътуването си до Божи гроб ни дава сведението как в онези времена нашите деди, освен че са били богобоязливи хора и са следвали пътя на вярата, са били и доста смели и предприемчиви люде. По онова време пътуването до светите места се е превръщало в цяла одисея, често пъти с непредсказуем край. През 1885 г. той тръгва за Божи гроб заедно с жена си и сина си Георги. Пътуването започва с конска кола до Цариград, после с паракход до Александрия, три дни престой в Яфа; оттам пак с кола с коне за Йерусалим, Витлеем и обратно в Цариград, а после към София. В неговия разказ прави впечатление, че навсякъде по време на пътуването семейството посещава местата, свързани с исторически и природни забележителности, което ни дава представата за един освен достоен, патриотично настроен и работлив човек и за изключително любознателен и отворен към всякакви възможности, които светът около него би му предложил.

Той завършва земния си път на 12 май 1895 г.

¹¹ Пак там.

Сборник на даскал Манол Лазаров

На Манол Лазаров е отредено достойното място между бележитите ловчанлии в Енциклопедичния справочник на Регионалния исторически музей – гр. Ловеч¹². Роден е в София през 1825 г. и учи при известния тогава учител Захари Круша. Последователно работи като учител в Етрополе (1845) и в София по покана на Сава Филаретов (1858–1863) и (1871–1878). В периода 1848–1858 г. и 1864–1870 г., с малки изключения, е главен учител в Горнокрайското училище в Ловеч. Работи заедно с Янко Христов Бърнев – Дряновеца, който също е поет и съмишленик и става главен учител в Долнотракийското училище. Освен като главни учители, те обогатяват много и културния живот на Ловеч, изявявайки се като съставители на книги, преводи, книгопечатане, създаване на библиотека и пр. По същото време ловешките училища изживяват подем в своето развитие – така например даскал Манол прокарва различни учебни реформи в учебното дело, в неговите класове учат заедно момичета и момчета. С помощта на П. Р. Славейков, също учител в Ловеч, той прави и първите си стъпки като поет. И това не е негово временно увлечение. През 1858 г. със съдействието на карловския книгопродавец Пенчо Радов в Белград, Сърбия, излиза събраната от него „Разна любовна песнопойка“. Освен негови стихове тя съдържа и такива на неговия близък приятел Янко Христов Бърнев – Дряновец, П. Р. Славейков, Кръстю Пишурка, Добри Чинтулов, преводи на Карамзин, Давидов, стихове за Ю. Венелин и др. През 1856 г. той издава в Русе „Наставление за вярата от Светого Генадия“, превод от гръцки. Умира през 1881 г.

Ръкописният сборник на даскал Манол Лазаров, който се съхранява в Регионалния исторически музей – София и е включен към музейните колекции през 1962 г., не е бил обект на отделно проучване, освен споменаването му в бюлетин „Музеи и паметници на културата“ (1964). Също и в доклада на Десислава Първанова, представен на Националната научна конференция по случай 90 г. от създаването на Музея на София: „Манол Лазаров – един възрожденски поет от София“, който вероятно ще бъде включен в юбилейния сборник от конференцията и който все още не е отпечатан. В него е направен опит да се представи личността на Манол Лазаров като възрожденски поет.

Сборникът е саморъчно написан и носи заглавието „Различни стихове за разни причини, сочинени от разни искусни мужие“, съставен е през периода от 1849 до 1878 г. Заглавието е изписано на 18-та стр. Съдържа 457 страници, с текст на страниците 1–3; 18–270, 457 и корицата отвътре, подвързан, с черно мастило; стр. 55 е замърсена. Книгата е подвързана с твърди корици и е с размери 17.3/22.2 см. Страниците са номерирани със синьо мастило в горния десен ъгъл с арабски цифри от 1 до 457, като стихотворенията и песните

¹² Лалев, Иван Бележити ловчанлии – енциклопедичен справочник. Велико Търново: Витал, 2013, с. 110. ISBN 978-954-8259-93-4.

заемат съдържанието на сборника до 270 страница включително. Празните страници са: 4–17, 264, като на последната 457 страница са изписани и две гатанки, чийто текст ще цитираме, тъй като е прелюбопитно да се запознаем с подобно творчество от онези времена.

ГАТАНКА

Срещнах едно животно

Със чудеса имотно

С ръце, крака двадесет

Ноги-те му бяха сто

И с пет глави беше то,

Четири-те със душа,

А петата-та без душа

Умрел четърма го носят.

(Тук обаче липсва отговорът кое ще да е това животно.)

ДРУГА

Чака трака не се спира,

Че времето все разбира.

Часовник (Сахат)

Стиховете, песните – народни и любовни, нравоучения, преводи от руски и гръцки език, които се съдържат в сборника са най-разнообразни по характер. Освен изброените, има и такива, посветени на важни събития от просветения, църковния и обществено-политическия живот на нашия народ и то точно в навечерието на Освобождението ни. Например: „България“, „Дължност отеческа“, „Гымъ за посръщъние-то на Святософийский Митроп. Г. Мелетия въ Бръзкъ“, „Св. Димитра“, Пъсень на Болгарската църква въ Цариград“ и др.

По този начин даскал Манол Лазаров, както и останалите поети и творци показват и изразяват своята съпричастност към проблемите на българското общество по време на епохата на Възраждането.

Своите стихотворения, които са 52 на брой, той подписва с многобройни литературни псевдоними, като: Мануил Лазаро, Мануил Лазаро.Соф., Мануил Лазаров С., М. Лазаро С., М.Л. Софианец, М.Л.С., М.Лаз. Средецяннин (Софиянец). През 1885 г., след излизане от печат на неговата „Разна любовна песнопевка“ официален негов литературен псевдоним става „Г. М. Л. Софиянец“. Това всъщност е неговото желание, като книжовник и интелектуалец, да прибави към личното си име и това на родното място или на града, с който той чувства, че е най-силно свързан.

Отделено е полагащото се внимание на поетите Петко Р. Славейков, представен с 12 стихотворения, и Добри Чинтулов; на Кръстю Пишурка, на при-

ятеля Янко Бърнев Дряновец. Друг интересен момент е, че в едно от произведенията на Пишурка „Един ученик моли отца своего да го остави на наука, и му писува така“, на страници 136 и 140, има опит за редакция от страна на Манол Лазаров върху оригиналния текст. На две места в текста, отстрани вдясно той предлага своя вариант с допълнителни бележки. Изненадващо, но факт и то точно на стихове на Кр. С. Пишурка – очевидно той самият е имал достатъчно самочувствие като поет, за да си позволи да предлага корекции на чужди стихове.

Друг интересен факт е, че в този сборник Кръстьо Пишурка е подписал своето стихотворение „Песен“ с псевдонима Минко Николо Сопотненец.

Мухата хоро играе
 Комарът сеир струваше
 Присмявяся муха комарю
 Че му са дълги краката...

Като цяло поетичните наклонности на Манол Лазаров не се оценяват високо от литературните критици и поради тази причина той не се причислява към признатите за талантиливи възрожденски поети. Но за нашето изследване това не е от особено значение – по-важното в случая е точната картина за това, което е вълнувало умовете на нашите възрожденци в хода на тяхната родолюбива дейност за свободата и просперитета на отечеството ни.

Тетрадка за български песни на Христо (Поп)Филипов Попов

Христо Филипов (Попфилипов) Попов е български революционер, мемоарист, и учител, роден през 1852 г. в гр. Клисурса. Завършва класното училище в родния си град и после в град Котел. Три години учителства в село Градец, а от 1875 г. – в гр. Клисурса. Той е активен участник в подготовката на Априлското въстание. Заедно с Петър Павурджиев първи се среща с Панайот Волов и Георги Бенковски в Павурджиевия хан, където полагат клетвата, с което се дава началото на подготовката на въстанието в Клисурса. В дните на въстанието се сражава като десетник на позициите на „Пресвета“. Арестуван е и задържан в затвора в Пловдив, откъдето е освободен със застъпничеството на европейски дипломати.

След Освобождението заема редица отговорни постове като околийски началник на Чирпан, Пещера, Казанлък и Бургас, секретар на Медицинския съвет, ревизор във Военното министерство. Автор е на книгата „Град Клисурса в Априлското въстание“ (1926; второ издание – 2010), съдържаща подробен разказ за историята на града преди и след паметната 1876 г. Книгата е използвана и като източник на информация от Иван Вазов за събитията в Клисурса при написването на романа „Под игото“. Умира на 20 юли 1932 г. в София.

Тетрадката за български песни на Христо Филипов (1875) е с размери 17/11 см с меки оригинални корици, съдържа 60 страници, от които 58 номерирани с черно и лилаво мастило, със ситно изписани на ръка песни и доста замърсена. За нея също няма данни в музейния архив да е била обект на специално проучване. На заглавната, неномерирана страница е изписано: „Част I Народные песни, Филипов Христо“. Над нея има цветна рисунка на войник. На с. 1 заглавието е „Народни песни“, а над него има цветна рисунка на цветя. Следват стихотворенията „Напомновение на Русчушкото приключение“ (с. 7), а над заглавието има цветна рисунка на момче с мрежа за пеперуди и три пеперуди, които кръжат наоколо, „Живко войвода“, „Марш на Хаджи-Димитра войвода“, Димитър Дишлиев“ (Пехлеван), „Стефан Караджа“, „Свобода или смърт“ – на тази страница (39) от лявата страна вертикално са написани по букви думите „свобода или смърт“ (или се образува акростих), като срещу всяка буква хоризонтално е написан по един ред стих:

С – лавно юнашко Българско племя
 В – ъ бойно поле днест кръв си пролива
 О – тхвърля гнусно вражеско бремя;
 Б – ързо ножь остри пушка набива;
 О – но майць на помощ отива
 Д – ви агарянци веч не търпи;
 А – ко и нъма кой да го крепи,
 И – ска свобода своя праведна
 Л – ъе си кръвь за земя прадедна
 И – майка жели да е свободна
 С – вобода иска ил' смърт желае
 М – илость тиранска вече непрочи,
 Е – динствено в бой смърт милее,
 Р – адость му само въ туй ся относи
 Т – озь лывскы знамень къмь врагь отива.
 Ъ – за родь си славно днесь кръвь пролива.

Стихотворенията продължават със заглавия „Македонецъ, Македонецъ“, Балкански юнак“, „Песента на Българският юнак“, „Габровското въстание“, „За свобода“, „Филип войвода“ и др.

И Христо Филипов очевидно не прави изключение от желанията на нашите учители и просветни дейци да пишат стихове, които не блестят с някакви особени литературни качества. Но друго е по-важно – техните сантиментални преживявания, различните теми от настоящето, а то е свързано с подготовката и борбите за национално освобождение, търсенията на пътя, отвеждащ до свободата, любовта към близките, братя, сестри, майки, любима, всички надежди и възжелания, съпътстващи ги в хода на тяхната дейност, ни дават

представа за тяхното родолюбие и жертвоготовност, както това е видно и от биографиите им, а този пример, макар и в съвсем друга действителност, освен повод за гордост е и достоен за подражание.

„Народите на Леванта“ (Les Nations de Levante), т.е. на Изтока

Това е уникална книга на френски език с изключително красиви копия на гравюри (под формата на илюстрации).

Тъй като в музея разполагат с данни само от инвентарната книга, а никой не може да каже как се е появила тя там, за да бъдем максимално прецизни се наложи да се направи превод от френски език на предговора, благодарение на което можем да бъдем по-точни в описанието ѝ. Кой е Фериол? По заповед на крал Луи XIV, маркиз Антоан де Фериол е изпращан седем пъти на дипломатически (а вероятно и не само такива) мисии в Унгария при Великия господар (в тогавашна Франция това е било прозвището на османския султан Ахмед III) и той добре е опознал тази страна, където „се ползвал с голямо доверие“. Незабавно след това, през 1699 г., е изпратен като посланик в Константинопол. Престоят му там продължава 12 години, като в „дълбочина“ се запознал и с тази страна, разгадал нейните планове и „непрекъснато докладвал на своя повелител“.

В свободното си от задължения време, в този тайнствен и затворен двор, маркиз Де Фериол се свързва с вече известния художник Жан Батист ван Мур, който по негово искане рисува сто картини, представителни за живота на различните левантийски (източни) народи. Художникът е считан за един от основоположниците на направление „ориентализъм“ в изобразителното изкуство във века на Просвещението. Маркиз де Фериол отправя покана към него да заеме мястото на официален художник към посолството. По-късно той получава официалната титла „художник на Негово Кралско Величество на териториите на Леванта“ (Изтока). При завръщането си в родината маркиз Де Фериол дава картините да се гравират и да се допълнят с необходимите обяснения за тях от историческа гледна точка. Лоран Кар (един от най-известните гравьори на XVIII в., член на Кралската академия) убеждава маркиза, че те имат особено значение и представляват интерес за любителите на историята, които така могат да се запознаят с обичаите и дрехите на различни народи. В резултат на това са изтъкнати както големите, така и дребните моменти в тях, добавени са важни уточнения и е съхранено всичко стойностно и исторически значимо. На днешния читател тази книга предоставя много ценна информация, тъй като самата тя, при внимателен преглед, дава цялостната картина на онези детайли в облеклото, които са проявления на тогавашното историческо време – там има и две рисунки на българи в характерно нашенско облекло.

Трябва да подчертаем факта, че в Регионалния исторически музей – София се съхранява изключителна 300-та годишна културна ценност от световно значение.

Книгата е на френски език, с твърди корици, подвързани с кожа. Оригиналните корици са отделени от книжното тяло, тъй като при реставрацията ѝ са заменени с нови кожени. Оригиналните са запазени, но са силно повредени, вероятно от влага. Съдържа 100 рисунки на различни народности и професии в Османската империя и Изтока, като номерацията е с арабски цифри. Надписите са с ръкописни букви, изписани калиграфски, което ѝ придава допълнително изключително изискан вид. Показани са различни носии и облекла от началото на XVIII век. Рисунките са много добре запазени, благодарение на добре извършената и навременна реставрация. На места върху тях личат петна от влага, но те не пречат на възприятието им. Размерите на книгата са 50 x 33 см. Стар инвентарен № 3064, Заповед 157/12.07.1989 г., Заповед 10/11.01.2001 г.

Що се отнася до ползването на колекцията „Старопечатни ценни и редки книги“ от фонд „Ръкописи, старопечатни и редки издания“ на Регионален исторически музей – София при необходимост, свързана с научно проучване в музея, стриктно се спазват разпоредбите на Наредба № Н-6/2009 г. за формиране и управление на музейните фондове¹³: „движими културни ценности могат да бъдат временно предоставяни извън музея или преместени вътре в музея само въз основа на писмена заповед на директора на музея“. В тази връзка бяха осигурени всички необходими условия за нашето изследване.

Изложеното дотук ни позволява да възсъздадем част от богатото наследство на Българското възраждане с помощта на негови най-ярки образци, а също така и да го поставим в контекста на едни по-широки регионални процеси на взаимните културни връзки Изток–Запад. Също така това е и пример за труда на многобройните музейни специалисти, включително и на многото приятели на младата българска държава и народ, като Константин Иречек, Йозеф Обербауер, Леандър Льо Ге и много други, посветили голяма част от живота си на опазването на културното ни наследство, за съхраняване паметта на нацията ни. Благодарение на тяхната дейност са събрани и съхранени множество артефакти, писмени документи, свързани с историята ни, както и визуални материали, позволяващи онагледяването на екстериора на стара София, за съжаление, част от който днес вече не съществува.

В така направеното проучване се очертават три основни изводи, които заслужават внимание. На първо място, можем да откروим значението на книжовно-документалното наследство като инструмент за реконструкция на ис-

¹³ Наредба № Н-6/2009 г. за формиране и управление на музейните фондове. ДВ, бр. 2 от 8.01.2010 г., чл. 20, ал. 1;

торическото минало не само в тесните граници на събитийната хронология, но и в по-широкия план на социалната атмосфера на предишни епохи, динамиката на обществения живот и индивидуалните съдби. Става дума за важен елемент от колекциите на българските музеи, който често пъти е подценяван от изследователите. На второ място, конкретният фокус върху Регионалния исторически музей (Музей за история на София) ни отвежда към едно специфично поле на проучвания, нерядко засенчено от доминацията на националното над регионалното. Регионалните музеи в България имат като една от своите основни задачи да потърсят и установят мястото на съответния регион в националната картина. Обстоятелството, че София е избрана за столичен град в зората на съществуване на Третата българска държава, я прави средоточие на национални музеи. По тази причина регионалната история на София се ползва със значително по-малък интерес. Настоящата статия се стреми да запълни малка част от празнините, свързани с установяването на мястото на София в българската история през призмата на музейната карта на страната. И на трето място, събраните, проучени и интерпретирани източници ни дават възможност да възсъздадем спецификата на софийския живот в късната фаза на Българското възраждане в разнообразни измерения – етнографско, културно, политическо. Дневникът на хаджи Боне Петров, сборникът на даскал Манол Лазаров, тетрадката на Христо Попов, книгата „Народите на Леванта“ представляват различни изходни точки, от които започват своеобразни пътешествия към софийския бит, към вълненията и интересите на софийските жители, към напреженията и взаимодействията в един географски ключов град, изложен на различни културни влияния и оказал се незаобиколима част от панорамата на българското и източноевропейското минало.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиева, Е. 40 години Музей за история на София. – В: Сборник Сердика, Средец, София, София, Св. Георги Победоносец. Т. 2. София: ИТУС 98 ЕООД, 1994, с. 9–19. ISBN 954-509-151-7.
- Йозеф Обербауер. Museum Sofia – Art gallery. oldsofiaart.cl.bas.bg/Oberbauer/Oberbauer.html (посетено на 28.03.2019).
- Кар, Л. https://ru.wikipedia.org/wiki/Кар,_Лоран (посетено на 10.04.2019).
- Коцев, Г. Софийският исторически музей – една пропусната възможност в културния живот на столицата. – В: Сборник Сердика, Средец, София. Т. 5. София: ИТУС 98 ЕООД, 2010, с. 11–19. ISBN: 978-954-91061-5-2.
- Кратка история на България. София: Наука и изкуство. 1981.
- Лалев, И. Бележити ловчанлии – енциклопедичен справочник. Велико Търново: Витал, 2013, с. 110. ISBN 978-954-8259-93-4.

- Маринова, М. Съвременността на българските музейни фондове. – В: Сборник в памет на Магдалина Станчева. София: ИТУС 98 ЕООД, 2016, с. 177–181. ISBN 978-619-90619-2-3.
- Новата културна политика на столица, 1941. Утро, 9700.2.12.1941.
- Официален уебсайт на Драгалевския манастир. https://bg.wikipedia.org/wiki/Драгалевски_манастир (посетено на 29.03.2019).
- Попов, Хр. Литературен свят „X“. Брой 89, ноември 2016. <https://literaturesviate.com/?p=125633> (посетено на 21.03.2019).
- Първанова, Д. Манол Лазаров – един възрожденски поет от София. – В: Сборник с доклади от научна конференция, посветена на 90 г. от създаването на Музея на София (под печат), 2018.
- Тахов, Г. Васил Левски и тайният революционен комитет в София. – В: Сердика, Средец, София, София, Св. Георги Победоносец. Т. 2. София: ИТУС 98 ЕООД, 1994. ISBN 954-509-151-7.
- Художник ориенталист Жан Батист ван Мур. <https://hist-etnol.livejournal.com/254494.html> (посетено на 10.04.2019).
- Шарова, К. Музей за история на София. – В: Леандър Льо Ге. Дипломатически доклади от София (1875–1877). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1997, с. 5–23. ISBN 954-07-0974-1.

